

ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA
2009

godište VI
Zagreb, 2010.

**ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA /
ANNALS OF THE CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION**

IZDAVAČ / PUBLISHER

HRVATSKO POLITOLOŠKO DRUŠTVO /
CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION

ZA IZDAVAČA

BRANKO CARATAN

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

BRANKO CARATAN, Zagreb
TIHOMIR CIPEK, Zagreb
KONRAD CLEWING, München
IGOR LUKŠIĆ, Ljubljana
PERO MALDINI, Dubrovnik
IVAN PADJEN, Zagreb
ZDRAVKO PETAK, Zagreb
SABRINA P. RAMET, Trondheim/Washington
SLAVEN RAVLIĆ, Zagreb
HOLM SUNDHAUSEN, Berlin
BERTO ŠALAJ, Zagreb
NENAD ZAKOŠEK, Zagreb
TIHOMIR ŽILJAK, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

ZDRAVKO PETAK

IZVRŠNI UREDNIK / EXECUTIVE EDITOR

DAVORKA BUDIMIR

PRIJEVOD SAŽETAKA NA ENGLISKI / TRANSLATION OF ENGLISH SUMMARIES

DAVOR STIPETIĆ

LEKTORICA / LANGUAGE EDITOR

JASMINA HAN

KOREKTOR / PROOF-READER

DAMJAN LALOVIĆ

LIKOVNO-GRAFIČKO OBLIKOVANJE / LAYOUT

GORAN GRČIĆ

NAKLADA / PRINT RUN

300 kom

TISAK / PRINTING HOUSE

ZRINSKI d.d., Čakovec

OBJAVLJENI PRILOZI REFERIRAJU SE U / INDEXED IN
CSA Worldwide Political Science Abstracts (San Diego, SAD)
International Political Science Abstracts / Documentation Politique Internationale (Paris, Francuska)

Cijena primjerka je 50 kuna / Price: 7 €.

Za članove Hrvatskog politološkog društva časopis je besplatan.

Rukopisi se šalju na adresu: Hrvatsko politološko društvo (*Anali Hrvatskog politološkog društva*),

Lepušićeva 6, 10 000 Zagreb, ili se dostavljaju u elektroničkom obliku na www.analihpd.com.

E-mail: zpetak@fpzg.hr ili urednistvo@analihpd.com

Sadržaj

STANJE DISCIPLINE

- John E. Trent, Stanje discipline i suprotstavljena stajališta
u glavnim granama političke znanosti 7

KOMPARATIVNA POLITIKA

- Dario Nikić Čakar, Prezidencijalizacija hrvatskih stranaka:
slučaj HDZ-a 29
- Hrvoje Špehar, Europeizacija i eurolaicizacija: ključne prekretnice
u odnosima Europske Unije i crkava, religijskih zajednica i
nekonfesionalnih organizacija 51

POLITIČKA FILOZOFIJA

- Goran Gretić, Etika kao *prima philosophia*: osnovne crte
filozofijskog mišljenja 69
- Marion Heinz, Narod i vođa: istraživanja Heideggerova seminara
o biti i pojmu prirode, povijesti i države (1933/1934) 93

STUDIJA

- Nebojša Blanuša, The Structure of Conspiratorial Beliefs
in Croatia 113

REAGIRANJE

- Dragutin Lalović, Politološki antibarbarus. O tužboljubnom
diskursu "čiste politologije" (I) 147
- Dag Strpić, Izlazak iz cjelovite jednine političke znanosti:
Razgradnja hrvatske politološke znanstvene zajednice 177

OSVRTI I RECENZIJE

- Zdravko Petak, Nobelova nagrada za ekonomiju 2009.: teorija
institucija i razvoja u djelu Elinor Ostrom 205
- Alem Maksuti, "Stranke i javne politike: izbori u Hrvatskoj 2007." 217
- Tihomir Cipek, "Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche
Theorie" 221
- Stjepan Matković, "Mirotvorci. Šest mjeseci koji su promijenili
svijet" 225
- Maja Jelić, "Ksenija Antonijević. Etika feminizma" 229

IZVJEŠĆA

Izvešće s 21. kongresa IPSA-e (Santiago, 2009) 235

Izvešće o radu Hrvatskog politološkog društva u 2009. 237

Međunarodni znanstveni skup Kultura sjećanja –
istorijski/povijesni lomovi i savladavanje prošlosti:
“1945. godina u memoriji nacija”, Banja Luka 2008. 239

Međunarodni znanstveni skup Kultura sjećanja –
povijesni lomovi i svladavanje prošlosti: “1992. godina
u memoriji nacija”, Banja Luka 2009. 241

NOVE KNJIGE 247

Stanje discipline

STANJE DISCIPLINE I SUPROTSTAVLJENA STAJALIŠTA U GLAVNIM GRANAMA POLITIČKE ZNANOSTI

John E. Trent

*Centre on Governance,
University of Ottawa*

Prijevod

Ukovom se članku* izvješćuje o glavnim potpodručjima političke znanosti na osnovi pet referata podnesenih u Montrealu¹ i nekoliko izvješća. Ta su područja epistemologija i metodologija, politička teorija, politička sociologija, javno upravljanje (*governance*, op. prev.) i javne politike te međunarodni odnosi. Ti referati nisu bili namijenjeni za umnožavanje jer se radilo o nacrtima budućih članaka koji će biti

objavljeni u novoj IPSA-inoj *Enciklopediji političke znanosti*. Budući da je obrađeno gradivo vrlo složeno, zapravo ga je teško sažeto prikazati. Ono obuhvaća i neka temeljna područja koja su većini nas poznata. Stoga ću se u ovome dijelu ograničiti na sintetiziranje novih stajališta i dostignuća izloženih u tim referatima (općenito iz protekla dva desetljeća) i na njihova razmatranja aktualnih tema.

* Članak je prvo poglavlje opsežnog rada pod naslovom "Developments in Political Science: Report on the IPSA Montreal Conference, May 2008", koji je profesor Trent priredio za XXI. kongres IPSA-e, održan u srpnju 2009. u Santiagu, Čile.

¹ U Montrealu je od 30. travnja do 2. svibnja 2008. godine održan Međunarodni skup IPSA-e na temu "Nova teorijska i regionalna stajališta u međunarodnoj političkoj znanosti". Prvi referat, o epistemološkim temeljima i metodologiji, podnio je Nathaniel Beck sa Sveučilišta u New Yorku. Takashi Inoguchi, sa Sveučilišta u Tokiu, podnio je drugi referat – o stanju političke teorije. Treći referat, o političkoj sociologiji i teoriji elita, podnio je John Higley sa Sveučilišta Texas u Austinu. Naredni referat, o javnom upravljanju i javnim politikama, podnio je Guy Peters sa Sveučilišta u Pittsburghu. Peti referat, o međunarodnim odnosima, podnio je Gunther Hellman sa Sveučilišta u Frankfurtu.

1. Epistemologija i metodologija (Nathaniel Beck)

Uvodno je istaknuto da je politička znanost višedimenzionalna i da kombinira objektne (strukturne), subjektne (opažajne) i normativne (prosudbene) elemente. Nužno je holističko stajalište. Epistemologija bi trebala uzeti u obzir sve navedene tipove i razine pristupa. Sa svojim predmetom istraživanja mi ujedno stupamo u interakciju, čime nastaju problemi za objektivno istraživanje. Premda nije jasno u kojem se stupnju epistemologija i metodologija preklapaju, jasno je da su izučavanje i primjena različitih metodologija, osobito kvantitativnih, posljednjih godina napravili velike skokove naprijed. To potvrđuju i studije o stanju političke znanosti u pojedinim zemljama u drugom poglavlju ovog izlaganja. Prema Nathanielu Becku, velik broj ljudi pokazuje zanimanje za metodologiju, a u zemljama kao što su Sjedinjene Američke Države i Njemačka unutarinstitucijsko obrazovanje iz metodologije postalo je uobičajeno. U Američkom politološkom društvu (*American Political Science Association* – APSA) Sekcija za metodologiju i nova Sekcija za kvalitativna i multimetodska istraživanja zauzimaju drugo i treće mjesto po veličini. Rast metodologije potvrđuje i biblioteka *Analytical Methods for Social Research* u izdanju Cambridge University Pressa te Oxfordov nedavni *Handbook*. Metodologija političke znanosti prošla je dug put od jednog obvezatnog kolegija iz statistike.¹

Stupanj sofisticirane kvantitativne analize, kaže Beck, “izvanredan” je (str. 4). Zahvaljujući suvremenoj primjeni računala svatko je može razmjerno lako provoditi. Došlo je i do “strahovitog” napretka u interpretaciji primjenom

Bayesovih metoda i Rubinovih uzročnih modela. U ekonometriji je došlo do zanimljivih dostignuća u bavljenju složenim stohastičkim procesima. Novi višerazinski modeli omogućuju istraživačima da prijeđu granice pretpostavki o homogenosti u procjenama i modeliranjem heterogenosti i povezivanjem mikroanalize i makroanalize. Postoji i golemo zanimanje za rješavanje problema dizajna istraživanja vezanih uz strategije identifikacije, pomoćne varijable i uzročne veze u eksperimentima i kvaziekperimentima. Sve to podupiru dostignuća u normama i računalnim programima za prikupljanje, repliciranje i razmjenu skupova podataka s velikim brojem slučajeva. Najnoviji je korak bolja prihvaćenost kvalitativnih istraživanja, kao i potreba za primjenom više metoda. Čini se da postoji suglasnost da se svi mi bavimo “znanošću” istom logikom i pravilima dokazivanja. Ipak, teško je iznaći način integriranja kvalitativnoga i kvantitativnoga, iako Rihoux upozorava na to da Europljani rade na inovativnim dizajnima istraživanja kao što su eksperimenti, kombinirane metode i izvedene analize.

Prema Becku, ta dostignuća ipak uzrokuju određene probleme. Može biti da je ta sofisticirana analiza prilično pretekla disciplinu. On se pita ne ulažemo li previše truda u dvapostotna poboljšanja u mjerenjima. Ne bismo li više pozornosti trebali pridati tome otkuda će najvjerojatnije proisteći ta značajna dostignuća u metodologiji? Računala mogu djelovati kao mač s dvije oštrice ako istraživačima previše olakšaju primjenu metoda koje zapravo ne razumiju, te se upuste u pretpostavke prema kojima nemaju jasan stav. Isto tako, čini se da je premalo razumijevanja logike statističkog zaključivanja i testiranja nulte hipo-

teze. I kvantitativni bi istraživači trebali prestatu pretpostavljati homogenost svojih podataka. Da ponovimo, ako je naša ekonometrija postala sofisticiranija, nije li vrijeme “da se vratimo političkoj znanosti” (str. 7) postizanjem većeg sklada između teorije i mjera – primjerice, u pogledu na demokraciju? To vrijedi i za primjenu eksperimenata. Danas je glavni problem uzročnost. Možda se prevelik naglasak stavlja na maksimiranje unutarnje valjanosti naših modela nauštrb izvanjske valjanosti i poopćivosti na svijet politike. U raspravi o toj temi Amy R. Poteete (Sveučilište Concordia, Montreal) rekla je da komparativna istraživanja nailaze na teškoće u poticanju kooperativnije analize te da se još uvijek uglavnom objavljuju studije s malim brojem slučajeva koje imaju ograničen komparativni doseg. Napokon, Mauro Calise skrenuo je pozornost na sve one nove komunikacijske tehnologije koje od političke znanosti zahtijevaju da razmisli o tome kako se informiramo i kako drugima prenosimo informacije.

2. Politička teorija (Takashi Inoguchi)

Takashi Inoguchi započeo je tako što nas je podsjetio da je, ako je politička teorija u pogledu na sebe podvojena (povijest političke misli/empirijska politička teorija), razlog tomu to što je njezino podrijetlo nesumnjivo u antičkoj filozofiji (Grčka, Indija, Arabija, Kina). To je najstarija disciplina u društvenim znanostima ili, kako ju je nazvao Herbert Spiro, “kraljica društvenih znanosti”. Da bi se rodila suvremena politička teorija, društvo je moralo proći kroz razdvajanje religije i politike te religije i znanosti, te zatim doći do slobode i demokracije. Morali smo ponajprije prihvatiti da Bog postoji za one koji u njega vjeruju, što

znači da je taj pojam plod mašte i da postoje drugi izvori istine. Danas možemo reći da izučavanje političke teorije obuhvaća i klasičnu političku filozofiju, empirijsku političku teoriju i sada formalnu političku teoriju (logički ili matematički izvedene iskaze).

Klasična je politička filozofija obuhvaćala predznanstvene, predempirijske iskaze o tome što bi trebala biti pravednost, kako bi se ona mogla postići i kako bi je trebalo poimati. Empirijska politička teorija – primjerice, u studijama sustava glasovanja i izbornih sustava te u analizi povjerenja u institucije – traži potvrđivanje ili opovrgavanje činjenica koje se mogu opažati ili testirati u svakodnevnom životu, činjenica koje se mogu ugraditi u sudove kojima se mogu stvoriti skupovi poopćavanja višeg stupnja (teorije). Vodeći su primjeri formalne teorije ekonomska teorija demokracije Anthonya Downsa (1957) i model izlaska, glasa i lojalnosti Alberta Hirschmana (1970) kojim se analizira reakcija ljudi na propadanje organizacija.

“Dvojba je političke teorije u tome što su problemi kojima se bavi uvijek kombinacija normativnoga i empirijskoga ili ‘trebanja’ i ‘bitka’” (str. 3). To se dodatno komplicira novijom sklonošću prema pretjeranoj specijalizaciji, a time i prema međusobnoj izolaciji normativnoga i empirijskoga, koja je, prema Inoguchiu, otišla predaleko. On tvrdi da su nužne određene korektivne mjere. Nastoje pokazati da se suvremena politička teorija temelji na povezanosti klasičnog i empirijskog pristupa te da se obogaćuje i jača “razgovorom” tih dvaju pristupa, a ne njihovom međusobnom izolacijom. Čak i formalna teorija ima empirijski prizvuk. Kao primjere te povezanosti on navodi Machiavellia kao preteču “realističke” međunarodne teorije. Klasični

su *Federalistički spisi*, sa svojim tvrdnjama koje daju prednost federalizmu pred unitarnom državom, imali sličnosti s Ročesterskom školom pozitivne političke teorije Williama Rikera (1972). Kantove tvrdnje o tome da su trgovina, republikanizam i međunarodne institucije temelj *Vječnoga mira* preformulirane su u empirijske teorije “liberalnog mira” i “demokratskog mira”.

Inoguchi nudi dva primjera korisnosti razgovora između klasičnog i empirijskog pristupa, od kojih su jedan “ratičke demokracije”, a drugi tipologija režima “od dna prema vrhu”. Oba svoje sudove izvode iz klasičnih političkih teorija, među kojima su Aristotelova, Kantova, Machiavellieva i Montesquieuova. Kant je otkrio da republikanizam pridonosi miru time što su u njega uklopljene kočnice i ravnoteže, međunarodna trgovina time što povećava troškove nasilja, a multilateralni sporazumi time što povezuju i obvezuju. Te je ideje izrazio Michael Doyle (1997), a empirijski ih potvrdio Bruce Russett (1993). Teorijom demokratskog mira potom su se poslužili neokonzervativci poput Rogera Scrutona (2004) kako bi opravdali “humanitarne intervencije”, tvrdeći da su demokracije ne samo međusobno miroljubive nego i opravdano ratoborne prema antidemokracijama. Max Boot (2003) i Robert Kagan (2007) tvrde da se primjena sile u smirivanju sukoba može legitimirati idealom demokracije i ljudskih prava. Smisao ratobornim demokracijama pokušali su dati i John Ferejohn i Frances Rosenbluth (2007) suprotstavljajući Kantovu teoriju kočnica i ravnoteža Machiavellievoj teoriji demokratske mobilizacije u republikama opskrbljenim vojnicima čija motivacija za borbeno djelovanje proizlazi iz politički inkluzivnog režima. No Alexis de Tocqueville

bio je vrlo zabrinut zbog opasnosti da demokracije legitimiraju zapovijedanje vojskom, kao što je u svojoj analizi američke pomno isplanirane odmazde nakon 11. rujna naveo Reiji Matsumoto.

Klasični teoretičari često tvrde da režimi određuju temelj politike. Aristotel je u svojoj *Nikomahovoj etici* utvrdio da u tri tipa režima – monarhiji, aristokraciji i politeji – prirodu režima određuje prevladavajuća etika. Slično tome, Montesquieu je u svojem *Duhu zakona* tvrdio da je pokretački duh republikanskog, monarhističkog i aristokratskog režima različita etika vrline, straha i časti. Isto se može reći za Maxa Webera i Steina Rokkana. Čim se utvrdi tip režima, određuje se i prevladavajuća etika njegovih građana i obratno. Jean Blondel i Takashi Inoguchi (2006) stekli su dojam da je premalo toga rečeno o utjecaju koji “od dna prema vrhu” na oblikovanje režima imaju stavovi građana. Oni su pretpostavili da odnos građana prema državi obilježavaju osjećaji identiteta, povjerenja i zadovoljstva. Služeći se komparativnim podacima iz svojeg istraživanja 18 zemalja Azije i Europe (2000), uspjeli su popuniti prazninu koja je ostala izvan pozornosti klasičnih znanstvenika, te su istaknuli određen broj tipova socijalnih režima utemeljenih na političkoj kulturi građana koja prevladava na dnu. U kasnijim je studijama Inoguchi pokazao da je potpora građana vladi i vojsci ključna za objašnjenje smanjenog entuzijazma prema demokraciji u nekim azijskim zemljama – te stoga opravdava potrebu za “razgovorima” između klasične normativne i empirijske političke teorije.

U raspravama koje su uslijedile i u izjavama Laurencea Whiteheada (Nuffield College, Sveučilište Oxford), Andree Baumeister (Sveučilište Stirling) i

Jane Curry (Sveučilište Santa Clara) nabrojeno je nekoliko izazova koji utječu na političku teoriju. Nalazimo se u situaciji da pokušavamo sustići svijet koji se neprestano mijenja. Novi nas problemi i činjenice stalno prisiljavaju da otvaramo nove vidike. Primjeri su globalizacija, povećani društveni pluralizam, zahtjev za većom tolerancijom prema različitosti i koegzistencijom s raznolikošću, narodne revolucije i veći značaj civilnog društva. Čini se da se sve promijenilo te da politička teorija mora održati korak s time. Kako da u globaliziranom svijetu pomirimo jednakost i univerzalnost, identitet i nove partikularnosti? Kako da potaknemo žrtvovanje za opće dobro u izgradnji novih oblika solidarnosti? Teorija će se morati pozabaviti ponovnim otkrićem povijesti i religije. Još se jednom moramo zapitati što su to pojmovi univerzalnoga i regionalnoga. Možda su neke funkcije univerzalne čak i kada institucije to nisu. Čini se da postoji potražnja za jačom normativnom filozofijom. Ta će zagonetka razvijati široku teoriju u svijetu kulturnih i lokalnih razlika, a možda i u situacijama u kojima ne postoje zajedničke liberalne vrijednosti.

3. Politička sociologija: teorija elita (John Higley)

Giovanni Sartori bio je taj koji se pobrinuo da svi shvatimo da se politička sociologija ne svodi samo na razmatranje društvenih temelja politike. Naprotiv, riječ je o međusobnom utjecaju i interakciji društva i politike. Oni imaju mnogo tradicionalnih elemenata, među kojima su elite i klase, država i društvo, demokracija i društveni pokreti, institucije i civilno društvo te kultura i pluralizam. Politiku pokreću upravo njezini društveni temelji zajedno s akterima. Elite zauzimaju središnje mjesto u poli-

tičkoj sociologiji jer se uspinju iz društva na položaje moći i zatim djeluju na društvo. John Higley u svojem izlaganju pod naslovom "Teorija elita u političkoj sociologiji" nudi ovu definiciju: "Elite su osobe koje, na temelju svojeg strateškog položaja u velikim ili inače važnim organizacijama i pokretima, mogu redovito i bitno utjecati na političke ishode" (str. 3). To su osobe koje su na vrhu piramide ili piramida političke, ekonomske ili društvene moći. Gaetano Mosca, jedan od utemeljitelja teorije elita, istaknuo je da sitne manjine dezorganiziraju i nadmudruju goleme većine, obično zbog određene materijalne, intelektualne, pa čak i moralne prednosti. Vilfredo Pareto postulirao je da su u stvarnim društvima elite oni koji su umješni u političkoj vlasti uz pomoć sile ili uvjeravanja i koji obično uživaju naslijeđeno bogatstvo i obiteljske veze. On je ponovno uveo Machiavellieve termine lavova i lisica kako bi opisao dva naizmjenična tipa vladajućih elita. Robert Michels precizirao je da će velike organizacije sigurno stvoriti "oligarhije" vođa i stručnjaka koji nadziru informacije i financiranje. Navedena su trojica autora zajedno postavila paradigmu neizbježnih i razmjerno autonomnih elita, koja je postala poznata kao "teza o beskorisnosti" (Femia, 2001) zbog toga što se smatra da elite ometaju težnje prema posve demokratskom društvu.

Higley zauzima novi stav prema opsežnom skupu istraživanja elita koji, među ostalim, pokazuje da elite proizlaze iz činjenice da je u velikim kolektivima zajednički interes prilično neznatan i da ga moraju nadopunjavati autoritativne odluke. Rijetko dolazi do nekakva čvrstog konsenzusa o ispravnosti odluka, tako da postoji potreba za odlukama strateški raspoređenih osoba čija je kon-

centracija moći obično popraćena nerazmjernim povlasticama i protekcijama. Međutim konfiguracije elita variraju ovisno o političkim i društvenim okolnostima. Primjerice, tri opća tipa elita povezana su s posve različitim tipovima socijetalne stabilnosti i razvoja. Razmjerno malo stabilnih zemalja ima *ujedinjene elite* koje su, u slabije razvijenom stanju u svojoj povijesti s ne toliko raznolikim interesima, te stoga i s više autonomije u odnosu na masovne pritiske, sklopile određeni *sporazum elita* kojim je uspostavljeno međusobno povjerenje utemeljeno na usuglašenim normama ograničene političke konkurencije i podjele vlasti (npr. engleska "slavna revolucija" 1688-1689). Te *konsenzualno ujedinjene elite* osiguravaju stabilnost pravilima, koja nisu nužno kodificirana, nego se prešutno i općenito prihvaćaju, kako bi uklonile prijetnju ozbiljne opasnosti koju bi predstavljale borbe elita i kako bi svakoj omogućile odgovarajući pristup odlučivanju. Drugi tip stabilnosti osiguravaju *ideološki ujedinjene elite*, koje mogu stvoriti neku vrstu stabilnosti na temelju izražavanja neke ideologije s nekom skupinom najviših vođa koji imaju aparat moći koji usklađuje izjave za javnost, definira ortodoksiju i sprečava izražavanje drugačijih interesa. U većini su zemalja uobičajenije *razjedinjene elite*, koje obilježava personalizirana moć, potpora organiziranih snaga prisile, neobuzdana borba međusobno nepovjerljivih elita koje brane svoje interese te iz toga proizašlo upravljanje koje oscilira između "diktatorskog" i "demokratskog" pola. Danas njihov stupanj razvijenosti dodatno otežava njihovu jedinstvenost zbog javnih pritisaka raspršenih i ukorijenjenih interesa. Ipak, može doći do *konvergencije elita* ako neke elite stvore široku političku koaliciju, priznaju valja-

nost izborā, obećaju da će prihvatiti njihove rezultate te ako upravljaju tako da poštuju etablirane institucije. Disident-ski i neprijateljski nastrojani tabori elita naposljetku uviđaju da nemaju nikakve istinske alternative nego da ublaže svoj stav kako bi se mogli učinkovito natjecati na izborima (Japan, Francuska, Zapadna Njemačka itd.).

Teoretičari elita vjeruju da povijesne činjenice pokazuju da "smislene demokratske institucije i običaji ovise o tipu elite koju ima društvo. Nijedan tip elite nije kompatibilan s idealom potpune demokracije" (str. 8). Samo su konsenzualno ujedinjene elite umjereno kompatibilne s ograničenim oblikom demokracije u stabilnim zapadnim sustavima. Elite su sklone iskrivljavanju, djelomičnom potiskivanju, zbunjivanju ili "benignom zanemarivanju" potencijalno eksplozivnih demokratskih problema kako bi ublažile političke napetosti. Dakle teorija elita uči da se zreo i iskusan zagovornik demokracije uvijek mora pripremiti za politički poredak koji je daleko ispod ideala kako bi se izbjeglo dogmatsko izražavanje interesa koje bi moglo dovesti do katastrofalnog unutarnjeg sukoba. Drugim riječima, demokratski elitizam Josepha Schumpetera i dalje se u teoriji i stvarnosti odlikuje sve većom prevlašću profesionalnih političara i personaliziranog predsjednikovanja. Sve se to događa u "demokraciji s vođama i snažnim plebiscitarnim zamahom", u kojoj su "lavo-vi" zamijenili "lisice".

Kako dakle elite postupaju s neelitnim stanovništvom i kako se povezuju s njim? Konkretiziranje uvjeta tako dinamičnog odnosa preteško je. Moguće je skrenuti pozornost na neke važne promjene. Nivelacijske se revolucije čine mogućima samo u ranim fazama razvoja, no čak su i tada izvanredno rijetke.

“Obično je u industrijskim društvima velik broj i politički utjecaj nemanualnih birokratskih i uslužnih radnika, pomnožen brojem podvojenih obrtnika i bivših seljaka, dovoljan da spriječi snažnu egalitarnu mobilizaciju manualnih radnika čiji broj opada... a sveprisutnost nemanualnih birokratskih i uslužnih radnika u postindustrijskim društvima praktički isključuje dramatične nivelacijske i protunivelacijske političke promjene do kakvih je dolazilo u ranijim razdobljima” (str. 12). Današnja informacijska i komunikacijska tehnologija uvelike ubrzava preustroj radne snage. S vremenom te promjene zamagljuje granice klasa i oslabljuju uobičajeno stranačko svrstavanje, čime smanjuju pribjegavanje elita ideologijama. Elite su usvojile eklatantniji upravljački stil. No u novije vrijeme sklad među neelitama i samozadovoljstvo elita slabe te dolazi do porasta otuđenja i nezadovoljstva. Čak i ako se pojedine osobe češće i rutinski uspinju na elitne položaje iz neelitnih korijena i ako među tim dvjema skupinama možda ima više empatije, moguće je da ipak postaje sve teže umiriti neelitne skupine. Manje je i društvene kontrole koja se odnosi na radno mjesto i tradicionalne sustave vjerovanja. Može doći do razdvajanja i sve većeg sukobljavanja između besposlenih i marljivih. Međutim ništa od navedenoga nije posve definitivno.

Higley smatra da nastojanja da se stvori neka opća teorija elita dosada nisu bila previše uspješna. “Uzročno povezivanje elita s glavnim pravilnostima u politici ostaje izvan domašaja; nema nikakve prihvaćene tipologije elita, kao ni prihvaćenog popisa uvjeta i načina na koji jedan tip elite zamjenjuje drugi; političke interakcije između elita i neelitnog stanovništva tek se postu-

pno spoznaju” (str. 1). Pretenzije prema predviđanju su skromne. Ne možemo utvrditi pravilnosti u ponašanju i konfiguraciji elita tijekom pojedinih razdoblja razvoja, te stoga moramo dopustiti znatan prostor za slučajne političke pojave i nepredvidljive političke odluke. Higley zaključuje da su elite, iako teorija elita mnogima nije po ukusu, ipak središnji akteri u politici.

Raspravu o političkoj sociologiji koja je uslijedila nakon Higleyeva uvoda sažeto je prikazao Jorge Heine. To područje, kao i sama sociologija, u mnogim zemljama propada, djelomice zato što se više ne usmjerava na velika pitanja društva (Lipsetovo poznato pitanje “zašto u Sjedinjenim Državama ne bi bilo socijalizma?”), a dijelom zato što je postalo “agregat ideala” – feminizma, skupina za identitet – čime je izgubilo iz vida širu makrosocijalnu sliku. U raspravi je potvrđeno da se teorija elita opire odlučnom objašnjenju, iako se prikuplja dojmpljiva količina podataka, čime se polažu temelji za ambiciozniju višerazinsku analizu. Samo su u Njemačkoj u prošlih četrdeset godina provedena četiri velika istraživanja koja su ponudila vrlo rafiniranu analizu, uključujući i ponašanje pojedinaca u institucijama. No u našem znanju još uvijek postoje velike praznine i sposobnosti za interpretaciju. Kako se pojedinci okupljaju u elite i postaju kolektivni akteri? Kakav utjecaj ima globalizacija? Svjedočimo li doista stvaranju globalne “superelite”? Možemo li napraviti razliku između određenih političkih elita koje zapravo samo djeluju kao “fronte” za nositelje moći “istinske vladajuće klase”? Očito je teško dobiti odgovore koji bi se temeljili na empirijskim podacima. A što možemo reći o medijima? Je li C. Wright Mills bio u pravu kad je rekao da su oni dio vladajuće kla-

se? Vrijedi li to i za blogosferu ili je zbog toga naša demokracija samo postala zbrkanijom i nepredvidljivijom? Rad političke sociologije stvoren je za to.

4. Javno upravljanje i javne politike (Guy Peters)

U svojem izvješću o skupu na temu upravljanja i javnih politika Hal Colebatch vrlo jezgrovito sumira bit uvodnog izlaganja Guya Petersa pod naslovom "Javne politike, uprava i javno upravljanje: izazov pojmovnim alatima političke znanosti": "Argument koji je iznio Guy Peters jest da se fokus političke znanosti kreće od usredotočenosti na odluke vlade ('kreiranje politika') i njihovu provedbu ('javna uprava') do 'javnog upravljanja' (*governance*, op. prev.) – šireg procesa kolektivnog vodstva nad ekonomijom i društvom' koji će obuhvatiti i druge 'društvene aktere – i tržišne i socijalne', kao i 'formalne institucije javnog sektora'. Nastavio je tako što je zagovarao postojanje (ili potrebu za postojanjem) 'meta-upravljanja', to jest afirmacije 'političkih vođa' središnjeg vodstva u odnosu na naizgled decentraliziranu političku zajednicu" (str. 1). Zapravo se izlaganje Guya Petersa sastoji od dva dijela: prvi je zahtjev za pojmom "javnog upravljanja", a drugi je sažetak razvoja događaja na području javnih politika i javne uprave. Razmotrimo najprije pitanje "upravljanja".

4.1. Javno upravljanje

Temeljna je ideja javnog upravljanja da postoji potreba za nekim oblikom kolektivnog odlučivanja kako bi se upravljalo društvom u cjelini u pogledu na cijeli niz vrijednosti i od strane cijelog niza aktera. "Tom se definicijom ne privilegiraju nikakvi konkretni akteri ili konkretne institucije, nego se, umje-

sto toga, priznaje funkcionalna potreba za pružanjem vodstva, a zatim se pokušava shvatiti kako se provodi taj proces" (str. 3). Glavna je razlika između *vladavine* (*government*) i *javnog upravljanja* (*governance*) stupanj u kojem nevladini akteri – interesne skupine, korporacije – sudjeluju u tom procesu.

Od pokretanja časopisa *Governance* 1987. godine i objavljivanja knjiga kao što su Pierre i Peters 2001, Sorenson i Torfing 2007, Tilhonsen 2003 i Rhodes 1997 sve se više govori o tome da je javni sektor birokratičan, nezgrapan i nesposoban da se nosi s društvom koje se brzo mijenja. Ne samo da je vlast slaba u smislu učinkovitosti nego je slaba i u smislu demokracije, čemu kao primjer služi njezin neuspjeh da spozna interese građana. Možda bi osiguravanje drugih mogućnosti potaknulo participaciju, no čini se da čak i koalicijske vlade dodatno kompliciraju demokratsku kontrolu. "Mrežno upravljanje", samoorganizirane mreže društvenih aktera, tvrdi se, prikladnije je za hvatanje ukoštac sa složenosti i promjenama negoli hijerarhijski mehanizmi. Ideja "dobrog upravljanja" nastoji svladati korupciju i odgovornost kako bi se poboljšala kvaliteta vlasti i njezina sposobnost da unaprijedi život građana. Pojam javnog upravljanja podjednako se dobro može primijeniti na svim razinama, uključujući i međunarodnu i gradsku, te, štoviše, za izučavanje složenosti višerazinskog upravljanja. Time se upućuje i na stupanj u kojem suvremenu državu dezintegriraju različite agencije, kvaziautonomne nevladine organizacije i javno-privatna partnerstva, što dovodi do smanjenja njezine sposobnosti kontrole i vodstva. Otud novija nastojanja da se razmišlja o "meta-upravljanju" kao sredstvu obnavljanja određenog usmjerenja iz središta, ali ne povratkom na

“zapovijedanje i kontrolu”, nego vodstvom putem “okvira i smjernica”.

Jasno je da je ideja javnog upravljanja, ideja da sposobnost javnog sektora da jasno usmjerava društvo ovisi o njegovoj sposobnosti za uspješnu interakciju s društvenim akterima i globalnim okruženjem, postala dio prevladavajućeg diskursa o upravljanju u zapadnim liberalnim demokracijama. No rasprava se na skupu usredotočila na prikladnost “javnog upravljanja” kao analitičkog konstrukta. Kako je to sažeto prikazao Hal Colebatch, kritika se izrazila četiri pitanjima: a) upravljanje ima mnogo značenja i moglo bi postati “praznom oznakom”; pritom se može dodati da se u međunarodnim odnosima vrlo malo pozornosti pridavalo upotrebi tog pojma kao “upravljanja bez upravljanja”, osobito u specifičnim tematskim režimima kao što je trgovina; b) kakav se teorijski argument iznosi o pojmu ili s pojmom javnog upravljanja?; je li on samo izveden iz različitih opisa?; ako se tvrdi da je do javnog upravljanja došlo zato što država nije dovoljno sposobna da se nosi s povećanom složnošću i brzim promjenama, kako se onda može ponovno nametnuti državna kontrola (kako se tvrdilo) “meta-upravljanjem u sjeni hijerarhije”?; c) praktičari mogu steći dojam kako predodžba da upravljanje mora biti postignuto uključivanjem nevladinih tijela oduvijek vrijedi, što se prepoznalo i različitim metaforama poput korporativizma i mreža javnih politika, pa je jedino što sada zapravo radimo to da izražavamo dugo poznatu životnu činjenicu; d) čini se da je geografski domet rasprave o pojmu javnog upravljanja ograničen na zapadne liberalne demokracije; napokon, premda se priznaje da nas javno upravljanje dovodi do spoznaje da se mora organizirati šire područje, mož-

da nije potrebna nova oznaka, nego bolji način teorijskog razmatranja procesa upravljanja koje bi se pitalo kako se isprepleću različiti elementi i kako ćemo opravdati uključivanje ili isključivanje pojedinih elemenata.

4.2. Javne politike

Javne politike smatraju se prilično konzekventnim procesom, počevši od sastavljanja dnevnog reda u politici preko dizajna programa, legitimacije i izrade proračuna do provedbe i evaluacije. Njima se nastoje shvatiti uključeni akteri i veze između pojedinih navedenih faza. Iako je rana analiza sastavljanja dnevnog reda bila uvelike svrhovita, novije studije naglašavaju gotovo slučajne elemente tog procesa, uz potrebu otvaranja “prozora za javne politike” prije nego što se neko pitanje uopće može staviti na javni dnevni red. Nasuprot racionalnim pretpostavkama, javne se politike smatraju plodom “sretnog stjecaja prilika” (str. 11). Međutim čini se da postoje neke pravilnosti u stavljanju pojedinih tema na aktivni dnevni red i skidanju s njega, uz prilično iznenadne promjene njihove vidljivosti i istaknutosti. Pressman i Wildavsky (1974) smatrali su provedbu politika teškim procesom i utvrdili određen broj “točaka zapreka” koje je trebalo prijeći u čvrsto analitičkom modelu. Kasnije se upozorilo da bi tom procesu mogla pridonijeti “obrnuta kartografija” ako su za oblikovanje politika od središnje važnosti momenti njihove provedbe. Složenost je potaknula pokušaje provedbe kvantitativnih studija. Wildavsky (1964) imao je bitnu ulogu i u pojavi analize izrade javnih proračuna. On je naglašavao njezine političke aspekte, njezinu repetitivnost i predvidljivost te uključenost mnoštva organizacija, što dovodi do inkrementalnih rezultata. In-

krementalni su model ojačali Lindblomov (1965) model odlučivanja i poticajni rad Herberta Simona (1947) u kojem je naglašena "ograničena racionalnost" odlučivanja i vjerojatnost prilagođavanja nizom manjih odluka. Umjesto maksimiranja cilj je bio "zadovoljavanje minimalnih uvjeta". Ironično je da se zanimanje za studije izrade proračuna održava samo među znanstvenicima koji zagovaraju pristup racionalnog izbora.

Guy Peters prilično je kritičan prema studijama javnih politika i ima osjećaj da je došlo do općeg pada važnosti tog područja. On otkriva da su analitičari javnih politika bolji u opisivanju procesa nego u objašnjavanju njegovih rezultata. Premda su se neki elementi unutar općega modela oslanjali na "policy-poduzetnike" i "zagovaračke koalicije", on je općenito bio lišen živahnosti, sukoba i suprotstavljanja ideja kojima bi se trebale objasniti promjene.

Lowi (1972) predložio je da se logika tog modela procesa obrne, tvrdeći da javne politike mogu stvoriti politiku, a ne obratno. Upozorio je na to da se određeni temeljni tipovi javnih politika obično povezuju s određenim tipovima političkog djelovanja. Time je započeo novi trend u razmišljanju o analitičkim kategorijama. Primjerice, govori se da ima više sličnosti među javnim politikama na istom području u različitim zemljama nego među različitim područjima javnih politika u istoj zemlji. Globalizacija je pojačala homogenizaciju javnih politika preko državnih granica. Javne su politike ujedno i optika za komparaciju i karakterizaciju različitih političkih sustava – barem među industrijaliziranim demokracijama, u kojima su provedena gotovo sva istraživanja. Pretpostavlja se i to da na vjerojatan uspjeh nekog programa može utje-

cati upravo odabir instrumenata javnih politika (subvencije, regulacija, simboli i vaučeri). Slično tome otkrilo se da zakonodavstvo mogu unaprijediti "mekši" instrumenti i stvaranje koalicija, a ne "zapovijedanje i kontrola". No zakonodavstvo se može smatrati i dijelom procesa javnih politika umjesto njegovim polazištem. Drugi je problem dizajna to što se funkcionalnim birokratskim kategorijama kojima se tradicionalno služimo za javne politike možda ne mogu registrirati složenosti problemâ javnih politika u različitim odjelima. U novije se vrijeme iznosi mišljenje da način na koji se donose odluke možda određuje diskurs koji okružuje javne politike, što dovodi do pojave različitih diskursnih i deliberativnih modela. Napokon, komparativne su studije otkrile da pritisci na državu blagostanja ne potječu samo iz neoliberalne ekonomije, nego i iz stjecanja stvarnih ekonomskih, demografskih i društvenih promjena. Popis *policy*-varijabli obuhvaća tipologije, područja javnih politika, komparaciju, instrumente javnih politika, zakonodavstvo, teme, diskurs i društvene čimbenike – taj popis postaje sve dulji, a naše razumijevanje sve složenije.

4.3. Javna uprava

U svojem izlaganju Guy Peters vodi nas kroz razvoj različitih tema i potpodručja javne uprave, među kojima su birokracija, novo javno upravljanje, osoblje, reprezentativnost, politizacija, nagrade, politički odnosi i odgovornost, da bi nam pokazao kako vlade provode svoje programe. Najvažnija je promjena bila zamjenjivanje Weberove birokracije novim javnim menadžmentom (*New Public Management* – *NPM*). Tradicionalna se birokracija temeljila na racionalno-legalnom idealnom tipu Maxa

Webera (1946), u kojem se javna služba temelji na načelima zasluga, specijaliziranog stručnog znanja, odsutnosti politizacije, hijerarhiji i disciplini. U novije se vrijeme poziva na "neoveberovsku državu" radi povratka nekim od navedenih vrijednosti, uz zadržavanje veće učinkovitosti reformi novoga javnog menadžmenta kako bi se ponovno uspostavila odgovornost u pružanju javnih usluga (Pollitt i Bouckaert, 2004). No od osamdesetih godina 20. stoljeća reformisti iz područja novog javnog menadžmenta stalno kritiziraju javnu službu zbog njezine krutosti, hijerarhije, formalnog autoriteta i pretjerane specijalizacije, čime se, kako tvrde, objašnjava neučinkovitost centraliziranih birokracija (Hood, 1991). Kao alternativu novi je javni menadžment predložio primjenu tehnika upravljanja "tržišnog tipa" (tj. privatnog sektora) i stavljanje naglaska na ulogu menadžera ("neka menadžeri upravljaju") – čak i do točke njihova prisiljavanja da se poboljšaju pomoću mjera "upravljanja uspješnošću". Tvrđi se da je novi javni menadžment i spas i prokletstvo javnog sektora zato što zanemaruje potrebe za javnom odgovornošću i pokušava privatizirati ono što su u biti javne usluge. Peters tvrdi da možda postaje sve važnije razumjeti središnju ulogu javne birokracije, jer mnoge političke institucije gube dio svoje sposobnosti za javno upravljanje, te javni službenici postaju važniji ne samo radi savjetovanja u kreiranju javnih politika nego i radi uspostavljanja veza s različitim publikama kako bi se te politike provele. To je jedan od paradoksalnih rezultata novoga javnog menadžmenta koji je trebao navesti vladu da bude više tržišno orijentirana, ali je istodobno potkopao autoritet političara.

Većina se drugih tema na ovaj ili onaj način bavi političkim pitanjima koja se tiču upravljanja ljudskim resursima. Cilj da javna služba bude zrcalo društva sastojao se od toga da ona bude reprezentativna, da stvara pozitivniji imidž i rezultate, da ispravlja neke nejednakosti i služi kao uzoran poslodavac društvu koje se razvija. Javni sektor u razvijenim zemljama doista prilično dobro predstavlja društvo, premda još uvijek ne na višim razinama. Normativni stavovi izražavaju privrženost društvenoj pravednosti, no možda nisu poboljšali položaj velikog broja uskraćenih članova društva. U načelu bi se zapošljavanje u javnoj službi trebalo temeljiti na zaslugama, no vidimo da, s obzirom na to da je novi javni menadžment izvukao neke programe iz okvira izravne ministarske kontrole, političari sve više žele kontrolu nad svojim preostalim javnim službenicima kako bi oni promicali njihove ciljeve. U zemljama u razvoju to je važno sredstvo izgradnje baze i lojalnosti političke vlasti. U svim je zemljama određen broj položaja u javnoj službi još uvijek rezerviran za političko zapošljavanje ("novu metlu"). Premda je novi javni menadžment povećao nagrade, osobito na vrhu, kako bi bile konkurentne s privatnim sektorom, politike variraju od strogog pridržavanja pravilnika u nekim zemljama do širokog raspona nenovčanih povlastica u drugim zemljama, gdje su neformalne nagrade važne za legitimnost sustava te za zapošljavanje. One su gotovo neizbježno izložene javnom nadzoru, čime se povećava ciničnost građana prema vladi. Isto tako na vrhu je pitanje odnosa među višim javnim službenicima i njihovim "političkim gospodarima" navelo Aberbacha, Putnama i Rockmana (1981) da taj odnos preciznije poimaju i izmjere. Premda među

različitim zemljama postoje razlike, otkriveno je da se u većini zemalja zapravo pojavljuju iste uloge. Iako je većina studija razmatrala stavove na obje strane te podjele kako bi vidjela u kojem stupnju dovode do suradnje i učinkovitog kreiranja politika, taj je odnos moguće poimati i sa strukturnog stajališta te kao implicitno pregovaranje između dvaju skupova aktera, pri čemu se stručnost zamjenjuje za zajamčene položaje.

Pitanje odgovornosti postalo je presudno i u unutarnjoj i u međunarodnoj politici. Tradicionalno su birokrati preko svojeg ministra bili odgovorni zakonodavnom tijelu i javnosti. Sada se čini da zakonodavna tijela imaju veću ulogu, što je možda reakcija na njihov gubitak moći u odnosu na izvršnu vlast. Za nametanje odgovornosti sve se više koriste i sudovi, osobito ondje gdje postoje povelje o pravima. Na međunarodnoj razini transparentnost i odgovornost nameću se unutar i posredstvom međunarodnih organizacija kao što je Svjetska banka. Napokon, "izlazna legitimacija", prepoznata sposobnost za pružanje usluga, postaje važnija u odgovoru na pad demokratske participacije.

Guy Peters smatra da individualistički zaokret u političkoj znanosti, koji se odražava i u biheviorističkom pristupu i u pristupu racionalnog izbora, skreće pozornost s izlazne strane političkog sustava te da je sklon zanemarivanju institucija i procesa. Ako možemo reći da je svrha političke znanosti pronalaženje načina objašnjenja zašto se donose određene političke odluke, zašto su one učinkovite i koje posljedice imaju za građane, zaokret u političkoj znanosti u smjeru javnog upravljanja vratio je tu disciplinu nekim njezinim korijenima u razmišljanju o sposobnosti javnog sektora da jasno usmjerava društvo. Premda se

ta dva aspekta discipline – javne politike i ponašanje pojedinaca – zapravo više nadopunjavaju nego što konkuriraju jedan drugome, skloni su tome da jedan drugoga zanemaruju (specijalizacija?) ili da iziskuju prvenstvo jednog ili drugog. To osobito vrijedi ako se javno upravljanje shvaća kao puni krug koji obuhvaća i povratne informacije. Što je više vlada dezintegrirana, što više uključuje kontakte s građanima te ugovore i partnerstva, tim više birokracija mora pružati kontinuirane veze, mogućnosti pregovaranja i prilagodbe s različitim mrežama društvenih aktera.

5. Međunarodni odnosi (Gunther Hellmann)

U svojem referatu podnesenom na montrealском skupu Gunther Hellmann objašnjava da će predstaviti svoje pripreme za članak o međunarodnim odnosima koji će biti objavljen u IPSA-inoj *Enciklopediji političke znanosti*. On traži to područje kako bi "našao konkretne mjere i prikupio relevantne podatke o tome što sama međunarodna zajednica znanstvenika koji se bave međunarodnim odnosima misli da je (Diderotovim riječima) 'znanje vrijedno širenja diljem zemaljske kugle'" (str. 3). Hellmann želi izraditi skicu o tome gdje se to područje trenutačno nalazi i u kojem se smjeru možda kreće. Konkretno, nada se da će moći pokazati da "premda je 'znanje' koje je zajednica znanstvenika koji se bave međunarodnim odnosima u prošlosti smatrala vrijednim širenja diljem zemaljske kugle' uglavnom bilo rezultat 'jedne čudne kombinacije američkog izolacionizma i hegemonije' (Waeber, 1998, 689), u prošlom je desetljeću barem došlo do početaka kraja američke prevlasti u međunarodnim odnosima" (str. 3). No ovdje se bavimo či-

njenicama sociologije znanosti koje se, kako tvrdi Waever, temelje na prevlasti nacionalnih struktura disciplina zaokupljenih vlastitim istraživačkim programima koji su odraz nacionalnih okolnosti i sklonih razmjeni teorije u granicama Zapada.

Kako je pokazao Siegelman (2006), izolacionizam američkih međunarodnih odnosa i dalje se održava. Glavni ciljevi tri četvrtine članaka objavljenih u časopisu *American Political Science Review* između 1997. i 2006. godine ubrajaju se u kategorije: predstavljanja empirijskih rezultata (53,7%), predstavljanja empirijskih rezultata i formalizacije (0,8%), formalizacije (18,0%) i razmatranja metodoloških problema (3,9%), dok preškripcije za javne politike (0,0%) praktički uopće nisu postojale (str. 3). Osim toga formalno je modeliranje više prodrlo u međunarodnu politiku nego u bilo koje drugo potpodručje (45%) (str. 8). Međutim Hellmann vjeruje da ima dovoljno pokazatelja koji opravdavaju "predosjećaj" da se "ostali dio svijeta (kao i sve veći broj znanstvenika koji se bave međunarodnim odnosima u samim Sjedinjenim Američkim Državama) udaljava od te manifestacije američkih međunarodnih odnosa" (str. 4).

On vjeruje da će ažurirano istraživanje o autorima prema njihovu geografskom prebivalištu pokazati da Amerikanci objavljuju radove u inozemstvu, što će biti otklon od američke "hegemonije". Već se sada sve više poštuju neamerički časopisi, primjerice *European Journal of International Relations*, koji je pokrenut tek 1995. godine i koji sada zauzima sedmo mjesto u smislu utjecajnosti prema ISI-evu Indeksu citiranosti u društvenim znanostima. Pokrenut je i časopis *Journal of International Relations and Development* (stručni časopis Društva

za međunarodne studije Srednje i Istočne Europe [*Central and East Europe International Studies Association*]). Još je jedan pokazatelj izazova američkoj hegemoniji osnivanje WISC-a – *World International Studies Committee* (Svjetskog odbora za međunarodne studije), udruženja 21 regionalnog ili nacionalnog društva za međunarodne studije (uz mnogo pomoći američke ISA-e).

Je li ubrzavanje deamerikanizacije isto što i slabljenje zapadnih međunarodnih odnosa? Hellmann smatra da će to više nalikovati "na postzapadne međunarodne odnose". Većina ljudi SAD, Europu, Kanadu i Australiju uzima zajedno. Oni su još uvijek jezgra teorije i istraživanja u području međunarodnih odnosa na koja se drugi pozivaju kad raspravljaju o regionalnim trendovima. Jedna od nekoliko studija o regionalizmu prešla je preko optužbe o "međunarodnim odnosima kao zapadnom projektu" pitajući se "zašto nema nikakve nezapadnjačke teorije iz područja međunarodnih odnosa" (Acharya i Buzan, 2007). Ti autori zaključuju da, na stupnju na kojem je teorija međunarodnih odnosa konstitutivna za stvarnost koju razmatra (što je pitanje), azijske države imaju velik interes da postanu dijelom igre – a također i ako želimo unaprijediti teoriju međunarodnih odnosa u cjelini. Predloženo je da IPSA osnuje "transkulturalno povjerenstvo za međunarodne odnose".

No čak i u samoj jezgri "zapadne" regije ima znakova promjene. U Njemačkoj je, primjerice, možda na osnovi njezinih zapaženih nacionalnih interesa, općeprihvaćen sud da prevladavajuće vestfalske koncepcije državnosti nisu prikladne za spoznaju sadašnjih dalekosežnih procesa preobrazbe. Njemačka zajednica istraživača iz područja među-

narodnih odnosa razmišlja o “uklanjanju granica” te discipline u smislu razvoja “znanosti o globalnome”, koja se nastoji udaljiti od “metodološkog nacionalizma”. Izneseno je mišljenje da bi IPSA trebala osnovati transkulturalno povjerenstvo za međunarodne odnose. Ipak, u najširem smislu, čini se da je zajednica znanstvenika koji se bave međunarodnim odnosima odbacila “velike rasprave” i primila se Kuhnove “normalne znanosti”, pri čemu je svaki istraživač “samouklopljen” u jedno od mnoštva postojećih teorijskih stajališta: realizam, marksizam, neoliberalni institucionalizam, novi liberalizam, englesku školu, konstruktivizam, kritičku teoriju, postmodernizam i feminizam (Reus-Smit i Snidal, 2008). U poglavlju u kojem se daje uvod u ta stajališta (Katzenstein/Sil) to se naziva “analitičkim eklekticismom”, koji se temelji na samosvjesno “agnostičkom metodološkom stavu”. Ipak, istraživanja orijentirana na probleme prevladavaju nad metodologizmom. Tim se trendovima može pridodati više subjektivistička orijentacija koja potvrđuje značaj aktera u međunarodnim odnosima te ima više razumijevanja za povijesnu sociologiju i normativnu teoriju.

6. Sažetak i zaključci: glavna potpodručja

Opći dojam koji se može steći iz glavnih referata i rasprava o glavnim potpodručjima na IPSA-inu montrealском skupu na temu “Nova teorijska i regionalna stajališta u međunarodnoj političkoj znanosti” jest da se ta disciplina u posljednjem desetljeću 20. stoljeća i u prvom desetljeću 21. stoljeća inkrementalno razvija. Stalno se provode nova istraživanja i razvijaju nove istraživačke tehnike. No glavni bi zaključak trebao biti da nije bilo velikih proboja, a

čak i značajne promjene do kojih je ipak došlo – primjerice, u empirijskoj kvantitativnoj metodologiji, upravljanju, teoriji elita i novom javnom upravljanju – sada se gorljivo osporavaju. Čini se da se politička znanost diljem svijeta još uvijek traži. Zapravo, izgleda da se ono što je rečeno o međunarodnim odnosima može primijeniti i na cjelokupnu političku znanost: zajednica je odbacila “velike rasprave” i primila se Kuhnove “normalne znanosti”, pri čemu je svaki istraživač “samouklopljen” u jedno od mnoštva postojećih teorijskih stajališta. To se naziva “analitičkim eklekticismom”, koji se temelji na samosvjesno “agnostičkom metodološkom stavu”.

U posljednjim su desetljećima izučavanje i primjena različitih metodologija, osobito kvantitativnih, napravili velik skok naprijed. Stupanj sofisticirane kvantitativne analize “izvanredan” je, kao i njezina interpretacija. To potkrepljuju i dostignuća u normama i računalnim programima za prikupljanje, repliciranje i razmjenu skupova podataka s velikim brojem slučajeva. Postoji i golemo zanimanje za rješavanje problema dizajna istraživanja. Jedan je konkretan napredak ostvaren u novim višerazinskim modelima, koji omogućuju istraživačima da prijeđu granice pretpostavki o homogenosti procjenama i modeliranjem heterogenosti te povezivanjem mikroanalize i makroanalize, a to sve više potkrepljuju dojmive količine prikupljenih podataka. Ostali razvojni elementi obuhvaćaju: povratak istraživanjima koja su orijentirana na probleme, više subjektivistička orijentacija koja potvrđuje značaj aktera i veće uvažavanje povijesne sociologije i normativne teorije.

Postavlja se pitanje je li ta sve sofisticiranija metodološka analiza daleko od-

maknula disciplini ili nije. Nije li vrijeme za povratak političkoj znanosti kako bismo postigli sklad između teorije i mjera? Možda se prevelik naglasak stavlja na maksimiranje unutarnje valjanosti naših kvantitativnih modela nauštrb njihove izvanjske valjanosti i poopćivosti na svijet politike. Međutim čini se da svemu tom nagomilavanju kvantitativnih metodologija protuslovi, ili je možda bolji izraz “pruža protutežu”, najnovije kretanje prema većem prihvaćanju kvalitativnih istraživanja i priznanju potrebe za “više metoda”. Iste se teme ponavljaju u međunarodnim odnosima, gdje je jedna studija pokazala da se više od tri četvrtine članaka iz područja međunarodnih odnosa objavljenih u časopisu *American Political Science Review* između 1996. i 2006. godine ubrajalo u opće kategorije predstavljanja empirijskih rezultata, često formaliziranih. Nije bilo članaka s preskripcijama za javne politike. Međutim uočeno je da je to “čudna kombinacija američkog izolacionizma i hegemonije”, ili je možda samo riječ o *American Political Science Review*. U svakom slučaju, sada je, čak i među mnogim Amerikancima, prisutan trend udaljavanja od te manifestacije američkih međunarodnih odnosa i okretanja drugim međunarodnim časopisima, a možda i postzapadnim, čak i globalnim međunarodnim odnosima, koji pokazuju veće zanimanje za kvalitativna, normativna i povijesna istraživanja.

Nakon desetljeća intenzivnih studija teoretičari elita imaju neke prilično neugodne savjete za svoje sugrađane. Elite proizlaze iz činjenice da su u velikim kolektivima zajednički interesi prilično minimalni i da se moraju nadopunjavati autoritativnim odlukama. Teoretičari elita vjeruju da povijesne činjenice pokazuju kako nijedan tip elite nije kompa-

tibilan s idealom potpune demokracije. Dakle teorija elita uči da se zreo zagovornik demokracije uvijek mora pripremiti za politički poredak koji je daleko ispod ideala kako bi se izbjeglo katastrofalno izražavanje dogmatskih interesa. To zvuči kao konzervativan, funkcionalistički savjet. No katkad se vidom normalne oštine može više toga vidjeti bez ružičastih naočala. Ništa nas ne ometa da vidimo kako teoretičari elita uče da bi društva, kako bi se osnažila zbog neizbježnosti elita, trebala pridati pozornost njihovoj socijalizaciji i paziti na njihov uravnotežen pristup političkim resursima (Etzioni-Halevy, 1993). Ipak, nastojanja da se stvori opća teorija elita nisu bila previše uspješna. Uzročno povezivanje elita s glavnim pravilnostima u politici ostaje izvan domašaja. Nema prihvaćenog popisa uvjeta i načina na koje jedna elita zamjenjuje drugu. Političke interakcije između elita i neelitnog stanovništva mogu se samo pojedinačno registrirati. Ipak, premda teorija elita mnogima nije po ukusu, a predvidljivost je izvan domašaja, elite su središnji politički akteri.

Novi javni menadžment predlaže usvajanje privatnih tehnika upravljanja u uvjetima koji se tiču javnog sektora te ustupanje pojedinih poslova vanjskim izvođačima, privatizaciju i “dopuštanje menadžerima da upravljaju”. Reformisti novoga javnog menadžmenta stalno kritiziraju javnu službu zbog njezine krutosti, hijerarhije, formalnog autoriteta i pretjerane specijalizacije, čime se, kako oni tvrde, može objasniti neučinkovitost centraliziranih birokracija. Tvrdi se da je novi javni menadžment spas i prokletstvo javnog sektora zbog toga što zanemaruje potrebu za javnom odgovornošću i pokušava privatizirati ono što su u osnovi javne usluge. Možda će biti

sve važnije uvidjeti središnju ulogu javne birokracije, jer mnoge političke institucije gube dio svoje sposobnosti za javno upravljanje, a javni službenici postaju važniji ne samo za savjetovanje u kreiranju javnih politika nego i za stvaranje veza s različitim publikama za njihovu provedbu. To je jedan od paradoksalnih rezultata novog javnog menadžmenta koji je trebao postići da vlada bude više tržišno orijentirana, ali je istodobno potkopao autoritet političara.

Temeljna je ideja “javnog upravljanja” da postoji potreba za nekim oblikom kolektivnog odlučivanja koje bi vodilo društvo u cjelini u pogledu na cijeli niz vrijednosti i od strane cijelog niza aktera. Ta se definicija usko poklapa s onom koju daju teoretičari elita, no među njima nema nikakve poveznice. I jedni i drugi priznaju funkcionalnu potrebu za pružanjem vodstva. Glavna je razlika između *vlade (government)* i *javnog upravljanja (governance)* stupanj u kojem nevladini akteri – interesne skupine, korporacije – sudjeluju u tom procesu. Kritika javnog upravljanja izražava se četirima pitanjima: a) javno upravljanje ima mnogo značenja i moglo bi postati “praznom oznakom”; b) iznosi li se kakav teorijski argument ili je taj pojam izveden samo iz različitih opisa?; teško je uzeti ozbiljno pojam koji među različitim rukovodećim skupinama ne daje najistaknutije mjesto “vladi”; c) može se reći da je uključenost nevladinih tijela uvijek postojala; d) čini se da je geografski domet te rasprave ograničen na zapadne liberalne demokracije. Premda nas je pojam javnog upravljanja naveo na priznanje tog šireg političkog područja koje se mora organizirati, ono što je možda potrebno nije nova oznaka, nego bolji način teorijskog razmatranja procesa upravljanja koje se pita kako

se različiti elementi međusobno isprepleću. Individualistički zaokret u političkoj znanosti, koji se odražava i u behaviorističkom pristupu i u pristupu racionalnog izbora, skrenuo je pozornost s izlazne strane političkog sustava i sklon je zanemarivanju institucija i procesa. Zaokret u političkoj znanosti koji je uzrokovalo uvođenje koncepta javnog upravljanja vratio je tu disciplinu nekim od njezinih korijena u razmišljanju o sposobnosti javnog sektora da jasno usmjerava društvo. Iako se ta dva aspekta discipline – javne politike i ponašanje pojedinaca – zapravo više nadopunjavaju nego što konkuriraju jedan drugom, skloni su međusobnom zanemarivanju (specijalizacija?) ili pak tome da iziskuju prvenstvo jednog ili drugog.

Popis varijabli u analizi javnih politika – tipologije, područja javnih politika, komparacija, instrumenti javnih politika, zakonodavstvo, teme, diskurs i društveni čimbenici – postaje sve dulji, a naše razumijevanje sve složenije. No studijama javnih politika općenito opada važnost. Analitičari javnih politika smatraju se boljima u opisivanju procesa nego u objašnjenju njihovih ishoda. Iako se neki elementi u okviru općeg modela javnih politika oslanjaju na “*policy*-poduzetnike” i “zagovaračke koalicije”, taj je model općenito lišen živahnosti, sukoba i suprotstavljanja ideja kojima bi se trebale objasniti promjene.

Dakako, u ovom je dijelu izneseno mnogo drugih podrobnosti o novijem razvoju temeljnih područja političke znanosti. Međutim nijedno od tih područja nije prošlo bez fundamentalnih kritika. Osim toga ovdje imamo posla s činjenicama sociologije znanosti koje se, kako tvrdi Waeber, temelje na prevlasti nacionalnih struktura disciplina, zaokupljenih vlastitim istraživačkim progra-

mima koji su odraz nacionalnih okolnosti i sklonih, u najmanju ruku, da i dalje ostanu zapadnjačke. I dalje je osnovni dojam da je riječ o međunarodnoj disciplini koja traga za svojom dušom.

Naveden je određen broj izazova koji utječu na političku znanost. Nalazimo se u situaciji da pokušavamo sustići svijet koji se mijenja. Novi nas problemi i činjenice stalno prisiljavaju na otvaranje novih vidika. Primjeri su: globalizacija, povećani društveni pluralizam, zahtjev za većom tolerancijom prema razlikosti, bavljenje narodnim revolucijama i veći značaj civilnog društva. Čini se da se sve promijenilo i da politička teorija mora održati korak s time. Kako da u globaliziranom svijetu pomirimo jednakost i univerzalnost, zajednički identitet i nove partikularnosti? Kako da potaknemo žrtvovanje za opće dobro da bismo izgradili nove oblike solidarnosti? Teorija će se morati pozabaviti ponovnim otkrićem povijesti i religije. Opet ćemo biti prisiljeni da se zapitamo koji je smisao pojma univerzalnoga i regionalnoga i gdje su njegove granice. Možda su neke funkcije univerzalne čak i kada institucije to nisu. Čini se da postoji potražnja za snažnijom normativnom filozofijom. Ta će zagonetka razviti široku teoriju u svijetu kulturnih i lokalnih razlika, a možda i u situacijama u kojima ne postoje zajedničke liberalne vrijednosti. Sve one nove komunikacijske tehnologije zahtijevaju od političke znanosti da razmisli o tome kako se informiramo i kako drugima prenosimo informacije. Dvojba je političke teorije u tome što su problemi kojima se bavi uvijek određeni

na kombinacija normativnoga i empirijskoga ili “trebanja” i “bitka”. To se dodatno komplicira novijom sklonošću prema pretjeranoj specijalizaciji (problem koji je ovdje nekoliko puta spomenut), a time i međusobnoj izolaciji normativnoga i empirijskoga. Suvremena bi se politička teorija trebala temeljiti na razgovoru između klasičnog i empirijskog pristupa, a ne na njihovoj međusobnoj izolaciji.

U odnosu na druga područja politička sociologija u mnogim zemljama propada, djelomice zato što se više ne usmjerava na velika pitanja društva (poznato Lipsetovo pitanje “zašto u Sjedinjenim Državama nema socijalizma?”), a dijelom zato što je postala agregat ideala koji gube iz vida širu makrosocijalnu sliku. Komparativna istraživanja imaju teškoća u poticanju kooperativnije analize i još uvijek objavljuju uglavnom studije s malim brojem slučajeva koje imaju ograničen komparativni domet. Teorija i istraživanja u području međunarodnih odnosa još su uvijek uglavnom “zapadni projekt”. Zapravo je predloženo da IPSA osnuje “transkulturalno povjerenstvo za međunarodne odnose”. No čak i unutar pojedinih dijelova središnje “zapadne” regije sve je jači dojam da su prevladavajuće vestfalske koncepcije državnosti neprikladne za spoznaju sadašnjih dalekosežnih procesa preobrazbe. Dokazujući intenzitet zahtjeva za promjenom političke znanosti, nailazimo na neke napredne istraživače koji pozivaju na “uklanjanje granica” discipline u smislu razvoja “znanosti o globalnome” koja se nastoji udaljiti od “metodološkog nacionalizma”.

*S engleskoga preveo
Davor Stipetić*

LITERATURA

- Aberbach, J. D., Putnam, R. D., Rockman, B. A. (1981) *Politicians and Bureaucrats in Western Democracies*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Acharya, A., Buzan, B. (2007) Introduction: Why in there no non-Western international relations theory?, Conclusion: On the possibility of a non-Western IR theory in the Asia-Pacific. *Interantional Relations of the Asia-Pacific* 7 (3): 387-412, 427.438.
- Blondel, J., Inoguchi, T. (2006) *Political Cultures in Asia and Europe: Citizens, States and Societal Values*. New York: Routledge.
- Boot, M. (2003) *The Savage Wars of Peace: Small Wars and the Rise of American Power*. New York: Basic Books.
- Doyle, M. (1997) *Ways of War and Peace: Realism, Liberalism and socialism*. New York: Norton.
- Downs, A. (1957) *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row.
- Etzioni-Halevy, E. (1993) *The Elite Connection*. Cambridge Polity Press.
- Femia, J. (2001) *Against the Masses: Varieties of Anti-democratic Thought Since the French Revolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Ferejohn, J., Rosenbluth, F. (2007) Comparative Judicial Politics, u: C. Boix, S. Stokes (ur.), *The Oxford Handbook of Comparative Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Hirschman, A. O. (1970), *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hood, C. (1991) A Public Management for All Seasons. *Public Administraion* 69 (1): 3-19.
- Kagan, R. (2007) *Dangerous Nation: America's Foreign Policy from Its Earliest Days to the Dawn of the Twentieth Century*. New York: Vintage Books/Randam House.
- Katzenstein, P. J., Sil, R. (2004) Rethinking Asian Security: A Case for Analytical Eclecticism, in: J. J. Suh, P. J. Katzenstein, A. Carlson, ur. (2004) *Rethinking Security in East Asia*. New York: Routledge.
- Lindblom, C. E. (1965) *The Intelligence of Democracy*. New York: Free Press.
- Lowi, T. J. (1972) Four Systems of Policy, Politics, and Choice. *Public Administration Review* 32 (4): 298-310.
- Pierre, J., Peters, G. B. (2001) *Governance, Politics, and the State*. Basingstoke: Palgrave.
- Pollitt, C., Bouckaert, G. (2004) *Public Management Reform: A Comparative Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Pressman, J. L., Wildavsky, A. (1973) *Implementation*. Berkeley: University of California Press.
- Reus-Smit, C., Snidal, D., ur. (2008) *The Oxford Handbook of International Relations*. Oxford: Oxford University Press.
- Rhodes, R. A. W. (1996) The New Governance: Governing Without the Government. *Political Studies* 44 (4): 652-677.
- Riker, W. H., Ordeshook, P. C. (1972) *Introduction to Positive Political Theory*. Upper Saddle River: Prentice Hall.

- Russett, B. (1993) *Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post-Cold War World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Scruton, R. (2004) *The Need for Nations*. London: Civitas.
- Siegelman, L. (2006) The Co-evolution of American Political Science and the *American Political Science Review*. *American Political Science Review* 100 (4): 463-478.
- Simon, H. A. (1947) *Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organizations*. New York: Simon & Schuster.
- Sørensen, E., Torfing, J. (2007) *Theories of Democratic Network Governance*. Basingstoke: Palgrave.
- Tilhonsen, S. (2003) *From Government to Governance*. Tampere: University of Tampere Press.
- Waever, O. (1998) The Sociology of a not so International Discipline: American and European Developments in International Relations. *International Organization* 52 (4): 687-727.
- Weber, M. (1946) *From Max Weber*. New York: Oxford University Books.
- Wildavsky, A. (1964) *The Politics of Budgetary Process*. Boston: Little, Brown.

Komparativna politika

— |

| —

— |

| —

PREZIDENCIJALIZACIJA HRVATSKIH STRANAKA: SLUČAJ HDZ-a

Dario Nikić Čakar

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: veljača 2010.

Sažetak Autor analizira transformaciju Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) u tip prezidencijalizirane stranke, koja se kao novi obrazac stranačke organizacije pojavljuje u sklopu šireg procesa prezidencijalizacije politike. Prezidencijalizacija političkih stranaka zamjećuje se u svim oblicima stranačke organizacije: u stranačkoj središnjici, stranci u Vladi i u parlamentarnoj stranačkoj frakciji. Autor najprije daje kratak pregled nastanka i razvoja HDZ-a do 2000. godine i dolaska Ive Sanadera na čelo stranke, određujući tu godinu kao demarkacijsku točku demokratske transformacije u Hrvatskoj i argumentirajući zašto istraživanjem neće obuhvatiti razvoj stranačke organizacije HDZ-a prije 2000. Zatim rastvara kontingentne i strukturne promjene u stranci i obrazlaže ih teorijskim i metodološkim alatima koncepta prezidencijalizacije. Promatrajući procese na sve tri razine demokratske politike, pokušava utvrditi uklapa li se HDZ u obrazac prezidencijalizirane stranke. Analiza je pokazala da se HDZ može svrstati u tip predsjedničke stranke koja je nastala kao rezultat tendencijske prezidencijalizacije stranačke strukture. Primijenjeni empirijski indikatori otkrivaju kako se HDZ oblikovao u tip prezidencijalizirane stranke na sve tri razine demokratske politike: stranačke organizacije, izbornog procesa i izvršne vlasti.*

Ključne riječi Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), politička stranka, hrvatski stranački sustav, prezidencijalizacija, Ivo Sanader

1. Uvod

Odlaskom Ive Sanadera s mjesta predsjednika Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) u srpnju 2009. godine okončan je devetogodišnji projekt kojim se nastojala provesti modernizacija i ideološko preusmjerenje stranke. HDZ je

u tom razdoblju prešao put od velike krize u kojoj se našao krajem 1990-ih i početkom 2000-ih preko oporbenog djelovanja tijekom vlade lijevog centra do statusa vladajuće stranke nakon dvaju ciklusa parlamentarnih izbora. Kakvu je stranku Sanader ostavio svojoj nasljed-

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta "Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj" provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH.

nici? Uklapa li se ona u neki od modela europskih političkih stranaka: kartelsku, narodnu, personalističku ili profesionaliziranu biračku stranku? Sigurno je da HDZ nije tek "obična" stranka, kako u hrvatskom tako i u regionalnom okruženju. Hrvatski stranački sustav svojevrsna je posebnost u postkomunističkim europskim zemljama, jer je riječ o najstabilnijemu stranačkom sustavu u Srednjoj i Istočnoj Europi. Naime dvije najjače stranke na izborima 1990. godine, od kojih je jedna HDZ, do danas su opstale kao najjači politički akteri, dok su se u ostalim državama perjanice demokratskih promjena dezintegrirale, gubile politički utjecaj ili su se utapale u nove političke saveze. I HDZ je poseban slučaj među postkomunističkim strankama, jer je riječ o stranci koja je u dvadesetogodišnjem razdoblju demokratske tranzicije i konsolidacije gotovo kontinuirano obnašala vlast, osim od 2000. do 2003. godine, kada je na vlasti bila koalicijska vlada lijevog centra.¹

Početna je hipoteza ovog rada da se HDZ tijekom Sanaderova mandata od 2000. do 2009. godine strukturirao u tip prezidencijalizirane stranke, koja se kao novi obrazac stranačke organizacije pojavljuje u sklopu šireg procesa prezidencijalizacije politike.² Prezidencijalizaci-

ja se odvija u trima političkim arenama suvremenih demokracija – onoj izvršne vlasti, političke stranke i izbornog procesa, a nastanak predsjedničkih ili prezidencijaliziranih stranaka nužan je preduvjet šireg procesa prezidencijalizacije demokratskog sustava. Prezidencijalizacija političkih stranaka zamjećuje se u svim oblicima stranačke organizacije: u stranačkoj središnjici, stranci u Vladi i u parlamentarnoj stranačkoj frakciji. Temeljna su joj obilježja povećanje institucionalnih i osobnih resursa političkih vođa te dominantna usmjerenost izbornog procesa na individualne pretendente na vlast. Poguntke i Webb (2005: 1-26) pronalaze četiri glavna uzroka tog fenomena, od kojih je prvi *internacionalizacija politike*. U rasponu od aktualnih političkih pitanja kao što su globalna ekonomska kriza i borba protiv međunarodnog terorizma do "običnih" tema vezanih za zaštitu okoliša, regionalnu suradnju, bilateralne odnose ili energetske politiku države su prisiljene surađivati i koordinirati svoje aktivnosti. Zbog toga ključnom postaje međuvladina razina odlučivanja, na kojoj predsjednici vlada preuzimaju glavnu ulogu, a nacionalni parlamenti i vlade samo ratificiraju prethodno donesene odluke. Kontinuirani *rast države* jedan je od tri makrosocijalna uzroka prezidencijalizacije politike koji je doveo do povećanja kompleksnosti upravljačkog aparata. Moderno upravljanje obilježavaju institucionalna diferencijacija (povećanje organizacijskih oblika) i institucionalna pluralizacija (povećanje broja istih oblika organizacije). Institucionalna diferencijacija i pluralizacija služe prvenstveno reduiranju kompleksnosti moderne države, a

¹ Češka Građanska demokratska stranka (ODS) i albanska Demokratska stranka (PDS) također su primjeri dugogodišnjih vladajućih stranaka, s respektabilnim trinaestogodišnjim stažom. Zasigurno najuspješnija stranka s obzirom na broj godina provedenih na vlasti jest Demokratska partija socijalista Crne Gore (DPSCG), koja je, što sama što u različitim koalicijama, vladala tijekom cijelog postkomunističkog razdoblja u Crnoj Gori.

² O konceptu prezidencijalizacije politike vidi: Poguntke i Webb, 2005; Poguntke, 2000;

Helms, 2005a i 2005b; Maddens i Fiers, 2004; Heffernan, 2005 te Bäck i dr., 2007.

prezidencijalizacija se javlja zbog potrebe za koordinacijom njezinih institucionalnih segmenata. *Promijenjena struktura masovnih komunikacija* značajno je odredila političke procese u modernim demokracijama. Politička se komunikacija usredotočuje na vizualnu prezentaciju političkih vođa i njihovih karakteristika, a zanemaruje političke programe. U izbornoj areni prestaju vrijediti tradicionalne konvencije političkoga (osobito biračkog) ponašanja, a prvenstvo preuzimaju posredovani oblici simboličke političke komunikacije. Masovni mediji imaju presudnu ulogu u određivanju načina na koji će političari komunicirati s biračima, ali isto tako političari iskorištavaju medijsku eksponiranost kako bi privukli glasove birača. To dovodi do posvemašnje "medijske kolonizacije politike", koja se sve više određuje kao polje personaliziranog djelovanja političkih vođa (vidi: Mughan, 2000; Meyer, 2003; Langer, 2007; McAllister, 2007). Posljednji uzrok prezidencijalizacije parlamentarnih sustava treba potražiti u procesu *erozije tradicionalnih društvenih rascjepa*. "Desetljećima se empirijski dokumentira slabljenje veza između političkih stranaka i društvenih klasa, slojeva ili skupina na koje se oslanjaju, čije interese, vrijednosti i identitete politički artikuliraju i predstavljaju, te iz njih regrutiraju svoje birače" (Kasapović, 2009). Naime ako slabe tradicionalni društveni rascjepi utemeljeni na klasi, religiji ili ideologiji, onda grupni identiteti više ne određuju biračku lojalnost, a presudnom za mobilizaciju birača postaje usmjerenost na političke vođe.

Rad je strukturiran u dvije cjeline. Najprije ću dati kratak pregled nastanka i razvoja HDZ-a, a zatim ću rastvoriti kontingentne i strukturne promjene u stranci te ih pokušati obrazložiti teorij-

skim i metodološkim alatima koncepta prezidencijalizacije. Promatrajući procese na sve tri razine demokratske politike, pokušat ću utvrditi uklapa li se HDZ u obrazac prezidencijalizirane stranke, odnosno je li i hrvatsku politiku počeo zahvaćati opći trend prezidencijalizacije kakav se zamjećuje u većini zapadnoeuropskih demokracija.

Da bih prikupio relevantne podatke koji potvrđuju ili opovrgavaju postavljenu tezu o prezidencijalizaciji HDZ-a, izvorno sam odlučio kombinirati kvalitativnu analizu sadržaja i tehniku intenzivnog intervjuiranja (Marsh i Stoker, 2005). Analizom sadržaja obuhvatio sam stranačke dokumente i odluke te tematski vezane intervjue i članke u hrvatskim dnevnim i tjednim novinama. Cilj je bio doći do što više materijala kojim bih provjerio ispravnost empirijskih pokazatelja prezidencijalizacije stranaka. Analizu sadržaja proveo sam na dvojim dnevnim novinama – *Jutarnjem listu* i *Vjesniku*, te na tjedniku *Globus*, čime sam nastojao smanjiti i otkloniti mogućnost uporabe neispravnih, neprovjerenih ili lažnih podataka koji se mogu pojaviti u novinarskim interpretacijama određenih događaja. Promatrano razdoblje obuhvaća devet i pol godina, od siječnja 2000. do kraja srpnja 2009. godine. Kada sam pokušao primijeniti tehniku intenzivnog intervjua, suočio sam se s problemom nemogućnosti pronalaska sugovornika spremnog na razgovor. Ciljani su mi informatori bili dugogodišnji stranački dužnosnici i organizacijski operativci, koji su najbolje upoznati s organizacijom i funkcioniranjem HDZ-a, međutim neodazivanje stranačkih čelnika opetovanim pozivima pokazali su se nepremostivom preprekom. Pokušao sam intervjuirati bivšega glavnog tajnika stranke, njegova zamjenika, predsjed-

nika Kluba zastupnika HDZ-a u Hrvatskom saboru te bivšu šeficu Sanaderova stranačkoga i Vladina ureda. Objašnjenje takve informacijske zatvorenosti zacijelo mogu pronaći u prirodi konzervativnih, a osobito prezidencijaliziranih stranaka, kakva je i HDZ, koje nisu sklonе otvorenoj političkoj komunikaciji.³

2. Kratka povijest HDZ-a do 2000. godine

Da bismo razumjeli promjene kroz koje HDZ prolazi posljednjih devet godina, moramo nešto znati o prirodi njegove stranačke organizacije te o ideološkoj orijentaciji tijekom posljednjeg desetljeća 20. stoljeća. HDZ se pojavio u osvit demokratskih promjena u Srednjoj i Istočnoj Europi, vrlo brzo preuzevši ulogu nositelja demokratizacijskih procesa u Hrvatskoj. Iako formalno registriran kao politička stranka, HDZ je zapravo razvio organizacijski oblik širokoga političkog pokreta okupljenog oko pitanja državne neovisnosti i nacionalne samosvojnosti. "Prvo, umjesto jasnoga stranačkog programa, HDZ je ponudio nejasnu platformu demokratske tranzicije kojom je dominiralo samo jedno pitanje – suverenost hrvatske države... Drugo, vođa pokreta, Franjo Tuđman, ubrzo

³ Hermetička zatvorenost HDZ-a prema ne-stranačkim osobama ozbiljan je problem, osobito zainteresiranim društvenim znanstvenicima, jer im ne ostavlja previše manevarskog prostora u njihovim nastojanjima za stvaranjem što potpunijeg uvida u procese i strukture stranke. Mogao bih ponuditi i nekoliko dodatnih objašnjenja nesuradnje – sociopsihološke osobine članova konzervativne stranke, strah od mogućih sankcija stranačkih tijela, sklonost stranačke elite zatvaranju ili jednostavno preopterećenost poslovima – ali time bih ušao u područje spekulacija koje nam ovdje zasigurno nisu potrebne.

je postao 'nedodirljivi' karizmatični vođa s gotovo mesijanskim značenjem za svoje sljedbenike, umjesto stranački vođa" (Čular, 2000: 35). Čular smatra kako je temeljno obilježje HDZ-a kao pokreta tijekom 1990-ih bilo to što se nije ni podijelio na nekoliko političkih stranaka, niti se dezintegrirao, a nije se ni transformirao u pravu političku stranku. Umjesto toga pokušao se institucionalizirati u obliku političkog režima. "Formalna unutrašnja struktura HDZ-a odraz je... specifičnog razvoja stranke u 1990-ima kada je funkcionirala kao mehanizam institucionalizacije nacionalističkog pokreta u neki oblik autokratskog režima unutar demokratskog okvira. Temeljne karakteristike su mu bile klijentelističko i karizmatično obraćanje biračima, neformalni unutarstranački odnosi i međupovezanost s državnim strukturama" (Čular, 2004: 43). Mirjana Kasapović tvrdi da je glavni akter hrvatske politike u tom transformacijskom razdoblju bio predsjednik države. Budući da je institucionalni aranžman polupredsjedničkog sustava bio skrojen isključivo prema njegovim preferencijama, druga važna pretpostavka njegove dominacije bila je upravo "karizmatično-klijentelistička priroda vladajuće stranke" (Kasapović, 2001: 21). Stranka svojem članstvu nije davala "vrijednosnu infuziju", nego se predstavljala kao vrijednost po sebi, niti je osiguravala "rutinizaciju ponašanja" u okviru stranačkih pravila i organizacijskih oblika. "S obzirom na način mobilizacije birača, HDZ je djelovao kao karizmatična stranka sa snažnim klijentelističkim elementima... Koristeći državnu vlast, HDZ je tijekom deset ratnih i tranzicijskih godina stvorio brojne klijentelističke skupine, koje su svoj povlašteni pristup javnim dobrima plaćale izbornom-političkom potporom toj stranci" (2001: 22).

Formalni konstitucionalni aranžman tijekom 1990-ih zasigurno se može smatrati demokratskim. Ustav iz 1990. godine definirao je hrvatsku državu kao parlamentarnu demokraciju koja jamči ljudska i građanska prava, slobodno tržište i politički pluralizam. Polupredsjednički sustav vlasti, dizajniran prema francuskom uzoru, osiguravao je ravnotežu i međusobnu kontrolu glavnih političkih institucija: predsjednika države, parlamenta i Vlade. Međutim politička je praksa stvorila veliki "institucionalni prostor" u kojem je dominantnu poziciju zauzeo predsjednik države (Kasapović, 2001). Dominantni stil Tuđmanove vladavine ne može se označiti kao demokratski, već ga karakteriziraju suštinski elementi autoritarne vladavine. Čular (2001) navodi kako takav režim ipak nije uspio osigurati dovoljno široku potporu da bi se napustile osnovne demokratske procedure i institucije. Formalna institucionalna ograničenja, koja je HDZ često zloupotrebljavao, ipak su spriječila punu institucionalizaciju autoritarnog režima i prisiljavala HDZ da legitimira svoju vlast na regularnim izborima. To je razlog zbog kojeg je Čular taj tip režima između 1990. i 1999. nazvao autoritarnom demokracijom.⁴

Transformacija političkog sustava, iz komunističkoga autoritarnog u demokratski, u Hrvatskoj je tekla prilično sporo. Najvažniji čimbenik koji je utjecao na

⁴ Brojni autori koji su analizirali demokratsku transformaciju u Hrvatskoj gotovo su jednodušno novouspostavljeni politički poredak nazivali autoritarnim režimom. Ostali su pojmovi kojima je označavan: delegirana demokracija, anokracija, neliberalna demokracija, izborna demokracija, defektna demokracija, autoritarno-populistički i nacionalističko-populistički režim (više u: Kasapović, 2001).

brzinu tih promjena zasigurno je bio rat, koji je "tranzicijske procese u zemlji učinio drugorazrednima" (Kasapović, 2001: 16). Zbog toga i zbog prethodno navedenih razloga većina se relevantnih autora slaže kako u cijelom razdoblju 1990-ih ne možemo govoriti o demokratskoj konsolidaciji (Zakošek, 2001 i 2002; Kasapović, 2001; Čular, 2000 i 2001). Smjena vlasti 2000. godine prijeloman je trenutak demokratske transformacije u Hrvatskoj, jer tada nastupa kraj duge faze tranzicije i započinje uspješno razdoblje konsolidacije demokracije. Wolfgang Merkel (2009) smatra kako je demokracija u Hrvatskoj devedesetih još uvijek bila defektna, ali je nakon smrti Franje Tuđmana ostvaren osobito brz napredak u konsolidaciji. Konsolidacija je donijela povećanje demokratske legitimnosti, eliminaciju antisustavskih stranaka, prihvaćanje demokratskih pravila i procedura te sklapanje širokoga političkog konsenzusa o smjeru razvoja hrvatske politike i političkog sustava, osobito u pogledu hrvatske budućnosti u euroatlantskim integracijama.

Opravdano je pitanje zašto smo iz analize HDZ-a isključili razdoblje njegove povijesti do 2000. godine? Iz prethodnoga kratkoga prikaza razdoblja nameće se jasan odgovor: ne postoje teorijske, konceptualne ni metodološke pretpostavke kojima bismo legitimirali jedan takav istraživački pothvat. Prvo, HDZ je tijekom 1990-ih zadržavao i osnaživao karakter nacionalističkog pokreta okupljajući različite društvene elemente i skupine. Kontekstualni čimbenici rata i okupiranoga državnog teritorija bitno su pridonijeli profiliranju takvoga organizacijskog oblika, zbog čega ne možemo govoriti o HDZ-u kao pravoj političkoj stranci u tom desetljeću. Smrt nepriko-snovenog šefa Franje Tuđmana u stude-

nome 1999, poraz na izborima u siječnju 2000. te posljedični unutarstranački sukobi, frakcioniranje i lomovi omogućili su stvaranje pretpostavki za transformaciju HDZ-a u političku stranku koja je sposobna djelovati kao sustavski element u demokratskim institucijama. Nakon dvije godine provedene u pokušajima stabilizacije i "čišćenja" stranke stranačko vodstvo predvođeno Ivom Sanaderom dalo je HDZ-u novu "vrijednosnu infuziju". Napušten je Tuđmanov utemeljiteljski program usmjeren prema stvaranju hrvatske države i nacionalnoj isključivosti, a definiran je novi stranački identitet baziran na proeuropskoj politici, nacionalnom prioritetu uključivanja u Europsku Uniju i NATO, repozicioniranje stranke kao umjerenoga desnog centra zapadnoeuropskog tipa te na multietničkoj toleranciji i pomirbi sa Srbima. Drugo, formalni institucionalni dizajn polupredsjedničkog sustava vlasti u političkoj je praksi poprimio patološke oblike, opisane pojmom autoritarne demokracije. Pobjedom koalicije lijevog centra na siječanjskim izborima 2000. godine osiguran je preduvjet za promjenu sustava vlasti i napuštanje semiprezidencijalizma. Ustavnim promjenama u jesen iste godine to je i učinjeno, čime je uveden parlamentarni sustav. Te su formalne promjene imale utjecaja i na razvoj stranačkog sustava, jer je predominantni stranački sustav 1990-ih ustupio mjesto višestranačkom sustavu umjerenoga ili polariziranog pluralizma (Čular, 2001). I, treće, razlog nemogućnosti primjene koncepta prezidencijalizacije na HDZ do 2000. godine leži i u prirodi transformacijskih procesa u Hrvatskoj. Dugo razdoblje tranzicije 1990-ih obilježeno je defektnom demokracijom i osobnim stilom vladavine, dok je promjena vlasti označila početak pune

demokratske konsolidacije i institucionalizacije stranačkog djelovanja, osobito HDZ-ova.

Nakon što sam odredio 2000. godinu kao demarkacijsku točku demokratske transformacije u Hrvatskoj i argumentirao zašto istraživanjem neću obuhvatiti razvoj stranačke organizacije HDZ-a prije te godine, okrećem se središnjem dijelu ovog rada i primjeni koncepta prezidencijalizacije u analizi HDZ-a na trima razinama: stranačke organizacije, izbornog procesa i izvršne vlasti.

3. Primjena koncepta prezidencijalizacije na slučaj HDZ-a

3.1. Prezidencijalizacija HDZ-a na razini stranačke organizacije

Prezidencijalizacija stranaka znači povećanje političke moći predsjednika stranke u odnosu prema stranačkim frakcijama, aktivistima i vodstvima lokalnih stranačkih organizacija. Dominacija se ostvaruje proširivanjem zone autonomije u formuliranju stranačkih *policy*-programa i povećanjem resursa, osobito uspostavom predsjedničkog ureda. Stranački vođe nastoje provesti strukturne promjene uvođenjem izravnih izbora vodstva od strane stranačke baze, čime se zaobilaze stranačke organizacije i podružnice. Osim toga pokušavaju ostvariti kontrolu nad stranačkim strojem formalnim promjenama stranačkih statuta, koji bi im zajamčili izravan nadzor nad organizacijom. Dva najznačajnija procesa koja su uzrokovala prezidencijalizaciju političkih stranaka jesu razvoj masovnih medija i slabljenje stranačke identifikacije. Ako političke stranke konvergiraju u pogledu svojih političkih platformi i programa, onda se one razlikuju prema stranačkim vo-

đama zbog kojih se birači odlučuju glasovati za njih (Cole, 2008). Prema Davidu Samuelsu, prezidencijalizam stvara prezidencijalizirane stranke. Stranke u parlamentarizmu usmjerene su samo na osvajanje mjesta u parlamentu, a osvajanje izvršnih položaja neizravna je posljedica izbora i može biti rezultat čak i poslijeizbornih koalicijskih pregovora. Za razliku od toga u predsjedničkim sustavima stranke imaju drukčije organizacijske oblike, jer im je primarni izborni cilj osvajanje izvršne vlasti (Samuels: 2002: 462; vidi i Kasapović, 2008). Imajući to u vidu, može se reći da i u prezidencijaliziranim parlamentarnim sustavima političke stranke sve više prilagođavaju svoje izborne strategije i organizacijske oblike osvajanju premijerskog položaja, bez obzira na formalna stranačka, izborna i ustavna pravila. Postoji nekoliko indikatora koji otkrivaju kontingentne i strukturne promjene prezidencijaliziranih stranaka (Poguntke i Webb, 2005): promjena stranačkih pravila i statuta kojima se daju veće ovlasti predsjednicima; povećanje financijskih i kadrovskih resursa u uredima predsjednika stranaka; sposobnost stranačkog vođe da provodi programe neovisno o stranci; plebiscitarni modeli političke komunikacije i mobilizacije; institucionalizacija izravnog izbora stranačkog vodstva; dokazi o personalizaciji stranačkih mandata (predsjednici stranaka postaju osobe koje dotada nisu bile na najvišim stranačkim položajima).

Nakon smrti Franje Tuđmana i poraza na izborima HDZ je početkom 2000. godine prolazio kroz najdublju krizu od svojeg nastanka. Stranka je ostala bez snažnoga autoritarnog vođe, oca utemeljitelja, koji ne samo da ju je predstavljao već ju je i identitetski potpuno supstituirao. Kontekstualno uvje-

tovana struktura političkog pokreta počela je pokazivati sve svoje slabosti, jer su brojne koalicije moći i frakcije unutar stranke započele borbu za prevlast.⁵ U takvim je okolnostima za predsjednika stranke izabran Ivo Sanader.⁶ Sanadera je većina stranačkih veterana smatrala prijelaznim rješenjem u procesu izgradnje novog HDZ-a jer je u tom trenutku percipiran kao "najmanje zlo" od svih potencijalnih kandidata. Međutim Sa-

⁵ Otvoreni unutarstranački sukobi, previranjima, osipanje članstva, frakcioniranje i odcjepljivanje dijela stranačke elite naveli su neke političke komentatore da HDZ podrugljivo nazovu Hrvatskom demoliranom zajednicom. HDZ je s višegodišnjom odgodom doživio sličnu sudbinu kao i drugi pokreti koji su predvodili demokratske promjene u Srednjoj i Istočnoj Europi. Za razliku od HDZ-a njihova je uloga završila prijelazom iz komunizma u demokraciju, jer je vezivno tkivo većine pokreta bio njihov liberalno-demokratski karakter. Suprotno tomu, dominantni obrazac HDZ-a kao stranke bio je nacionalistički, što mu je omogućavalo nastavak dominacije u novoizgrađenom političkom sustavu.

⁶ Sanaderova politička biografija otkriva kako je prije izbora za predsjednika pripadao drugom razredu HDZ-ove stranačke elite. Politički se aktivirao u inozemstvu osnivanjem ogranka HDZ-a, a po povratku u Hrvatsku 1992. bio je izabran za zastupnika u Saboru. Kratko je vrijeme obnašao dužnost ministra znanosti, tehnologije i informatike, a izravno je surađivao i s Tuđmanom, kojemu je godinu dana bio predstojnikom ureda. Najveći je dio svoje političke karijere tijekom 1990-ih proveo kao zamjenik ministra vanjskih poslova. Tu je uspio izgraditi političku mrežu utemeljenu na osobnom povjerenju s ljudima koji će mu poslije postati najbliži suradnici i sljedbenici. U stranačkoj je organizaciji jedno vrijeme obnašao dužnost međunarodnog tajnika, a do trenutka izbora za predsjednika bio je član Predsjedništva.

nader je vrlo brzo uvidio kako se nalazi u poziciji da postane trajno rješenje za HDZ. Prve dvije godine svojeg mandata proveo je u nastojanjima da stabilizira stranku, kojoj su neki čak predviđali i brz kraj uslijed izbornog debakla.⁷ Glavni problem s kojim se suočavao bila je stalna opasnost od frakcioniranja stranke i osipanja članstva. Služeći se statutarno određenim ovlastima predsjednika, isključivao je članove koji su otvoreno zagovarali mogućnost osnivanja frakcija, naglašavajući kako ima dovoljno prostora za pluralizam mišljenja i ideja u sklopu stranačke programske deklaracije. Na izvještajnom saboru u lipnju 2001. godine, zajedno s predsjednikom Kluba zastupnika HDZ-a, pokušao je provesti izmjene Statuta kojima bi se Predsjedništvu stranke dale veće ovlasti, osobito na području imenovanja i razrješenja. Predviđena je i mogućnost kooptiranja članova u Predsjedništvo, nauštrb onih koji su prošli na unutarstranačkim izborima, ali se zbog prevelikih otpora odustalo od najavljenih promjena.

U Sanaderovim pokušajima da zadojbe potpunu kontrolu nad strankom

ključnim se pokazao Sedmi opći sabor HDZ-a u travnju 2002. godine. Naime dotada se u glavnoga Sanaderova protukandidata prometnuo Ivić Pašalić, predvodnik desnoga nacionalističkog krila HDZ-a koji se deklarirao kao nastavljatelj Tuđmanove političke ostavštine. U pripremama za izborni kongres Sanader je htio osigurati što bolju startnu poziciju povećanjem broj izaslanika onih unutarstranačkih organizacija koje su vodile njemu bliske osobe.⁸ Sami su izbori protekli u napetoj atmosferi i bolje bi se mogli opisati kao manipulativno-kriminogeno političko djelovanje nego kao stvarni demokratski izbori.⁹ Sanader je odnio tijesnu pobjedu osvojivši 1005 glasova, samo 93 više od Pašalića, obećavši kako će u narednom dvogodišnjem mandatu osigurati pobjedu HDZ-a na parlamentarnim izborima. Da je dobio samo

⁸ Najočitiji primjer bilo je povećanje kvote za izaslanice Zajednice žena HDZ-a "Katarina Zrinski", koju je vodila njegova bliska suradnica Jadranka Kosor. Mjesto predsjednice te organizacije pokazat će se jednim od važnijih za daljnje učvršćivanje Sanaderova položaja (vidi fusnotu 11).

⁹ Dva su se događaja pokazala osobito spornima u sukobu suprotstavljenih strana. Prvi je bio tiskanje i podjela akreditacijskih iskaznica kojima su se izaslanici trebali legitimirati. Glavni tajnik stranke doveo je u pitanje regularnost izbora tvrdnjom da se Sanaderov član Izbornog povjerenstva neovlašteno i protivno Statutu uključio u taj postupak manipulirajući iskaznicama u korist Sanadera. Drugi važan element bilo je angažiranje privatne zaštitarske tvrtke čiji su djelatnici fizički onemogućili Pašalićevim ljudima da prisustvuju sjednici Izbornog povjerenstva koje je prebrojavalo glasove. Iako ta dva događaja nikad nisu službeno potvrđena, jer je svaka strana nudila svoju verziju istine, bacila su sjenu sumnje na legitimnost izbora i poštovanje demokratske procedure.

⁷ HDZ je na parlamentarnim izborima 2000. godine doživio težak poraz. S osvojenih 24,4% glasova bio je to najlošiji izborni rezultat HDZ-a na svim dotad održanim nacionalnim izborima. Tijekom 1990-ih u tri je ciklusa parlamentarnih izbora HDZ redovito osvajao oko 45% glasova, što mu je osiguravalo apsolutnu mandatnu većinu u parlamentu, stoga je taj pad od gotovo 21% zadao snažan udarac vodstvu stranke. Ništa bolje nije prošao ni HDZ-ov kandidat na predsjedničkim izborima koji su se održali u siječnju 2000, samo tri tjedna nakon parlamentarnih izbora. Ispao je u prvom krugu glasovanja s osvojenih 22,5% glasova, a u drugi su krug prošla dvojica kandidata koalicije lijevog centra (vidi u: Zakošek, 2002).

osam glasova manje, po stranačkom bi se Statutu izbori nastavili u drugom krugu.¹⁰ Naglasivši kako je njegova pobjeda na izborima zapravo igra nulte sume u kojoj “pobjednik uzima sve”, Sanader se okrenuo eliminaciji svih onih pojedinaца i grupacija u stranci koje je percipirao kao izravne političke protivnike. Širokim tumačenjem Statuta stranke počeo je istiskivati Pašalićevu struju iz HDZ-a, a glavni instrument kojim se služio bila je statutarna odrednica o isključivanju svih članova koji nanose štetu političkim interesima i ugledu stranke. Čular (2004) navodi kako je HDZ, nakon što je Sanader pobijedio na izborima i suočio se sa snažnom opozicijom u stranci, Statutu pridodao posebnu proceduru “brisanja iz članstva stranke”, a Sanader se tim novim mehanizmom obilato služio. Predsjedništvo i Središnji odbor isključili su sve članove koji su označeni kao destruktivni elementi novog HDZ-a, uključujući i Pašalića.¹¹ Sanader je uvijek nudio isti razlog isključivanja: vodili su paralelnu politiku i djelovali protiv-

¹⁰ Sanaderova pobjeda na unutarstranačkim izborima dovela je i do frakcioniranja Kluba zastupnika HDZ-a u Hrvatskom saboru. Petro zastupnika HDZ-a predvođeno poraženim Pašalićem osnovalo je svoj Klub zastupnika Hrvatskog bloka, dok su trojica osnovala Klub zastupnika HIP-a, kojima se pridružila i jedna neovisna HDZ-ova disidentica.

¹¹ Da bi osigurao potporu svojim radikalnim potezima, Sanader je morao promijeniti odnos snaga u Predsjedništvu stranke jer je u to tijelo ušao podjednak broj njegovih i Pašalićevih ljudi. Zbog toga je, da bi osigurao jedan glas prevage, s mjesta predsjednice Zajednice žena HDZ-a maknuo Jadranku Kosor, koja je ionako kao zamjenica predsjednika stranke ušla u Predsjedništvo, a na njezino je mjesto postavio osobu od povjerenja, koja je automatizmom ušla u Predsjedništvo.

no programskim odrednicama i općem duhu stranke. Osim korištenja mehanizma isključivanja iz stranke novo je vodstvo raspuštalo i lokalne stranačke organizacije i podružnice za koje se smatralo da su protivne novoj politici. Po riječima jednog člana Predsjedništva, Sanader je imao punu potporu u “kreiranju i provođenju politike na unutarstranačkomu, državnomu i međunarodnom planu”.

Nakon što se riješio destruktivnoga opozicijskog djelovanja u stranci, Sanader se usmjerio učvršćivanju svog položaja i proširivanju područja autonomnog djelovanja. Pripremajući HDZ za nadolazeće parlamentarne izbore u jesen 2003. godine, s bliskim je suradnicima paralelno radio i na prijedlogu izmjena Statuta kojima bi se proširile ovlasti predsjednika i Predsjedništva stranke. Na izvještajnom saboru u lipnju oko 5500 izaslanika aklamacijom je prihvatilo novi stranački statut kojim su proširene ovlasti Predsjedništva na račun Središnjeg odbora. Sanader i njegovi suradnici u Predsjedništvu dobili su pravo sastavljanja stranačkih lista za parlamentarne izbore, što se pokazalo kao neosporan dokaz rastuće moći predsjednika stranke. Time je stekao kontrolu nad procesom regrutacije stranačke elite, ali i vrlo važan instrument za nagrađivanje i kažnjavanje članova stranke. Osim toga statutarnim je promjenama veće ovlasti dobio i Klub zastupnika HDZ-a u Hrvatskom saboru, koji će postati jedno od središnjih tijela stranke. Posljednja važna promjena tiče se trajanja dužnosničkih mandata u HDZ-u, koji su novim Statutom produženi s dvije na četiri godine.

Pobjedom na parlamentarnim izborima i posljedičnim formiranjem koaliциjske vlade, čime se HDZ nakon četiri godine opozicijskog djelovanja vratio na vlast, Sanader je dobio “vjetar u leđa” i

dodatnu učvrstio svoj neupitni položaj u stranci. Pokušavajući centralizirati političko odlučivanje i koordinirati procese formuliranja politika, nastojao je stvoriti jedinstvenu liniju zapovijedanja, delegiranja i kontrole koja povezuje tri razine stranačke organizacije: stranku u Vladi, stranačku parlamentarnu frakciju i stranačku središnjicu (izvanparlamentarnu stranačku organizaciju). Dakako, stranka u Vladi sa Sanaderom na čelu bila je najviša točka u hijerarhijskom lancu i centar u kojem su se donosile najvažnije političke odluke. Nesumnjivo je dominirala nad ostalim dvjema središnjicama, pretvarajući ih u tijela koja samo potvrđuju (parlament) odnosno podržavaju (stranačka središnjica) prethodno donesene odluke.¹² Kombinacijom unutarstranačkih izbora i mogućnošću kooptiranja novih članova središnjih stranačkih tijela Sanader je postigao iznimno visoku razinu kadrovskog preklapanja Vlade i parlamentarne frakcije s Predsjedništvom stranke. Unutarstra-

¹² Ingrid van Biezen (2003) u svojoj studiji o političkim strankama u novim demokracijama donosi sasvim suprotan zaključak: za razliku od zapadnoeuropskih stranaka, kod kojih je stranka u vladi dominantan dio stranačke organizacije, u novim demokracijama izvanparlamentarna stranačka organizacija ima ključan utjecaj na stranku u vladi i parlamentarnu frakciju. Nekoliko je razloga takve dominacije: formalna stranačka pravila i statuti koji jasno propisuju nadređenost stranačke središnjice, financijski i kadrovski resursi izvanparlamentarne stranačke organizacije i sukladno tome visoka razina profesionalizacije. Protuargument tako postavljenom tezi, kojeg je svjesna i Biezen, tvrdi da je, zbog vrlo visoke razine kadrovskog preklapanja, analitičko razdvajanje tih razina stranačke organizacije besmisleno. Stranačka je središnjica zbog toga u praksi samo podružnica stranačke organizacije u vladi.

načkim izborima u travnju 2004. godine i naknadnim kooptiranjem nekoliko novih članova Predsjedništva zatvoren je hijerarhijski lanac koji je vodio do samoga srca upravljačkog stroja – Sanaderova centra u Vladi. Naime u desetoročlano Predsjedništvo, osim Sanadera kao predsjednika, Kosor kao zamjenice i još nekih članova koji su ušli po funkcijama, izabrano je sedam ministara i tri dužnosnika u parlamentu: predsjednik i potpredsjednik Sabora te predsjednik Kluba zastupnika HDZ-a. Samo dva dana kasnije na konstituirajućoj sjednici Predsjedništva stranke kooptirano je još dvoje novih članova: ministrica vanjskih poslova i predsjednik saborskog Odbora za vanjsku politiku, a nedugo nakon njih i ministar gospodarstva.¹³

Plebiscitarne tehnike političke komunikacije i mobilizacije osobito su vidljive na stranačkim saborima (izbornima ili izvještajnim), koji su od 2003. godine postali aklamacijska tijela koja samo potvrđuju predložene kandidate i odluke donesene na nekomu drugom mjestu. Vješto politički inscenirani, medijski eksponirani te orijentirani prema simboličko-vizualnoj političkoj komunikaciji, izborni stranački sabori provodili su se bez ikakve mogućnosti izbora među ra-

¹³ Pod kontrolom predsjednika stranke stranačka tijela često su se služila kooptiranjem kao načinom nagrađivanja odanih suradnika: tako je primjerice na prvoj sjednici Nacionalnog vijeća nakon unutarstranačkih izbora kooptirano 19 novih članova. Na prvoj sjednici Središnjeg odbora kooptirana su tri nova člana. Takva se praksa nastavila i poslije, a najbolji je primjer onaj ministra znanosti, obrazovanja i športa koji je u Sanaderovoj prvoj vladi bio nestranački ministar. Samo dan nakon učlanjenja u HDZ prije parlamentarnih izbora 2007. godine kooptiran je u Predsjedništvo stranke.

zličitim kandidatima, anulirajući svaku unutarstranačku demokraciju. Recentna istraživanja pokazuju kako se HDZ nalazi ispod prosjeka hrvatskih političkih stranaka u pogledu stupnja unutrašnje stranačke demokracije (Čular, 2004).¹⁴ Tako su na kongresu 2004. godine predsjednik stranke Sanader, njegova zamjenica Kosor i deset članova Predsjedništva izabrani bez protukandidata. Samo se za Središnji odbor, koji ima 25 članova, biralo između 26 kandidata.¹⁵ Isti se izborni obrazac ponovio 2008. godine, kada su predsjednik, zamjenica i članovi Predsjedništva ponovno izabrani bez protukandidata. Ivo Sanader izabran je gotovo aklamacijski jer je od 2481 nazočnog izaslanika dobio 2467 glasova, uz 14 nevažećih listića. Izbori članova Središnjeg odbora pokazali su se “demokratskim napretkom” jer se za 25 mjesta natjecalo 39 kandidata. Aklamacijski izbori kao oblik nekompetitivnih izbora (Hague, Harrop i Breslin, 2001) svoj su vrhunac doživjeli na stranačkom saboru u srpnju 2009. godine, kada je HDZ trebao izabrati Sanaderova nasljednika na čelu stranke. Sanader je svojom nasljednicom imenovao dugogodišnju suradnicu Kosor, a sebe je predložio počasnim predsjednikom stranke. Više od 9000

¹⁴ Neki su najbliži Sanaderovi suradnici često isticali kako je HDZ-u potreban jedan takav snažan vođa. Tako je primjerice Kosor u jednom intervjuu izjavila “kud Sanader, tud i ja”, a jedna od njegovih najbližih suradnica i šefica njegova premijerskog kabineta naglasila je “kako je demokracija lijepa, ali mora se znati tko je lider”.

¹⁵ U Središnji je odbor izabrana izaslanica jedne županijske organizacije koja se sama kandidirala, jer je smatrala nekorektnim i nedemokratskim način na koji je preko središnjice stranke kandidiran predstavnik njezine županije.

izaslanika na saboru je dizanjem ruku samo potvrdilo predložene kandidate i statutarne promjene, a glavnom tajniku nije preostalo ništa drugo nego da konstatira kako su “svi za”.

3.2. Prezidencijalizacija HDZ-a na razini izbornog procesa

Na razini prezidencijalizacije izbornog procesa važna su tri aspekta. Prvo, nastoji se utvrditi stavljaju li stranke u izbornim kampanjama veći naglasak na stranačke vođe. Drugo, očekuje se da personalizirana kampanja ima utjecaja i na medije, koji se sve više usredotočuju na stranačke vođe. I, treće, ako su stranačke kampanje i medijsko pokrivanje izbora orijentirani na političke vođe, pretpostavlja se da glavni kandidati svojom ličnošću i osobinama privlače sve više glasova birača. Mirjana Kasapović (2009) ističe kako se taj fenomen u starijim izbornim studijama konvencionalno nazivao personalizacijom izbora, dok je sada uklopljen u tematski šire i analitički zahtjevnije rasprave o prezidencijalizaciji politike.¹⁶ “Predsjednički su izbori vrlo

¹⁶ “Personalizacija i prezidencijalizacija izbora nisu potpuno istovjetni pojmovi: dok se pod prvom misli na primarnu usmjerenost birača u izborima na pojedine kandidate umjesto na stranke i programe, pod drugom se podrazumijeva poglavita usmjerenost samo na političke vođe kao ‘jedine kandidate’” (Kasapović, 2009: 4).

Tri glavna čimbenika utječu na odluku birača o tome za koga će glasovati: pored spomenute kandidatske preferencije to su i stranačka identifikacija te problemska (*policy*) orijentacija. Personalistički pristup istraživanju izbora tvrdi kako kandidatsko glasanje sve više potiskuje stranačku identifikaciju i problemsku orijentaciju kao najvažnije odrednice odluke birača za koga će glasovati (Kasapović, 2004). Međutim postoje ozbiljne komparativne analize izbora koje opovrgava-

personalizirani. Prezidencijalizacija izbornog procesa parlamentarnih sustava znači da uloga stranačkih vođa dobiva veliko značenje u izbornim kampanjama. To se odnosi i na strategije kampanja političkih stranaka i na medijsku pokrivenost kampanja” (Poguntke, 2000: 9). Empirijski indikatori prezidencijalizacije na toj su razini prilično jasni (Poguntke, 2000; Poguntke i Webb, 2005): medijsko pokrivanje izborne kampanje uglavnom se usredotočuje na stranačke vođe i premijerske kandidate; stranačke kampanje u prvi plan ističu osobnost i sposobnosti vodećih kandidata (personalizirane stranačke kampanje); mediji, posebice televizija, nastoje predstaviti izbornu kampanju kao “konjsku utrku” (naglasak se stavlja na to koliko tko dobiva određenim potezom ili tko vodi, a zanemaruju se politički sadržaji); povećava se utjecaj vodećih kandidata na biračke preferencije, a time i na rezultate izbora.

Prezidencijalizacija parlamentarnih izbora u Hrvatskoj započela je predizbornom kampanjom 2003. godine, a najutjecajniju ulogu, što su naknadno kopirale i druge stranke, imali su Ivo Sanader i HDZ. Pripremajući se za izbore, HDZ je oformio dva izborna stožera: prvi je vodio Sanader, a u njemu je sudjelovalo pedesetak stranačkih dužnosnika koji

ju tu tezu. One su došle do uvida da ne postoji jedinstven trend porasta kandidatskoga glasovanja te da su kandidatske preferencije zasnovane uglavnom na biračkoj procjeni problemske kompetentnosti i vodstvene sposobnosti političara, a tek onda na njihovim osobnim karakteristikama i nepolitičkim svojstvima (Kasapović, 2004; King, 2002; Kase, 1994). Politički su sadržaji i ideologije još uvijek važniji od simbola, a programi od osoba koje ih predstavljaju.

su radili na formuliranju stranačkih politika i modeliranju izbornog programa, dok je drugim upravljao glasnogovornik HDZ-a s jasnim zaduženjima pripreme kampanje i stvaranja novog imidža stranke i njezina predsjednika. Koristeći se iskustvom marketinških stručnjaka njemačkog CDU-a i osobito irske republikanske stranke Fiánna Fail, HDZ je usmjerio svoju izbornu kampanju isključivo na Sanadera, predstavljajući ga kao sposobnog i dinamičnog vođu koji je u stanju donijeti napredak.¹⁷ Tomu dojmu dinamizma predsjednika stranke pridonio je i predizborni slogan “Pokrenimo Hrvatsku”, a na svim izbornim plakatima nalazio se samo Sanader.

Koristeći se obrascima izravne i neposredovane političke komunikacije, Sanader se, predstavljajući izborni program HDZ-a, izravno obraćao biračima. Inzistirao je na tome da za razliku od drugih stranaka HDZ želi građanima pružiti jamstva da će ostvariti zadane ciljeve sklapajući s njima svojevrstan ugovor. Kao predsjednik stranke i pretendent na premijerski položaj on se smatrao jedinim odgovornim za ostvarenje tih ciljeva, stoga su građanima tijekom kampanje dijeljene jamstvene kartice. Na njima je na jednoj strani bila Sanaderova slika i citat “Za mene su ljudi ispred politike”, dok je na drugoj strani realizaciju pet sa-

¹⁷ Od tih je stranih stručnjaka osobitu pažnju privlačio Irac Patrick James Mara, poznatiji kao PJ Mara, marketinški i medijski guru uz čiju su pomoć republikanci Charles Haughey i Bertie Ahern sa svojom strankom Fiánna Fail osvojili po tri uzastopna premijerska mandata tijekom 1980-ih i 2000-ih. Marine kampanje uvijek su bile medijski uvjerljive, s prepoznatljivim sloganima, a u većini spotova i na izbornim plakatima sva je pažnja bila usmjerena na vođu, uz minimalno pojavljivanje ostalih članova stranke.

žetih ciljeva jamčio svojim potpisom.¹⁸ Takvim je oblicima političke komunikacije zaobišao stranačke oblike posredovanja između sebe i birača, predstavljajući se izravno odgovornim za uspjehe ili neuspjehe u vođenju državne politike. Zbog toga se može zaključiti kako strategija HDZ-ove kampanje zapravo nije bila usmjerena prema osvajanju mjesta u parlamentu te posljedičnom preuzimanju izvršne vlasti. Predstavljanjem Sanadera kao jedinog kandidata koji osobno preuzima odgovornost i ne skriva se iza stranačke organizacije otkriva se jasna namjera stranačke kampanje da se osvoji isključivo premijerski položaj.¹⁹

¹⁸ Plaćenim oglasom u dnevnim novinama ovako je predstavljen program stranke: "Program HDZ-a sažet je u pet jamstava dr. Ive Sanadera. Kao potpuna novost na hrvatskoj političkoj i izbornoj pozornici, 'jamstvena kartica' dr. Sanadera posreduje punu iskrenost i otvorenost prema građanima, potvrđuje spremnost na odgovornost i provjeru, te se, prvi put u Hrvatskoj, javlja kao svojevrsni izravni 'ugovor s građanima'. U sadašnjim političkim i gospodarskim okolnostima preuzimanje takve odgovornosti znak je pune političke spremnosti da se preuzmu teške zadatke na ukupnoj konsolidaciji Hrvatske i njezina gospodarskog i društvenog života".

¹⁹ Nešto slično dogodilo se u talijanskoj izbornoj kampanji 2001. godine, kada je vođa stranke Forza Italia Silvio Berlusconi gostovao u jednoj televizijskoj emisiji. U studio je teatralno donio papir ovjeren kod javnog bilježnika koji je predstavio kao "Ugovor s talijanskim narodom". U njemu je iznio pet najvažnijih točaka svog programa, koji je pred očima javnosti isto tako teatralno potpisao. Berlusconi je tvrdio kako ugovorom preuzima obvezu da će ostvariti četiri od pet najvažnijih točaka svog programa, uz obećanje da se u slučaju neuspjeha više nikada neće kandidirati te da će zauvijek napustiti politiku (Grubiša, 2007).

Nameće se jasan zaključak kako je HDZ, služeći se savjetima stranih marketinških stručnjaka, oblikovao izbornu strategiju po uzoru na dominantne trendove izbornih kampanja političkih stranaka u zapadnim demokracijama. Sanader je u tom pogledu bio potpuno iskren. U prvom intervjuu nakon osvojenih izbora rekao je kako su kampanju koncipirali na nečemu što je već odavno prisutno u svjetskoj politici: na personalizaciji kampanje i personalizaciji stranke. Navodeći uspješne primjere Blaira, Schrödera, Busha i Aznara, naglasio je kako "Ljudi hoće vidjeti tko to vodi stranku, tko je taj lider stranke i sve se više ljudi, osim s programom i strankom, identificira i s liderom stranke. To rade sve moderne zapadne stranke". Opovrgavajući tvrdnju da je stvorio kult ličnosti u HDZ-u, istaknuo je kako je personalizacija stranke jedno, a kult ličnosti nešto drugo. "Ja nisam imao savjetnike kako postati lider poput Blaira. Vi to imate ili nemate. Biti lider – to se ne može naučiti."

3.3. *Prezidencijalizacija HDZ-a na razini izvršne vlasti*

Na razini izvršne vlasti prezidencijalizacija znači slabljenje kolektivnog karaktera vlade i jačanje premijerove moći. "Tražimo dokaze o pomicanju političke moći unutar izvršne vlasti prema šefu vlade, što je povezano s pokazateljima rastuće izvršne autonomije u odnosu prema njegovoj stranci" (Webb i Poguntke, 2005: 337). Dva su najznačajnija elementa prezidencijalizacije izvršne vlasti širenje političke moći izvan autonomnih zona i povećanje resursa kojima se mogu nadvladati potencijalni otpori drugih aktera. Resursi mogu biti formalni, poput prerogativa, broja osoblja, financiranja, ali i neformalni, kao

što su mogućnost određivanja dnevnog reda ili definiranje političkih alternativa (O'Malley, 2007). U političkoj praksi to bi trebalo dovesti do toga da je kabinet sve manje mjesto gdje se donose političke odluke i iznose političke inicijative. Indikatori prezidencijalizacije na toj su razini sljedeći (Poguntke i Webb, 2005; Poguntke, 2000; Helms, 2005; Bäck i dr., 2007; Heffernan, 2006): porast resursa koji su na raspolaganju šefu vlade (osoblje, savjetnici, financijska sredstva itd.); trendovi prema integriranoj komunikacijskoj strategiji koju kontrolira šef vlade (uspostava ureda za komunikaciju i službe za odnose s javnošću koji služe artikulaciji premijerovih *policy*-alternativa); trendovi prema povećanoj centralizaciji i koordinaciji *policy*-procesa (ima li premijerov ured veću kontrolu nad procesom donošenja odluka); postoje li istraživanja premijerove popularnosti i *policy* preferencija birača, koja provodi premijerov ured; povećanje broja nestranačkih tehnokrata i političara bez stranačkoga ili parlamentarnog zaleđa u vladi; povećana tendencija reorganizacija vlade; često premijerovo pozivanje na osobni mandat (plebiscitarne tehnike vodstva); povećanje broja posebnih savjetnika ili vijeća za savjetovanje premijera, čime se zaobilaze kabinet i birokratski aparat; povećano sudjelovanje premijera na međunarodnim skupovima (*executive bias* – odluke donesene na toj razini teško se mogu mijenjati u nacionalnoj političkoj areni, čime se zaobilaze stranka i parlament).

Prezidencijaliziranjem stranačke organizacije HDZ-a, osiguravanjem plebiscitarne potpore stranačkih aktivista kreiranju i provođenju politike na svim razinama stranačkog djelovanja te neposrednim legitimiranjem svoje izborne platforme utemeljenim na izravnoj poli-

tičkoj komunikaciji s biračima Sanader je osigurao sve pretpostavke za uspješno prezidencijaliziranje izvršne vlasti. Suprotno teorijskom modelu ministarske vlade (Dunleavy i Rhodes, 1990; Elgie, 1997 i 1998), u kojoj je premijer *primus inter pares*, a ministri “*policy*-diktatori” u svojim resorima (Laver i Shepsle, u: Müller, 2008: 197), Sanaderova vlada može poslužiti kao empirijska potvrda modela prezidencijalizirane monokratske vlade.²⁰ Pobjedom na izborima 2003. godine dio se HDZ-ove stranačke organizacije preselio u izvršnu vlast, a “monarhijski” obrasci dominacije koje je Sanader uspostavio u stranci preslikali su se i u organizaciju poslova Vlade. Obrazac ministara kao “diktatora” od početka nije imao nikakve šanse jer se Sanader nametnuo kao *policy*-imperator čiji imperij nije poznao nikakve granice i restrikcije. Samostalno je odlučivao o svim važnijim pitanjima, određivao strategije i politike Vlade na unutarnjem i vanjskopolitičkom planu te suzbijao osobnu neposlušnost i svaki pokušaj autonomnog djelovanja ministara.²¹ Sanader je

²⁰ Ona se može odrediti kao podtip premijerske vlade koju karakterizira premijerova dominacija u procesu političkog odlučivanja mogućnošću donošenja odluka u svim *policy*-poljima, određivanja ključnih pitanja o kojima će se raspravljati u pojedinim resorima te određivanja upravljačkog etosa, atmosfere ili operativne ideologije koja proizvodi predvidljiva rješenja za većinu *policy*-problema, čime se smanjuje manevarski prostor samih ministara (Dunleavy i Rhodes, 1990).

²¹ Poznati su brojni slučajevi u kojima je Sanader izravno mijenjao ili zabranjivao prethodno donesene ili tek najavljene odluke pojedinih ministara. Tako je, primjerice, spriječio ministra financija u pokušaju naplate PDV-a Hrvatskoj radioteleviziji, ministricu pravosuđa u najavljenoj reformi zemljišnih knjiga,

od početka pokazivao kako želi biti upoznat sa svim odlukama i potezima Vladinih dužnosnika, informiran o svim problemima, te se osobno uključivao u njihovo rješavanje. Političko je odlučivanje centralizirao u užem kabinetu Vlade i svomu premijerskom uredu, čime je zaobilazio širu Vladu i pojedine ministre. Jedinствена linija zapovijedanja i kontrole vodila je do toga Sanaderova centra, u kojemu se okružio bliskim suradnicima na razinama potpredsjednika Vlade, odanih državnih tajnika i posebnih savjetnika koje je osobno imenovao, a kabinet ih je samo potvrđivao. U petogodišnjem razdoblju imenovao je desetak osobnih savjetnika, a oformio je i posebno Ekonomsko vijeće koje ga je trebalo savjetovati o važnim makroekonomskim pitanjima vezanima za nacionalnu konkurentnost, industrijsku politiku te razvojna i strateška pitanja.

Paralelno s uspostavljanjem dominacije nad upravljačkim i organizacijskim obrascima djelovanja izvršne vlasti tekla je i izgradnja jedinstvene komunikacijske strategije koju je Sanader kontrolirao preko svoga pouzdanoga glasnogovornika Vlade. U visoko centraliziranomu komunikacijsko-informacijskom sustavu središnji je položaj zauzimao Vladin Ured za odnose s javnošću, koji je djelovao kao svojevrsan cenzorski ured, a s kojim su se sva ministarstva i držav-

poništio je odluku ministra zdravstva o ukidanju prijevoza bolesnim osobama, ministra obrane o nabavi vojne opreme, ministra poljoprivrede o cijenama otkupa pšenice, a ministra obrazovanja o nabavi besplatnih udžbenika. U jednom je intervjuu ministar obrazovanja, odgovarajući na pitanje tko je popustio u tomu sukobu oko besplatnih udžbenika, iskreno odgovorio: "Nema tu, premijer je taj koji vodi i odlučuje. Kad si član nečije Vlade."

ne agencije morale savjetovati u pogledu načina informiranja javnosti o svom radu ili prezentacije određenih važnih pitanja i problema. Učestalom praksom održavanja zatvorenih sjednica Vlada je uspostavila medijsku i informacijsku blokadu prema zainteresiranoj javnosti, što je izazvalo osude udruga civilnog društva, oporbenih stranaka i medijskih kuća. Odgovarajući na pitanja saborskih zastupnika na aktualnom prijepodnevu, Sanader je odbacio optužbe o zatvorenosti svojeg kabineta, dajući preporuku kako se hrvatska javnost o radu Vlade može informirati putem interneta i "Narodnih novina".²² Upotrebom takve ko-

²² Civilna udruga GONG provela je istraživanje kojim se tijekom 2008. godine pratio rad Vlade. Na temelju rezultata izrađen je godišnji izvještaj, a praćene su otvorene, zatvorene i telefonske sjednice. Redovito su pregledavane internetske stranice Vlade, Vladina priopćenja za javnost, novosti, zakoni, a u nekoliko navrata od Vlade su zatražene odluke sa sjednica. Analiza je pokazala kako Vlada uobičajeno održava sjednice četvrtkom, a svaka se sjednica najavljuje dan ranije bez objave dnevnog reda. Tijekom 2008. godine Vlada je održala 62 otvorene sjednice, a za ukupno 14 nije objavila dnevni red i materijale. Iako poslovnik Vlade ne navodi mogućnost održavanja telefonskih sjednica, tijekom 2008. održano ih je 10. Što se tiče zatvorenih sjednica, od ukupno 62, koliko ih je održano tijekom promatranog razdoblja, 34 bile su zatvorene za javnost, a na njima je Vlada donosila odluke o imenovanjima i razrješenjima, ali i o korištenju sredstava državnog proračuna.

Zanimljiv je i slučaj novinarka koja je, pozivajući se na Zakon o pravu na pristup informacijama, u studenome 2007. godine Vladi uputila dva zahtjeva: prvim je tražila dostavu svih odluka sa zatvorenih sjednica Vlade tijekom 2007. godine, a drugim dostavu dnevnog reda istih sjednica. Premda novinarka nikad nije dobila tražene podatke, te je

munikacijske strategije, koja se zasnivala na kontroli samih političkih sadržaja, Sanader je mogao vješto upravljati i načinom njihove medijske prezentacije, prikazujući ih kao vlastite uspjehe odnosno kao neuspjehe pojedinih ministara.

Konačno mi preostaje prikazati vezu Vlade i parlamenta u takvom hierarhiziranom i strogo kontroliranom sustavu odlučivanja, a koja se čini osobito zanimljivom. Nakon što je Sanader, uspostavljajući monarhijske odnose, zagospodario strankom, a namećući se kao *policy*-imperator i izvršnom vlašću, bilo je samo "tehničko" pitanje kako će osigurati poslušnost stranačke parlamentarne frakcije. Postavljanjem dugogodišnjih parlamentarnih veterana na ključna mjesta predsjednika Sabora i predsjednika Kluba zastupnika HDZ-a Sanader je osigurao pretpostavke za uspješno discipliniranje svoje parlamentarne većine. Budući da je HDZ-ova koalicijska vlada imala minimalnu većinsku potporu u parlamentu, prirodno se nametala potreba za jakom frakcijskom stegom, a zastupnici su sa saborskih sjednica mogli izostati samo u iznimnim slučajevima. Tako je, primjerice, predsjednik Kluba zastupnika izjavio kako u svakom trenutku zna gdje se nalaze i što rade HDZ-ovi zastupnici. Osim toga svaki je zastupnik morao podnositi mjesečna izvješća o svom radu u matičnim sredinama. U jednom je intervjuu predsjednik Sabora, objašnjavajući razloge takve discipline, rekao: "Zastupnici HDZ-a moraju biti u stalnom kontaktu sa zastupnicima stranaka koje nas podržavaju kako

Vladu tužila Upravnom sudu, ipak je uspjela dobiti informaciju da je Vlada tijekom 2007. na zatvorenim sjednicama donijela čak 603 odluke.

bi naši zakonski prijedlozi prolazili. To je iznimno važno za rad Vlade. Isto tako, zastupnici moraju biti na sjednicama i s njih mogu izostajati samo u iznimnim slučajevima. Kod nas vladaju čudna pitanja o parlamentarnoj stezi... U engleskom parlamentu imate sličnu stegu i ne vidim zašto je to kod nas neobično."²³

Već spomenuti Sanaderov "imperij" nije se ograničavao samo na poslove Vlade i pojedinih ministara, već je se zao i do samog parlamenta. Premijer je u brojnim slučajevima rutinizirane obrasce političkog dogovaranja i odlučivanja u parlamentu preskakao i zaobilazio izravnim *ad hoc* pregovorima s koalicijskim partnerima, osobito kada je smatrao da je riječ o pitanjima koja su mu od iznimne važnosti. Predsjednik Sabora takvo je ponašanje pokušavao opravdati "sporazumnim obvezama" HDZ-a prema koalicijskim partnerima, a u skladu s time je i njegova izjava kako je "predsjednik Vlade u nekoliko navrata održao sastanke s predsjednicima tih stranaka, odnosno sa zastupnicima nacionalnih manjina koji podupiru Vladu". Takvim je oblicima političkog komuniciranja, koalicijskog pregovaranja i personaliziranog odlučivanja Sanader dezavuirao temeljnu funkciju parlamenta kao glavne demokratske institucije deliberativnog odlučivanja.²⁴ Parlament je marginalizirao

²³ Čini se kako je stranačka stega britanskih laburista ipak bila nešto osebnija, osobito u prvom mandatu Blairove vlade, kada su stranački "bičevi" kontrolirali *backbenchere* putem radiopozivnika (*pagera*) koje su svi zastupnici dobili prije ulaska u Parlament.

²⁴ U tome se pogledu osobito zanimljivim čini događaj iz 2006. godine, kada je HDZ-ova parlamentarna većina, bez znanja samog predsjednika stranke, pokušala donijeti odluku kojom bi se jedan saborski zastupnik,

ran u tijelo koje samo potvrđuje odluke Vlade, a HDZ-ovi saborski zastupnici postali su mehanički stroj za dizanje ruku. HDZ-ovi zastupnici nisu imali nikakva utjecaja na proces odlučivanja, pa čak ni na samo formuliranje politika, jer je sva zakonodavna inicijativa potjecala iz Vlade. Ilustrativnim se za kraj čini primjer Zakona kojim se zabranilo okupljanje na Markovu trgu. Takvom se zakonu, kojim su zabranjeni prosvjedi pred zgradom Vlade, oštro usprotivio HDZ-ov zastupnik i predsjednik saborskog Odbora za zakonodavstvo. U novinskom je intervjuu istaknuo kako se takav zakon nikad ne bi donio da se o njemu moglo raspravljati. Dokaz tomu pronašao je u nepostojanju komunikacije između zastupnika i Vlade, jer je saborskim zastupnicima HDZ-a iznimno teško doći do premijera Sanadera, ali im je još teže doći do pojedinih ministara, pa čak i do pomoćnika ministara. Na pitanje tko zapravo kreira politiku odgovorio je: "Ivo Sanader. Tko bi drugi? Mi smo svi vodo-noše u odnosu na njega."

4. Zaključak

Prethodna je analiza pokazala da se HDZ može svrstati u tip predsjedničke stranke, koja je nastala kao rezultat tendencijske prezidencijalizacije stranačke

inače bivši član HDZ-a i nekadašnji bliski Sanaderov suradnik, zaštitio od sudskog progona zbog počinjenih ratnih zločina. Saznavši što u vezi s tim pitanjem prema njegov Klub zastupnika, Sanader je ostao iznenađen i odmah nazvao predsjednika Sabora, koji je primio poziv dok je trajala sjednica, što su zabilježile televizijske kamere. Predsjednik Sabora zatim je zatražio stanku i sazvao sastanak Kluba zastupnika HDZ-a, nakon kojeg su bezuvjetno odustali od daljnje namjere da zaštite bivšega stranačkog kolegu.

strukture. Primijenjeni empirijski indikatori otkrivaju kako se HDZ oblikovao u tip prezidencijalizirane stranke na sve tri razine demokratske politike: stranačke organizacije, izbornog procesa i izvršne vlasti. Takav kontekstualno i strukturno uvjetovan proces transformacije HDZ-a ima nekoliko uzroka. Od strukturnih čimbenika najvažnijima su se pokazali rast države iskazan kroz kompleksnost upravljačkog aparata, utjecaj masovnih medija te internacionalizacija politike. Rast kompleksnosti države koji se očituje u institucionalnoj diferencijaciji i pluralizaciji izravno je utjecao na prezidencijaliziranje izvršne vlasti. Centralizacija političkog odlučivanja vodila je do Sanaderova centra u Vladi, što je stvorilo jedinstvenu zapovjednu liniju kojom su se zaobilazili ministri i HDZ-ova parlamentarna frakcija. Utjecaj masovnih medija kao makrosocijalnog čimbenika prezidencijalizacije osobito je vidljiv u izbornom procesu, u kojemu je HDZ personalizirao svoju kampanju ističući Sanadera kao jedinog kandidata za premijera. Masovni su mediji na to reagirali praćenjem izbora kao "konjske utrke" u kojoj su primjenjivali američki model konfrontacije najvažnijih pretendenta na premijerski položaj, redovito ističući želju za medijskim sučeljavanjem dvojice glavnih kandidata iz HDZ-a i SDP-a. Europeizacija hrvatske politike i postizanje nacionalnog konsenzusa o nužnosti priključivanja Hrvatske euroatlantskim integracijama osigurali su Sanaderu novu veliku pozornicu na kojoj je mogao realizirati ulogu velikog vođe. Uključivanje HDZ-a u transnacionalnu grupaciju Europske pučke stranke (EPP), započinjanje pregovora s Europskom Unijom, potpuna suradnja s Međunarodnim sudom u Haagu te članstvo Hrvatske u NATO-u predstavljeni

su kao veliki osobni uspjesi premijera i predsjednika HDZ-a Sanadera.²⁵ Takvim stranačkim i državnim vanjskopoličkim uspjesima dodatno je legitimirao i učvršćivao svoju unutarnjopolitičku poziciju snažnog lidera i neupitnog autoriteta. Erozijski društveni rascjepa čini se najmanje uvjerljivim objašnjenjem prezidencijalizacije HDZ-a na razini izbornog procesa. Naime tradicionalni ideološki rascjep nastao za vrijeme Drugoga svjetskog rata i dalje ima presudnu ulogu u mobilizaciji birača i određivanju njihovih preferencija. Premda raste utjecaj kandidatskog glasovanja, ključnom ostaje stranačka identifikacija utemeljena na tom rascjepu.

Kontekstualni čimbenici kao što su smrt autoritarnog vođe Franje Tuđmana, transformacija političkog sustava iz faze demokratske tranzicije u demokratsku konsolidaciju te reformiranje HDZ-a iz pokreta u stranku zasigurno su bitno pridonijeli stvaranju pretpostavki za prezidencijaliziranje stranke. Međutim najvažnijim od tih kontekstualnih fakto-

ra pokazuje se osobnost stranačkog vođe Sanadera. U klasičnoj političkoj konfrontaciji strukture i djelovanja Sanader je korištenjem osobnih i institucionalnih resursa koji su mu stajali na raspolaganju presudno utjecao na prezidencijaliziranje HDZ-a. Uspješnosti tog procesa pridonijele su i psihosocijalne karakteristike članova i birača HDZ-a, kojima su poštovanje autoriteta i sklonost autoritarnom načinu vladanja dio političkog svjetonazora i ideološke orijentacije. Većina birača HDZ-a očekivala je da se Sanader ponaša kao jaki vođa u stranci i izvršnoj vlasti.²⁶ Na pitanje s početka ovog rada kakvu je stranku Sanader ostavio svojoj nasljednici mogu odgovoriti parafrazirajući metaforu Georgea Jonesa (vidi u: Hargrove, 2001; Weller, 2003; Foley, 1993): stranačka organizacija HDZ-a funkcionira kao elastična gumica koja se rasteže i steže. Ako se pojavi neki resursima jak stranački lider, on je u prilici rastegnuti gumicu, ali mogući su i slučajevi kada ta ista gumica može snažno “opaliti po prstima”.

²⁵ Međunarodna postignuća Hrvatske često su pripisivana iznimnim diplomatskim i državnim umijećima Ive Sanadera. Prikazujući se kao veliki europejac i humanist, često se pozivao na iskrena prijateljstva i dobre veze s većinom europskih državnika, za što se smatralo da pridonosi uspješnoj realizaciji državnih vanjskopoličkih ciljeva. Službene susrete, konferencije i pregovore shvaćao je kao intimne prijateljske razgovore, a u brojnim se formalnim događanjima stranim predsjednicima vlada i država obraćao neformalno, osobnim imenom: “draga Angela”, “prijatelj Wilfred”, “naš prijatelj Bertie”, “moj stari prijatelj Wolfgang”. Takav se diskurs rabio kao oblik psihološkog utjecaja na članove stranke, jer su se na stranačkim kongresima HDZ-a redovito obraćali europski državnici, predstavljeni kao prijatelji Ive Sanadera i HDZ-a.

²⁶ Istraživanje političkih stavova birača, koje je provela skupina znanstvenika s Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu uoči izbora 2003. godine, pokazalo je da više od 70 posto birača HDZ-a smatra kako nema društvenog napretka bez poštovanja autoriteta u obitelji, školi i državi. Isto tako većina birača, njih 46 posto, smatra da je za dobro funkcioniranje države važnije postojanje jakog vođe, dok je prednost poštovanju demokratske procedure dalo njih 38 posto. U tome se svjetlu može tumačiti izjava Sanaderove zamjenice Kosor, koja je u jednom intervjuu izjavila kako je “uvijek za čvrstu ruku u tom smislu da se zna tko što radi i tko za što odgovara”.

LITERATURA

- Bäck, Hanna, Dumont, Patrick, Meier, Henk Erik, Persson, Thomas, Vernby, Kare (2007) *Does European Integration Lead to a "Presidentialization" of Executive Politics?*. Paper Presented at the ECPR General Meeting in Pisa.
- Biezen, Ingrid van (2003) *Political Parties in New Democracies. Party Organization in Southern and East-Central Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Cole, Alexandra (2008) Small but Significant: Why Small Parties Benefit from a Presidentialised German Party System. *German Politics*, 17 (1): 10-26.
- Čular, Goran (2000) Political Development in Croatia 1990-2000: Fast Transition – Postponed Consolidation. *Politička misao*, 37 (5): 30-46.
- Čular, Goran (2001) Vrste stranačke kompeticije i razvoj stranačkog sustava, u: Kasapović, Mirjana (ur.). *Hrvatska politika 1990.–2000*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 121-146.
- Čular, Goran (2004) Organisational Development of Parties and Internal Party Democracy in Croatia. *Politička misao*, 41 (5): 28-51.
- Dunleavy, Patrick i Rhodes, R. A. W. (1990) Core Executive Studies in Britain. *Public Administration*, 2: 3-28.
- Elgie, Robert (1997) Models of Executive Politics: A Framework for the Study of Executive Power Relations in Parliamentary and Semi-presidential Regimes. *Political Studies*, 2: 217-232.
- Elgie, Robert (1998) The Classification of Democratic Regime Types: Conceptual Ambiguity and Contestable Assumptions. *European Journal of Political Research*, 33: 219-238.
- Foley, Michael (1993) *The Rise of British Presidency*. Manchester: Manchester University Press.
- Grubiša, Damir (2007) *Berluskonizam. Talijanski politički dossier 2001.–2006*. Rijeka: Novi list – Adamić.
- Hague, Rod, Harrop, Martin i Breslin, Shaun (2001) *Komparativna vladavina i politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Hargrove, Erwin C. (2001) The Presidency and the Prime Ministership as Institutions: An American Perspective. *British Journal of Politics and International Relations*, 3 (1): 49-70.
- Heffernan, Richard (2005) Exploring (and Explaining) the British Prime Minister. *British Journal of Politics and International Relations*, 7: 605-620.
- Heffernan, Richard (2006) The Prime Minister and the News Media: Political Communication as a Leadership Resource. *Parliamentary Affairs*, 59 (4): 582-598.
- Helms, Ludger (2005a) *Presidents, Prime Ministers and Chancellors*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Helms, Ludger (2005b) The Presidentialisation of Political Leadership: British Notions and German Observations. *The Political Quarterly*, 76 (3): 430-438.
- Kaase, Max (1994) Is There Personalization in Politics? Candidates and Voting Behavior in Germany. *International Political Science Review*, 15 (3): 211-230.
- Kasapović, Mirjana (2001) Demokratska konsolidacija i izborna politika u Hrvatskoj 1990.–2000, u: Kasapović, Mirjana (ur.). *Hrvatska politika 1990.–*

2000. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 15-40.
- Kasapović, Mirjana (2004) Personalizacija izbora: mit ili stvarnost?. *Društvena istraživanja*, 71 (3): 363-381.
- Kasapović, Mirjana (2008) Izravni izbori premijera: slom izraelskog eksperimenta. *Društvena istraživanja*, 17 (6): 1071-1087.
- Kasapović, Mirjana (2009) *Forza Italia: Una storia italiana* (članak u izdanju).
- King, Anthony (ur.) (2002) *Leaders' Personalities and the Outcomes of Democratic Elections*. Oxford: Oxford University Press.
- Langer, Ines Ana (2007) A Historical Exploration of the Personalisation of Politics in the Print Media: The British Prime Minister (1945-1999). *Parliamentary Affairs*, 60 (3): 371-87.
- Maddens, Bart i Fiers, Stefaan (2004) The Direct PM Election and the Institutional Presidentialisation of Parliamentary Systems. *Electoral Studies*, 23: 769-793.
- Marsh, David i Stoker, Gerry (2005) *Teorije i metode političke znanosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- McAllister, Ian (2007) The Personalization of Politics, u: Dalton, Russell J. i Klingemann, Hans-Dieter (ur.). *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press, 571-589.
- Merkel, Wolfgang (2009) *Transformacija političkih sustava. Teorije i analize*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti (u tisku).
- Meyer, Thomas (2003) *Mediokracija. Medijska kolonizacija politike*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Mughan, Anthony (2000) *Media and the Presidentialization of Parliamentary Elections*. Basingstoke: Macmillan Press Ltd.
- Müller, Wolfgang C. (2008) Governments and Bureaucracies, u: Caramani, Daniele (ur.). *Comparative Politics*. Oxford: Oxford University Press, 189-216.
- O'Malley, Eoin (2007) Setting Choices, Controlling Outcomes: The Operation of Prime Ministerial Influence and the UK's Decision to Invade Iraq. *British Journal of Politics and International Relations*, 9: 1-19.
- Poguntke, Thomas (2000) *The Presidentialization of Parliamentary Democracies: A Contradiction in Terms?*. Paper Presented in ECPR Workshop.
- Poguntke, Thomas i Webb, Paul (2005) *The Presidentialization of Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Samuels, David J. (2002) Presidentialized Parties. The Separation of Powers and Party Organization and Behavior. *Comparative Political Studies*, 35 (4): 461-83.
- Weller, Patrick (2003) Cabinet Government: An Elusive Ideal?. *Public Administration*, 81 (4): 701-722.
- Zakošek, Nenad (2001) Struktura biračkog tijela i političke promjene u siječanjskim izborima 2000, u: Kasapović, Mirjana (ur.). *Hrvatska politika 1990.-2000*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 99-122.
- Zakošek, Nenad (2002) *Politički sustav Hrvatske*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

The Presidentialisation of Croatian Parties: the CDU's Case

SUMMARY The author analyses the transformation of the Croatian Democratic Union (*Hrvatska demokratska zajednica; HDZ*) into a type of a presidentialised party, which has arisen as a new pattern of party organisation within the broader process of the presidentialisation of politics. The presidentialisation of political parties can be observed in all forms of party organisation: party head offices, the party in the government, and in a parliamentary party faction. In the first place, the author gives an outline of the emergence and development of the CDU up to 2000 and Ivo Sanader taking the leadership of the party, identifying this year as a demarcation point of democratic transformation in Croatia and arguing why he will not include the development of the CDU's party organisation prior to 2000 in his research. Then he dissolves the contingent and structural changes within the party and gives plausible grounds for them by theoretical and methodological tools of the concept of presidentialisation. In observing the processes at all three levels of democratic politics, he seeks to establish whether the CDU fits into the pattern of a presidentialised party. The analysis has shown that the CDU can be assigned to the type of a presidential party, which has emerged as a result of the tendential presidentialisation of party structure. The applied empirical indicators reveal that the CDU has turned into the type of a presidentialised party at all three levels of democratic politics: the party organisation, electoral process and executive branch of government.

KEYWORDS Croatian Democratic Union (CDU), Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), political party, Croatian party system, presidentialisation, Ivo Sanader

EUROPEIZACIJA I EUROLAICIZACIJA: KLJUČNE PREKRETNICE U ODNOSIMA EUROPSKE UNIJE I CRKAVA, RELIGIJSKIH ZAJEDNICA I NEKONFESIONALNIH ORGANIZACIJA

Hrvoje Špehar

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu
Centar za europske studije*

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: veljača 2010.

Sažetak Odnos Europske Unije i crkava, religijskih zajednica i udruženja različitih nereligioznih uvjerenja institucionaliziran je Deklaracijom br. 11 Ugovora iz Amsterdama, Poveljom o temeljnim pravima Europske Unije (čl. 10.) i Lisabonskim ugovorom (čl. 17. Konsolidirane verzije Ugovora o funkcioniranju Europske Unije). Budući da ugovori o stvaranju Europske zajednice i poslije Europske Unije nisu spominjali odnos prema religijskim zajednicama, što je posve razumljivo s obzirom na sadržaj ugovora, tek je s neformalnim, a potom sve više službenim inicijativama između Europske komisije i predstavnika vodećih religijskih zajednica došlo do dijaloga. Pokušajem identificiranja ključnih prekretnica u odnosu između Europske Unije te crkava i nekonfesionalnih organizacija ovaj rad želi istražiti mogućnosti historijskog institucionalizma u istraživanju političkog sustava Europske Unije. Ključne prekretnice moguće je promatrati kod crkava i religijskih zajednica, kao i kod političkih tijela Europske Unije. Pri proučavanju promjena koje dovode do stvaranja europskog modela odnosa prema religijskim zajednicama rad se zadržava na radu Europske komisije, dok utjecaj europskog zakonodavstva (koje uključuje sudske odluke Europskog suda i Europskog suda za ljudska prava) ostavlja za jednu širu analizu ovog odnosa.*

Ključne riječi Europska Unija, europeizacija, eurolaicizacija, religijske zajednice, historijski institucionalizam

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta "Politički sustav EU, europska politika i europeizacija Hrvatske" provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH.

1. Perspektiva historijskog institucionalizma u istraživanju političkog sustava Europske Unije

Politički sustav Europske Unije ne obilježavaju samo formalne institucionalne strukture, koje se dinamički razvijaju uslijed sve intenzivnije integracije. Stvaranje institucionalnih aranžmana u Europskoj Uniji rezultat je višerazinskog karaktera tog političkog sustava *sui generis* i mnoštva varijabli koje su relevantne za uspostavljanje institucija i njihovu promjenu. Studije novog institucionalizma koje promatraju institucionalnu promjenu interesiraju se zašto i kako institucije nastaju te zašto i kako dolazi do procesa institucionalne reprodukcije i institucionalizacije (Gorges, 2001: 155). Institucionalizam, koji prema nekim autorima predstavlja čak i promjenu paradigme političke znanosti (Ma, 2007: 58), ravnu religijskom obraćenju, prema G. Petersu ima najmanje šest verzija (Peters, 2007; Ma, 2007: 63), od kojih je možda najznačajniji historijski i sociološki institucionalizam te institucionalizam racionalnog izbora (Thelen, 1999: 369). Nasuprot starom institucionalizmu, koji institucije definira uglavnom u terminima formalnih struktura, novi institucionalizam u obliku historijskog institucionalizma proširuje pojam institucija na formalne i neformalne procedure, norme i običaje (Ma, 2007: 63), odnosno pojam institucije ne odnosi se samo na manifestne političke organizacije, već i na skupove normi, vrijednosti, pravila i praksi koje oblikuju i usmjeravaju političko ponašanje (Peters i Pierre, 1998: 565). Usredotočen na historijske procese i imajući na umu da je sve podložno promjeni (prema Heraklitovoj $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha\ \rho\epsilon\iota$), historijski institucionalizam duboko je obilježen idejom *ovisnosti o putu*. Ta ideja, preuzeta iz ekonomske

teorije i modela QWERTY-tipkovnice (Boas, 2007), želi opisati perzistentnost odabranih politika, pri čemu se ističe da jednom odabrani način ili put u svim narednim koracima utječe na aktere i strategije (Thelen, 1999: 385).

Uz ovisnost o odabranom putu za historijski institucionalizam u političkoj znanosti važan je i koncept ili ideja *ključne prekretnice (critical juncture)*. U objašnjavanju političkih promjena ili institucionalnih promjena koncept *ključne prekretnice* omogućuje identificiranje ključnih aktera i događaja koji mijenjaju postojeće politike i institucije i stvaraju nove *odabrane putove*.

Uz opću prihvaćenost navedenih ideja i koncepata kritičari historijskog institucionalizma upućuju, između ostalog, na problem načina na koji institucije utječu na akterov izbor (Scharpf, 2000: 770) ili na problem iniciranja politika, odnosa institucija i ideja te objašnjavanja promjene (Peters i sur., 2005: 1282-1287). U takvom istraživačkom ili, možda, paradigmatском okviru ovaj rad pokušava tematizirati primjenu perspektive novog, historijskog institucionalizma na politiku odnosa Europske Unije prema religijskim zajednicama, crkvama i udruženjima ateističkih, agnostičkih ili, jednostavno, nereligijskih uvjerenja. Glavno je istraživačko pitanje je li moguće primijeniti perspektivu historijskog institucionalizma na istraživanje odnosa Europske Unije prema spomenutim zajednicama i udruženjima i, ako je moguće, kakve implikacije ta perspektiva ima na istraživanje politike i političkog sustava Europske Unije. Teza je da je historijski institucionalizam u velikoj mjeri prikladna istraživačka perspektiva za objašnjavanje političkog sustava Europske Unije i za istraživanje europske politike. U prilog tome ovdje se nastoje

identificirati ključne prekretnice u stvaranju politike Europske Unije prema religijskim zajednicama.

2. Ključne prekretnice i ovisnost o putu

Istražujući slučaj socijalnog dijaloga u Europskoj Uniji, M. J. Gorges dolazi do zaključka da je novi institucionalizam neprikladan za objašnjenje promjene i da je stoga neprikladno analitičko sredstvo u istraživanju europske politike (Gorges, 2001: 152). Gorgesovi argumenti koji idu u prilog toj tvrdnji uglavnom se odnose na nemogućnost da se kroz varijable kao što su *ključna prekretnica*, *ovisnost o odabranom putu*, *ideje* i tome sl. objasni na koji je način došlo do promjene u politikama. Međutim zadaća historijskog institucionalizma ne mora nužno biti identificiranje "iskonjskih" razloga za donošenje nekih politika. Čini se da je prikladnije sredstvo za ovakvu vrstu analize teorija racionalnog izbora ili, možda, institucionalizam racionalnog izbora. Historijski institucionalizam nema zadaću upuštati se u temeljne preferencije aktera (svojevrsni *optio fundamentalis*) niti njihova afiniteta da u pojedinom trenutku utječu na stvaranje nove politike. Historijski institucionalizam više je zauzet pitanjem kako institucije utječu na aktere u stvaranju novih institucionalnih aranžmana, pri čemu je kritična točka tog pokušaja logičke naravi: da *explanandum* ne postane istovremeno i *explanans*, i obrnuto.

M. A. Pollack smatra da je pri istraživanju politike i političkog sustava Europske Unije moguće govoriti o tri legitimna pristupa (Pollack, 2005). Prvi je pristup neofunkcionalizma i intergovernmentalizma, koji je dominirao studijima Europske Unije do devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Riječ je, prije

svega, o pristupu koji je razvijan u studijima međunarodnih odnosa, a obilježen je priličnom istraživačkom statičnošću i interdisciplinarnim sinkretizmom (usp. McCormick, 2005: 1-12). Razvijanjem europske politike, poglavito nakon Jedinštenog europskog akta (potpisan 1986. godine) i Ugovora o Europskoj Uniji – Ugovora iz Maastrichta (potpisan 1992. godine), došlo je i unutar istraživačkog korpusa europskih politika i političkog sustava do promjene u korist institucionalizma racionalnog izbora i konstruktivizma, a poslije i historijskog institucionalizma unutar područja komparativne politike. Uslijed spomenutih promjena komparativna politika zauzima sve istaknutije mjesto u istraživanju europskog političkog sustava upravo zbog karakteristika koje ova politika ima na sve širi spektar pitanja, čime se gotovo izjednačuje s nacionalnim političkim sustavima. Komparativnu perspektivu istraživanja Europske Unije započeo je S. Hix, i ona je dosada ostala ključna u istraživanju europske politike (Hix, 2005; Pollack, 2005). Otkrivajući temporalnu dimenziju europskog političkog procesa ujedinjenja i izgrađivanja zajedničkih institucija, mnogi su autori pokušali objasniti formiranje europskih politika i njihovu promjenu, kao i međuovisnost aktera na nacionalnoj i europskoj razini. Prema Pollacku, u istraživanju europskog političkog sustava pokazuje se da će institucije i politike perzistirati ukoliko njihova promjena zahtijeva jednostavno prihvaćanje svih zemalja članica (u tijelima kao što su Europsko vijeće ili Odbor stalnih predstavnika COREPER I i II) ili konsenzus nadnacionalnih aktera (u tijelima kao što je Europska komisija ili Europski parlament), te ukoliko postojeće politike mobiliziraju snažnu podršku, čime raste trošak njihove promje-

ne, kao što je često slučaj u Zajedničkoj poljoprivrednoj politici (Pollack, 2005: 364).

Neki autori, poput O. Fioretosa, pokazali su da je historijski institucionalizam pristup koji omogućava istraživanje europske politike, pogotovo u onim pitanjima koja su eminentno proizvod europskog političkog sustava. Stvaranje nadnacionalnih politika, kao što su primjerice pravila koja definiraju korporativni identitet multinacionalnih kompanija u Europskoj Uniji, pokazuje izrazitu prikladnost za istraživanje unutar ove paradigmatičke perspektive (Fioretos, 2009). Stvaranje nadnacionalnih politika jedan je od elemenata procesa koji se u političkoj znanosti naziva europeizacija. M. Beyeler pokazuje da je proces europeizacije moguće razumjeti ukoliko se razlikuju dva aspekta internacionalizacije: proces tržišta i politički proces (Beyeler, 2003: 160).

3. Europeizacija kao eurolaicizacija

Unatoč zaključcima P. L. Bergera o tome kako je sekularizacijska teorija u biti pogriješila (Berger, 1999; Woodhead i sur., 2001), većina istraživanja pokazuje da se Europa, ili kao primjer ili kao izuzetak od pravila, može opisati riječima G. Davie "vjerovanje bez pripadanja" (*believing without belonging*) ili riječima D. Hervieu-Léger "pripadanje bez vjerovanja" (Davie, 2000; Hervieu-Léger, 2002). Bez obzira na prijepore u vezi s teorijom o sekularizaciji, svim njezinim interpretacijama, kritikama i ponovnim afirmacijama (Inglehart i Norris, 2007), D. Hervieu-Léger smatra da u Europi sve manje ljudi vjeruje, da ih sve manje pripada religijskim zajednicama te da na njih sve manje utječu religijske dogme i etika (Hervieu-Léger, 2002). Riječ je o procesu koji podrazumijeva da sve veći

broj vjernika ne osjeća pripadnost religijskim zajednicama (*unchurching*) iako istovremeno zadržava određeni dio vjerovanja i vjerske prakse. C. Crouch smatra da je Europa po svemu religijski mirno mjesto gdje se glavne rasprave vode o pitanju abortusa, kontracepcije ili razvođa (Crouch, 2000).

Zemlje članice Europske Unije različito uređuju odnose prema crkvama i religijskim zajednicama. Th. Rambaud nudi veoma dobru klasifikaciju navedenih odnosa, sukladno metodi koja se bira za usporedbu (Rambaud, 2004). Prema historijsko-teorijskoj metodi Th. Rambaud razlikuje tri tipa pravnih odnosa: subordinaciju, separaciju i koordinaciju. Prema čistoj historijskoj metodi razlikuje države s tradicijom konkordata (koje se mogu razvrstati u tri kategorije: francuski i njemački sustav te ostale države s izraženom tradicijom konkordata) i države koje su razvile model državne crkve (Danska, Finska, Velika Britanija). Formalnom metodom razlikuje tri tipa odnosa: sustave konkordata (Njemačka, Italija, Austrija, Španjolska, Portugal), sustave državne crkve (skandinavske zemlje, Grčka, Engleska) i sustave odvojenosti crkve i države (Francuska, Nizozemska, Irska). Formalno-empirijskom metodom, kakvu razvija i poznati teoretičar odnosa države i crkve G. Robbers, razlikuje tri tipa: državne crkve (Engleska, Danska, Finska), režime separacije (Francuska, Nizozemska, Irska) i režime separacije i kooperacije (Belgija, Španjolska, Italija, Austrija, Njemačka, Portugal). Na koncu, Th. Rambaud smatra da je moguća i klasifikacija prema načinu financiranja religijskih zajednica. Prema toj klasifikaciji mogu se razlikovati države koje direktno financiraju crkve i religijske zajednice (Grčka, Belgija i francuske pokrajine Alsace i

Moselle), države koje imaju crkveni porez (Njemačka, Austrija, Finska) i države u kojima se crkve i religijske zajednice financiraju iz osobnih priloga vjernika (Engleska, Francuska). Usprkos veoma različitim pravnim uređenjima odnosa država članica Europske Unije prema crkvama i religijskim zajednicama, R. Torfs naglašava da je moguće identificirati zajednički europski model koji ima dvo-razinski karakter s obzirom na pitanje vjerske slobode (Torfs, 2007). Smatra da se na prvoj razini ("razina A") može govoriti o vjerskoj slobodi, koja odgovara na pitanje mogu li građani slobodno birati religiju, mogu li je mijenjati i tome sl. Na drugoj razini ("razina B") radi se o nadgradnji prve razine, pri čemu država priznaje crkve, religijske zajednice, religijske pokrete i tome sl., garantirajući im određena kolektivna prava (npr. konkordati s Katoličkom crkvom). Iako mogu postojati problemi na obje razine, europski dvorazinski model funkcionira u svim zemljama članicama – uz različite pravne aranžmane.

F. Margiotta-Borglio ističe da je moguće identificirati nekoliko važnih historijskih momenata ili *ključnih prekretnica* u odnosima između političkih vlasti i religije u Europi u posljednja dva stoljeća (Margiotta-Broglio, 1999). Isključujući događaje iz 16. stoljeća, koji su za B. Basdevant-Gaudemet ključni za razumijevanje religijske slike u Europi sve do danas (Basdevant-Gaudemet, 1999), F. Margiotta-Broglio počinje s 1790. godinom, kada je usvojena Civilna konstitucija o kleru u revolucionarnoj Francuskoj, nakon koje ističe ostale ključne prekretnice: sekularizaciju u 19. stoljeću (građanski brak, nacionalizacija crkvenih posjeda, laicizacija javne škole itd.), *Syllabus* pape Pia IX. (osuda liberalizma i modernosti), početak katoličkih so-

cijalnih pokreta i katoličkog socijalnog nauka (enciklika *Rerum novarum* pape Lava XIII. iz 1891. godine), Prvi svjetski rat i razvoj totalitarizama nakon njega, Drugi svjetski rat i poslijeratna izgradnja, Hladni rat i njegov utjecaj na religijsko-političke odnose, pontifikat pape Ivana XXIII. i Drugi vatikanski koncil (1962-1965) koji je promijenio katoličko učenje o odnosu Crkve prema svijetu, otvorio perspektivu dijaloga s laičkom kulturom i ostalim kršćanskim crkvama, religijama i ateistima, te u isto vrijeme društvena revolucija, pad komunizma 1989. godine i uloga crkava te na koncu uloga Europske Unije i njezin odnos prema crkvama, religijskim zajednicama i humanističkim udruženjima.

Historijski razvoj odnosa religije i politike u Europi moguće je promatrati iz mnogo šire perspektive, od antike i srednjeg vijeka, odvajanja istočnog i zapadnog kršćanstva, reformacije i galikanizma, pa do Francuske revolucije i stvaranja modernih europskih država. Međutim za pitanje europeizacije odnosa prema religijama ključnima se čine događaji nakon Drugog svjetskog rata, stvaranje jedinstvene Europe i procesi koji su doveli do ideje o jedinstvenom ekonomskom i političkom prostoru.

O. Bobineau, jedan od autora u nizu tekstova pod naslovom *Religijska vjervanjanja, morali i etike u procesu europske izgradnje*, pripremljenih pod vodstvom poznatog *think-tank*a Vlade Francuske Republike (*Commissariat Général du Plan*, od 2006. *Centre d'analyse stratégique*), tematizira europeizaciju katoličkih župa u Francuskoj i Njemačkoj (Bobineau, 2002). Uslijed društvenih promjena, institucionalnih promjena nakon Drugog vatikanskog koncila, europskih integracija i redefiniranja odnosa između hijerarhije i vjernika, katoličke

župe mijenjaju načine svojeg djelovanja, razvijaju nove mreže odnosa s drugim zajednicama diljem Europe i često postaju samostalni akteri u stvaranju novih organizacija. Ukratko, unatoč pravnim osnovama Katoličke crkve (Kodeks kanonskog prava, od 1983) katoličke župe prolaze kroz proces koji je pod imenom europeizacija zahvatio čitavu Europu.

Riječ je o višeznačnom pojmu koji se u političkoj znanosti i europskim studijama rabi u različitim značenjima, među kojima su najčešća geopolitička promjena vanjskih granica Europe, razvoj zajedničkih institucija na europskoj razini, izvoz oblika političke organizacije u neeuropske zemlje, proces ujedinjenja i/ili federalizacije europskih država, utjecaj europskog modela vladavine na nacionalne sustave i proces identifikacije s tradicionalnim europskim vrijednostima (Olsen, 2002; Grubiša, 2005). Europeizacija je dakle proces koji može uključivati promjenu i stvaranje ne samo institucija već i neformalnih pravila i normi, ideja i vrijednosti koje utječu na izgradnju europske politike i europskog političkog sustava, što su dijelovi izvorne definicije ovog pojma koji je ponudio C. M. Radaelli (Radaelli, 2000). Jedan od utjecajnih pristupa europeizaciji jest i pristup s pozicija *višestruke modernosti* koji naglašava da je pojam europeizacije, izoliran od pitanja kulture i religije, ostavio po strani jezgru europskog projekta (Katzenstein, 2006: 2).

Sukladno tom pristupu nije moguće govoriti o jedinstvenom procesu europeizacije bez pluralnog karaktera europske kulture i europskih religija. Naglašavanjem različitih procesa sekularizacije, stvaranjem laičkih političkih institucija, uspostavljanjem neovisne javne sfere i, istovremeno, priznavanjem pluralnosti društva proces europeizacije može

biti označen kao proces *eurolaicizacije*. Laicizacija je proces u kojem se javne i političke institucije izuzimaju od načela komunitarnih prava, razlomljenih identiteta ili bilo kojeg oblika privatizacije. Riječ je o procesu u kojem su temeljne društvene i političke institucije formirane tako da garantiraju jednaka prava svim članovima političke zajednice, bez obzira na njihovu nacionalnu ili vjersku (ne)opredijeljenost (Peña-Ruiz, 2004).

4. "Dinamika europeizacije" kroz ključne prekretnice u odnosima prema religijskim zajednicama

Proces europeizacije odnosa zajedničkih europskih političkih tijela prema religijskim zajednicama, logično, teče tek od njihova uspostavljanja i zapravo je plod tek nešto više od posljednja dva desetljeća (Spohn, 2009). Međutim kako bi se mogle identificirati ključne prekretnice u ovom području, smatramo opravdanim podijeliti historijsko razdoblje nakon Drugog svjetskog rata na četiri etape:

1) razdoblje neposredno nakon Drugog svjetskog rata prije Pariškog ugovora (1945-1952)

2) razdoblje početaka Europske zajednice za ugljen i čelik, potom Europske ekonomske zajednice, sve do početka mandata J. Delorsa, predsjednika Europske komisije (1952-1985)

3) razdoblje od početka mandata J. Delorsa, potpisivanja Jedinstvenog europskog akta, Ugovora o Europskoj Uniji i završetka mandata predsjednika Komisije J. Santera (1985-1999)

4) razdoblje od potpisivanja Ugovora iz Amsterdama, Povelje o temeljnim pravima Europske Unije, debate o Europskom ustavu do potpisivanja Lisabonskog ugovora (1999-2007).

“Dinamika europeizacije”, koju B. Massignon opisuje kao proces profesionalizacije u kojem se religijske i filozofske organizacije prisutne u Bruxellesu adaptiraju na europsku politiku, prije svega na lobiranje u europskim institucijama, rezultat je historijskog procesa koji je započeo neposredno nakon Drugog svjetskog rata (Massignon, 2002). U prvom razdoblju (1945-1952), nakon rata koji je duboko uzdrmao čitavu Europu, ključno pitanje koje je zaokupljalo intelektualce, predstavnike religijskih zajednica i političare bilo je uspostava trajnog mira. U tom periodu stvorene su važne međunarodne organizacije – Organizacija ujedinjenih naroda (1945) i Vijeće Europe (1949). Vijeće Europe usvojilo je 1950. godine Europsku konvenciju o ljudskim pravima, koja u čl. 9. govori o slobodi misli, savjesti i vjeroispovijesti. Istovremeno, nakon Drugog svjetskog rata u Europi je oživjela kršćanska demokracija, kojoj su pripadali ključni arhitekti europskog ujedinjenja: R. Schuman, A. de Gasperi, K. Adenauer i mnogi drugi. Na temeljima kršćanskog socijalnog nauka nastojali su obnoviti Europu ekonomski i socijalno, pogotovo s obzirom na izazove koje je pred zapadne europske države stavljao sovjetski komunizam. U to vrijeme na čelu Katoličke crkve bio je papa Pio XII. (pontifikat od 1939-1958), koji je unatoč kontroverzama u vezi s njegovim odnosom prema nacizmu (Sánchez, 2002), u nekoliko navrata podržao europsko ujedinjenje. Problematizirajući europsko ujedinjenje kao projekt Vatikana, Ph. Chenaux drži ključnom poruku Pia XII. za Božić 1947. godine, u kojoj se zalaže za izgradnju ujedinjene Europe koja bi se mogla boriti protiv komunističke opasnosti (Chenaux, 1990). U poslijeratnoj Europi ostali su na snazi stari sustavi uređenja odnosa između države i crkve, od ko-

jih su najvažniji francuski model laičke republike, njemački sustav kooperacije (sustav konkordata) i sjevernoeuropski modeli državnih crkava.

Razdoblje ujedinjenja Europe počinje 9. svibnja 1950. godine govorom francuskog ministra R. Schumana, u kojem najavljuje plan da se industrije ugljena i čelika u Francuskoj i Njemačkoj stave pod zajedničku administraciju, što je bila ideja J. Monneta. Druge zemlje pozvane su da se pridruže najavljenom projektu, što se konačno ostvarilo 1952. godine Pariškim ugovorom kojim je uspostavljena Europska zajednica za ugljen i čelik. Nakon uspjeha te inicijative Rimskim ugovorima (1958. godine) osnovane su Europska ekonomska zajednica i Europska zajednica za atomsku energiju, čime je započela intenzivna europska integracija. Sve do Jedinstvenog europskog akta 1987. godine razina europske integracije bila je isključivo povezana s ekonomskim pitanjima, pri čemu je logično da se pitanja o identitetu Europe ili položaju religijskih zajednica nisu mijenjala. Međutim ključne su se promjene dogodile izvan institucionalnih okvira EEZ-a. Uz ekonomsko-političku integraciju, 1959. godine došlo je do integracije europskih protestantskih, pravoslavnih i starokatoličkih crkava te Anglikanske crkve. Osnovana je Konferencija europskih crkava (*Konferenz Europäischer Kirchen – KEK*), koja sjedište ima u Ženevi i Strasbourgu. Time su protestantske crkvene zajednice pokazale izrazitu spremnost da odigraju aktivnu ulogu u ujedinjenju Europe te u oblikovanju europske politike. Veoma je važno da su u tom procesu sudjelovale pravoslavne crkve, jer je priključenjem Grčke (1981) važnost pravoslavlja u Europi ušla u javnu debatu (Papastathis, 1999). Time su protestantske i pravoslavne crkve insti-

tucionalno preteklo organiziranje Katoličke crkve na europskom nivou, što ne čudi s obzirom na stanje u teološkom pogledu na društvo Katoličke crkve prije Drugog vatikanskog koncila. Udruživanje protestantskih crkava u europsku organizaciju bilo je jedan od pozitivnih signala zemljama sjeverne Europe da se snažnije angažiraju oko europske integracije. Rezultat će biti aplikacija za članstvo Velike Britanije 1961. godine i priključenje EEZ-u, zajedno s Danskom i Irskom, 1973. godine.

Dva su događaja u bitnome promijenila odnos prema pitanju religije i društva u Europi, te stoga mogu biti označena kao ključne prekretnice. Prvi je Drugi vatikanski koncil, koji je u velikoj mjeri reformirao katoličke stavove prema politici, političkim vlastima, drugim kršćanskim crkvama, drugim religijama te prema ateistima. Pastoralnom konstitucijom o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes* (1965. godine) Drugi vatikanski koncil otvorio je mogućnosti intenzivnijeg ekumenskog dijaloga, što je pridonijelo jačanju europske kršćanske demokracije. Istovremeno s promjenama u Katoličkoj crkvi dolazi i do društvenih previranja diljem Europe (i na Zapadu i na Istoku), od kojih su ona 1968. godine ostala po mnogočemu najistaknutija. U Europi se počela događati intenzivna sekularizacija, radikalne promjene u religijskom ponašanju (npr. Nizozemska), suprotstavljanje etabliranom seksualnom moralu i političkim klišejima. Brojni kršćanski intelektualci postali su snažni kritičari svojih crkava, dok su intelektualci s ljevice bili zaokupljeni mogućnostima drugačije politike i novih društvenih odnosa.

Budući da religije u Europi više nisu poticale sukobe, već debate (Bréchon, 2004), moguće je na nizu primjera iden-

tificirati promjene u religijskim zajednicama povezane sa sve intenzivnijim europskim ujedinjenjem. Reforma koju je Drugi vatikanski koncil proveo u odnosu prema politici možda se najviše ogleda u promjeni stavova prema laičnosti političkih institucija, prema kojoj je priznata potpuna autonomija političkim vlastima. Tako se nakon Drugog vatikanskog koncila u europskoj katoličkoj teologiji razvija ideja "otvorene" laičnosti koja omogućuje ravnopravan tretman svim religijskim zajednicama te je time prihvatljiva i Katoličkoj crkvi (Šagi, 1995 i 1999; Valković, 1995). Određena demokratizacija unutar Katoličke crkve omogućila je stvaranje mnoštva laičkih crkvenih pokreta, koji su se najčešće, zbog prirode katoličke organizacije, širili na europskom nivou – mimo nacionalnih granica. Takvi pokreti uspješno su se širili i u zemljama istočne Europe u kojima je bila dominantna Katolička crkva (npr. u Poljskoj, Slovačkoj, Hrvatskoj) te su u mnogočemu utjecali na demokratske promjene nakon 1989. godine. Nakon Drugog vatikanskog koncila promijenila se i politika Katoličke crkve prema europskim institucijama. Godine 1971. osnovano je Vijeće europskih biskupskih konferencija (*Consilium Conferentiarum Episcoporum Europae – CCEE*), koje trenutačno čine 33 europske biskupske konferencije. Time je institucionalizirana europska suradnja između katoličkih biskupija i biskupskih konferencija te njihov zajednički nastup kod predstavnika europskih političkih institucija. Potaknuta promijenjenim katoličkim stavovima u vezi s ekumenskim dijalogom među crkvama, grupa laika protestanata i katolika osnovala je 1973. godine Ekumensku europsku komisiju za Crkvu i društvo, poslije nazvanu Ekumenskim udruženjem za Crkvu

i društvo (*Association Œcumenique pour l'Église et Société – AEES*). Veoma je važno da je prvu katoličku europsku instituciju u Bruxellesu potaknula Družba Isusova, a ne crkvena hijerarhija. Riječ je o Katoličkom informacijskom uredu o europskim problemima (*Office catholique d'information sur les problèmes européennes – OCIFE*) koji je ustanovljen 1956. godine u Strasbourgu, a 1963. preseljen u Bruxelles.

Za odnose europskih političkih institucija i religijskih zajednica ključan je bio mandat predsjednika Europske komisije J. Delorsa, za kojeg je uspostavljen dijalog s religijama, crkvama i zajednicama uvjerenja (eng. *communities of conviction*). Neformalni susreti koje su održavali J. Delors i poslije J. Santer omogućili su stvaranje krovnih institucija velikih religijskih zajednica i nereguliranih udruženja u Bruxellesu (usp. Jansen, 2000: 104). Tako su nastale organizacije poput Komisije biskupskih konferencija zemalja članica EZ-a (*Commission of the Bishops' Conferences of the Member States of the European Community – COMECE*), Komisije za crkvu i društvo Konferencije europskih crkava (*Commission for Church and Society of the Conference of European Churches – CEC*), Ureda pravoslavne crkve pri Europskoj Uniji (*Bureau de l'Église orthodoxe auprès de l'UE*), Europske konferencije rabina (*European Conference of Rabbis*), Muslimanskog vijeća za suradnju u Europi (*Conseil Musulman de Coopération en Europe – CMCE*), Europske evangeličke alijanse (*European Evangelical Alliance – EEA*), Europske budističke Unije (*Union Bouddhiste Européenne*), Europske humanističke federacije (*European Humanist Federation*) i mnogih drugih. Uz predstavništva velikih religijskih zajednica svoja su predstavništva

u Bruxellesu otvorile i velike nacionalne crkvene organizacije, kao npr. Evangelička crkva u Njemačkoj (*Büro der Evangelischen Kirche in Deutschland*), ili Grčka pravoslavna crkva (*Représentation de l'Église de Grèce auprès de l'UE*), te veliki crkveni redovi, npr. franjevci (*Représentant des Franciscains auprès des Institutions Européennes*). Sve te organizacije, uz redovitu komunikaciju s Europskom komisijom, djeluju lobistički kao i sve ostale organizacije civilnog društva koje imaju svoja predstavništva pri institucijama Europske Unije.

Stvaranjem krovnih europskih organizacija i predstavništava religijskih zajednica za dijalog i lobiranje kod europskih institucija potvrđuje se proces europeizacije, koja prema B. Massignon sekularizira religijske aktere profesionalizacijom i specijalizacijom crkvenih tijela (Massignon, 2007). Delorsov projekt "Duša za Europu" (od 1994. godine) omogućio je financiranje brojnih susreta religijskih zajednica i humanističkih pokreta diljem Europe, čime je čak potaknuo raspravu o financiranju vjerskih zajednica iz europskog proračuna (Massignon, 2002; Kalinowski, 2002). Projekt je omogućio da razne udruge civilnog društva koje se bave problemima odnosa religije i društva, religije i politike, kao i razne udruge humanističkih, ateističkih i agnostičkih uvjerenja mogu proširivati mreže suradnje i time jačati europski dijalog u tome području. B. Massignon identificira pet načina na koje djeluju institucionalizirane europske udruge posvećene religijskim pitanjima i njima slične humanističke udruge: informiranje, formiranje, društvenost, koordinacija mreža posvećenih posebnim problemima (*issue-networks*) i ekumenska suradnja (Massignon, 2002). Institucionalizacija crkvenih, re-

ligijskih i humanističkih organizacija pri Europskoj Uniji omogućila je da, uz klasično lobiranje za partikularne interese, te organizacije sudjeluju u procesima europeizacije na svim razinama, a pogotovo na senzibiliziranju javnosti za europska pitanja.

Europska Unija, stvorena Ugovorom iz Maastrichta 1993. godine, sve do Ugovora iz Amsterdama 1999. godine nije spominjala odnos prema crkvama i religijskim zajednicama. Ipak, proces europeizacije, kako ga koristi W. Spohn, proširio se mnogo više od uobičajenih predodžbi prvotne Europske zajednice i stvaranja zajedničkog tržišta. Nakon 1989. godine došlo je do "konfliktne uloge" religije u Europi, koja se ogleda u oživljavanju religijskog pluralizma u istočnoj Europi, velikim migracijama stanovništva u Europsku Uniju (naročito muslimanske vjeroispovijesti) i globalnom sukobu među religijama (Spohn, 2009: 359). Prema P. Katzensteinu, religija ima ključnu ulogu u mnogim europskim zemljama i time je nezaobilazan faktor u stvaranju politika (Katzenstein, 2006). Pred pitanjem europeizacije novi su izazovi, koji uključuju integraciju novih zemalja istočne Europe u zajednički projekt Europske Unije, debatu o priključenju Turske i integraciji imigranata.

Četvrto razdoblje odnosa zajedničkih europskih institucija i religijskih zajednica može se omeđiti Deklaracijom br. 11 Amsterdamskog ugovora u kojoj stoji da "Europska Unija poštuje i ne prejudicira status crkava i religijskih udruženja ili zajednica unutar nacionalnog prava zemalja članica" te da "Europska Unija jednako poštuje status filozofskih i nekonfesionalnih organizacija" (Jansen, 2000: 104). Riječ je o prvom spominjanju crkava i religijskih zajednica

u jednom od važnih europskih ugovora, iako se radi o potpuno neutralnom stavu i, prema načelu supsidijarnosti, području koje je prepušteno nacionalnom zakonodavstvu zemalja članica. Europska je komisija u međuvremenu razvila čitav niz politika kojima surađuje s predstavnicima religijskih zajednica.

Ključnu ulogu u dijalogu s predstavnicima crkava i religijskih zajednica ima predsjednik Europske komisije, kojemu je ključna podrška u ovom području Odjel za predviđanje razvoja Unije (*Forward Studies Unit – FSU*), *think-tank* koji je od 1999. godine dio Glavnog tajništva Europske komisije. Predsjednik Europske komisije nekoliko puta godišnje informira organizacije koje predstavljaju crkve i druge religijske i ideološke zajednice koje imaju sjedište u Bruxellesu (Jansen, 2000: 105). Na informativnim sastancima predstavnici crkava i religijskih zajednica informiraju se o zajedničkim europskim politikama te o razvoju i stanju europske politike. Nadalje, suradnja s predstavnicima crkava i religijskih zajednica institucionalizirana je "seminarima dijaloga" koji se dva puta godišnje održavaju u Cupertinu i na kojima se razmjenjuju ideje o pojedinim pitanjima koja interesiraju vjerske zajednice. U mandatu je predsjednika Komisije da promiče dijalog među pripadnicima crkvi, vjernicima i drugim ideološkim zajednicama o budućnosti europskog društva i njihovoj ulozi u ujedinjenju, miru i pomirenju u Europi. Na koncu, predsjednik Komisije dužan je podržavati nastojanja generalnih direktorata Europske komisije u suradnji s religijskim zajednicama i crkvama (Jansen, 2000: 106).

Uz institucionaliziranje uloge predsjednika Europske komisije u odnosu prema crkvama i religijskim zajednicama

ma ključna je bila debata o Europskom ustavu i spominjanju kršćanskih korijenja Europe (Menéndez, 2005). U diskusiji se dijelom uključio i papa Ivan Pavao II. postsinodalnom apostolskom pobudnicom *Ecclesia in Europa* 2003. godine, smatrajući da je nužno da pitanje europskog identiteta ne ostane ispražnjeno od kršćanstva (Ivan Pavao II, 2003). Za W. Spohna i J. Casanovu ključna je prekretnica u razvoju odnosa između crkava, religijskih zajednica i Europske Unije bilo i proširenje Europske Unije 2004. godine na osam istočnoeuropskih (Češka, Slovačka, Poljska, Estonija, Latvija, Litva, Mađarska i Slovenija) i dvije mediteranske države (Malta i Cipar). Ti autori smatraju da je proširenje Europske Unije na istok dovelo u pitanje humanističko-sekularni model. J. Casanova smatra da Europska Unija treba postati ne samo postkršćanska već i postsekularna kako bi garantirala jednak pristup svim europskim građanima javnoj sferi (Casanova, 2006). Prema njegovu mišljenju, ključna pitanja koja se postavljaju pred Europsku Uniju nakon proširenja 2004. godine jesu imigranti koji nisu dovoljno integrirani u europsko društvo (pogotovo u britansko, francusko i njemačko društvo, u kojem živi više od 10% imigranata), pitanje sekularnog europskog poretka i njegove društvene etike u istočnoeuropskim društvima koja su duboko obilježena religijskom pripadnošću (npr. Poljska) te problem integracije Turske u Europsku Uniju. Na koncu, Lisabonskim ugovorom (čl. 17. Konsolidirane verzije Ugovora o funkcioniranju Europske Unije) Europska Unija institucionalizira redovni dijalog s crkvama i nekonfesionalnim organizacijama "priznajući njihov identitet i njihov specifični doprinos". Za razvoj Europske Unije i za dijalog s crkvama i nekonfesionalnim organizacijama veoma je važan do-

prinos W. Spohna, iz pristupa višestruke modernosti procesima europeizacije (Spohn, 2009; Delanty, 2005; Eisenstadt, 2000). Prema W. Spohnu, europsku civilizaciju obilježava specifičan oblik strukturalnog i kulturnog pluralizma, uspostavljenog višestrukim političkim, socioekonomskim, religijskim i kulturnim centrima i svjetonazorima. Europa je, prema W. Spohnu, fleksibilnih granica i promjenjiva identiteta (Spohn, 2009: 360).

5. Zaključak

Perspektiva historijskog institucionalizma pokazuje mogućnost istraživanja europske politike i političkog sustava Europske Unije identificiranjem ključnih prekretnica u odnosima crkava, religijskih zajednica i nekonfesionalnih organizacija s tijelima Europske Unije. Iako nije podrobnije objašnjena ovisnost o odabranom putu, može se rezimirati da je politika Europske Unije prema religijskim zajednicama, crkvama i nekonfesionalnim organizacijama u bitnome određena "pluralnom neutralnošću". To se prije svega odnosi na politiku Europske komisije, što se ne može poistovjetiti s ukupnom politikom Europske Unije, a još manje zemalja članica. Budući da je nadležnost za odnose s crkvama i religijskim zajednicama u nacionalnim zakonodavstvima, Europska je komisija stupnjevito gradila dijalog na načelima neutralnosti i poštujući laičnost političke sfere. Time nije narušila načela koja u ovom području imaju države članice. Ovisnost o odabranom putu može se promatrati kroz dugi niz aktivnosti koje Europska komisija provodi s predstavništvima crkava, religijskih zajednica i humanističkih udruženja. Jednako tako, na strani religijskih zajednica i crkava može se uočiti trend europeizacije

uspostavljanjem krovnih organizacija i predstavništava pri institucijama Europske Unije. Proces europeizacije i eurolaicizacije podrazumijeva promjene u organizaciji crkava i religijskih zajednica uslijed procesa europske integracije. Jednako tako, europeizacija i eurolaicizacija predstavljaju uspostavljanje politika prema crkvama i religijskim zajednicama od strane političkih tijela Europske Unije, posebno Europske komisije.

Izuzimajući druge važne izvore kiranja odnosa između religijskih zajed-

nica i zemalja članica, Europskog suda i religijskih zajednica, Europskog parlamenta i religijskih zajednica itd., može se reći da je put koji odabire Europska komisija u dijalogu s religijskim zajednicama i udruženjima nereligijskih uvjerenja put stanovite "eurolaičnosti". Ostaje otvoreno pitanje hoće li takav pristup imati utjecaj na nacionalna zakonodavstva zemalja članica ili na politike prema crkvama, religijskim zajednicama i udruženjima nereligijskih uvjerenja u zemljama članicama.

LITERATURA

- Auslander, L. (2000) Bavarian Crucifixes and French Headscarves: Religious Signs and the Postmodern European State, *Cultural Dynamics*, 12: 283-309.
- Basdevant-Gaudemet B. i Messner, F., ur., (1999) *Les origines historiques du statut des confessions religieuses dans les pays de l'Union européenne*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Berger, Peter L, ur., (1999) *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*, Washington: Eerdmans Publishing.
- Beyeler, M. (2003) Globalization, Europeanization and Domestic Welfare State Reforms: New Institutional Concepts, *Global Social Policy*, 3 (2): 153-172.
- Boas, T. C. (2007) Conceptualizing Continuity and Change: The Composite-Standard Model of Path Dependence, *Journal of Theoretical Politics*, 19 (1): 33-54.
- Bobineau, O. (2002) L'europanisation du paroissien catholique, u: Commissariat Général du Plan, Institut universitaire de Florence, Chaire Jean Monnet d'études européennes (2002) *Croyances religieuses, morales et éthiques dans le processus de construction européenne*, <http://lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/024000363/0000.pdf>
- Bréchon, P. (2004) L'héritage chrétien de l'Europe occidentale: qu'en ont fait les nouvelles generations?, *Social Compass*, 51 (2): 203-219.
- Casanova, J. (2006) Religion, European Secular Identities, and European Integration, u: Byrnes, T. A. i Katzenstein, P. J., ur., *Religion in an Expanding Europe*, New York: Cambridge University Press, str. 65-92.
- Chenau, Ph. (1990) *Une Europe vaticane? Entre le Plan Marshall et les Traités de Rome*, Bruxelles: Éditions Ciaco.

- Crouch, C. (2000) *The Quiet Continent: Religion and Politics in Europe*, u: Marquand, D. i Nettler, Ronald L., ur., *Religion and Democracy*, Oxford: Blackwell.
- Davie, G. (2000) *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*, Oxford: Oxford University Press.
- Delanty, G. (2005) The Idea of Cosmopolitan Europe: On the Cultural Significance of Europeanization, *International Review of Sociology*, 15 (3): 405-421.
- Dierkens, A. i Schreiber, J.-Ph., ur., (2006) *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*, Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles.
- Eisenstadt, S. (2000) Multiple Modernities, *Daedalus*, 129 (1): 1-29.
- Fioretos, O. (2009) The Regulation of Transnational Corporate Identity in Europe, *Comparative Political Studies*, 42 (9): 1167-1192.
- Gorges, M. J. (2001) The New Institutionalism and the Study of the European Union: The Case of the Social Dialogue, *West European Politics*, 24 (4): 152-168.
- Grubiša, D. (2004) Europski ustav i politički sustav Europske Unije, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 1 (1): 53-77.
- Grubiša, D. (2005) Europeizacija politike: izgradnja kategorijalnog aparata europskih studija, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 2 (1): 129-144.
- Hervieu-Léger, D. (2002) Les tendances du religieux en Europe, u: AAVV (Commissariat Général du Plan, Institut universitaire de Florence, Chaire Jean Monnet d'études européennes), <http://lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/024000363/0000.pdf>
- Hix, S. (2005) *The Political System of the European Union*, New York: Palgrave.
- Horváth, Z. (2007) *Manuel sur l'Union européenne*, Budapest: Assemblée nationale hongroise.
- Ivan Pavao II. (2003) *Ecclesia in Europa*, Postsinodalna apostolska pobudnica, http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_20030628_ecclesia-in-europa_hr.html
- Jansen, Th. (2000) Europe and Religions: the Dialogue between the European Commission and Churches or Religious Communities, *Social Compass*, 47 (1): 103-112.
- Kalinowski, J. (2002) Les institutions communautaires et "l'âme" de l'Europe. La mémoire religieuse en jeu dans la construction européenne, u: AAVV (Commissariat Général du Plan, Institut universitaire de Florence, Chaire Jean Monnet d'études européennes), <http://lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/024000363/0000.pdf>
- Katzenstein, P. J. (2006) Multiple Modernities as Limits to Secular Europeanization, u: Byrnes, T. A. i Katzenstein, P. J., ur., *Religion in an Expanding Europe*, New York: Cambridge University Press, str. 1-33.
- Koenig, M. (2008) Vitalité religieuse et mécanismes de sécularisation institutionnelle en Europe, *Social Compass*, 55 (2): 217-229.
- Margiotta-Broglio, F. (1999) Conclusions du politiste, u: Basdevant-Gaudemet B. i Messner, F., ur., *Les origines historiques du statut des confessions religieuses dans les pays de l'Union européenne*, Paris: Presses Universitaires de France, str. 245-254.
- Massignon, B. (2002) Les relations des organismes européens religieux et

- humanistes avec les institutions de l'Union européenne : logiques nationales et confessionnelles et dynamiques d'europanisation, u: AAVV (Commissariat Général du Plan, Institut universitaire de Florence, Chaire Jean Monnet d'études européennes), <http://lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/024000363/0000.pdf>
- Massignon, B. (2007) The European Compromise: Between Immanence and Transcendence, *Social Compass*, 54 (4): 573-582.
- McCormick, J. (2005) *Understanding the European Union. A Concise Introduction*, New York: Palgrave.
- Menéndez, A. J. (2005) A Christian or a Laïc Europe? Christian Values and European Identity, *Ratio Juris*, 18 (2): 179-205.
- Messner, F. (1999) Le droit des religions dans une Europe interculturelle, *Hermès*, 23-24: 57-64.
- Olsen, J. P. (2002) The Many Faces of Europeanization, *Journal of Common Market Studies*, 40 (5): 921-952.
- Papastathis, Ch. K. (1999) La République hellénique, u: Basdevant-Gaudemet B. i Messner, F., ur., *Les origines historiques du statut des confessions religieuses dans les pays de l'Union européenne*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Peña-Ruiz, H. (2004) *Što je laičnost?*, Zagreb: Politička kultura.
- Peters, B. G. i Pierre, J. (1998) Institutions and Time: Problems of Conceptualization and Explanation, *Journal of Public Administration Research & Theory*, 8 (4): 565-584.
- Peters, B. G. i sur. (2005) The Politics of Path Dependency: Political Conflict in Historical Institutionalism, *The Journal of Politics*, 67 (4): 1275-1300.
- Peters, B. G. (2007) *Institucionalna teorija u političkoj znanosti. Novi institucionalizam*, Zagreb: Politička misao.
- Pollack, M. A. (2005) Theorizing the European Union: International Organization, Domestic Polity, or Experiment in New Governance?, *Annual Review of Political Science*, 8: 357-398.
- Radaelli, C. M. (2000) Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change, *European Integration online Papers* (EIoP), 2000 (4), 8; <http://eiop.or.at/eiop/texte/2000-008a.htm>
- Rambaud, Th. (2004) *Le principe de séparation des cultes et de l'État en droit public comparé. Analyse comparative des régimes français et allemand*, Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence.
- Scharpf, F. W. (2000) Institutions in Comparative Policy Research, *Comparative Political Studies*, 33 (6/7): 762-790.
- Sánchez, J. M. (2002) *Pius XII and the Holocaust. Understanding the Controversy*, The Catholic University of America Press.
- Spohn, W. (2009) Europeanization, Religion and Collective Identities in an Enlarging Europe. A Multiple Modernities Perspective, *European Journal of Social Theory*, 12 (3): 358-374.
- Šagi, B. Z. (1993) *Izazovi otvorenih vrata*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Šagi, B. Z. (1995) Novi stavovi Katoličke crkve u odnosu crkve i države, *Društvena istraživanja*, 4 (6): 927-935.
- Thelen, K. (1999) Historical Institutionalism in Comparative Politics, *Annual Review of Political Science*, 2: 369-404.
- Torfs, R. (2007) Experiences of Western Democracies in Dealing with the Le-

- gal Position of Churches and Religious Communities, *Religious Studies Review*, 1 (1): 67-73.
- Valković, M. (1995) Europa, kršćanstvo i Crkva, *Bogoslovska smotra*, 65 (3-4): 399-437.
- Willaime, J.-P. (2002) Les formes de coopération des organisations et acteurs religieux en Europe entre oecuménismes et quêtes identitaires, u: AAVV (Commissariat Général du Plan, Institut universitaire de Florence, Chaire Jean Monnet d'études européennes), <http://lesrapports.ladocumentation-francaise.fr/BRP/024000363/0000.pdf>
- Willaime, J.-P. (2007) Religion et politique en France dans le contexte de la construction européenne, *French Politics, Culture & Society*, 25 (3): 37-61.
- Woodhead, Linda, ur. (2001) *Peter Berger and the Study of Religion*, London – New York: Routledge.

Europeanisation and Eurolaicism: Key Landmarks in the Relations Between the European Union and Churches, Religious Associations and Non-Confessional Organisations

SUMMARY The relationship between the European Union and churches, religious associations and associations of various non-religious beliefs is institutionalised by Declaration 11 of the Treaty of Amsterdam, the Charter of Fundamental Rights of the European Union (Art. 10) and the Treaty of Lisbon (Art. 17 of the Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union). As the treaties on the creation of the European Community and, later, the European Union failed to mention the relationship towards religious associations, which is perfectly understandable considering the contents of the treaties, a dialogue arose only with the informal, and, thereupon, more and more official initiatives between the European Commission and the representatives of the leading religious associations. Through an attempt to identify key landmarks in the relationship between the European Union and churches and non-confessional organisations, this paper seeks to explore the possibilities for historical institutionalism in researching the political system of the European Union. The key landmarks can be observed among churches and religious associations, as well as among the political bodies of the European Union. In studying the changes leading to the creation of a European model of the relationship towards religious associations, the paper focuses on the working of the European Commission, while leaving the impact of European legislation (which includes rulings by the European Court of Justice and the European Court of Human Rights) for a broader analysis of this relationship.

KEYWORDS European Union, Europeanisation, Eurolaicism, religious associations, historical institutionalism

Politička filozofija

ETIKA KAO PRIMA PHILOSOPHIA: OSNOVNE CRTE FILOZOFIJSKOG MIŠLJENJA

Goran Gretić

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: studeni 2009.

Sažetak Mišljenje E. Levinasa velik je izazov i provokacija jer radi se o jednom sasvim osebnom pokušaju kritike ontoteologijske tradicije zapadnjačkog mišljenja, i to putem sasvim osobite isprepletenosti starozavjetne, talmudske mudrosti i logos-tradicije zapada. Izričita je namjera Levinasova mišljenja, i to prvenstveno u imanentnoj konfrontaciji s mišljenjem M. Heideggera, utemeljenje i uspostavljanje primata etike pred ontologijom, te u tome smislu uspostavljanja nove metafizike, odnosno uspostavljanja navlastitog odnosa sepstva i onog Drugog, kao epifanije lica. Taj se etički odnos, koji je bitno asimetričan, pokazuje kao temelj bezmjerne odgovornosti Ja za onog Drugog, dapače, iz toga odnosa odgovornosti proizlazi priznanje Drugog i solidarnost, bratstvo među ljudima i narodima, sloboda i pravednost, i to upravo tim redom.*

Ključne riječi filozofija i biblijska mudrost, prvenstvo etike pred ontologijom, etika i metafizika, etika otpora, etika kao odnos spram onog Drugog, pojava Trećeg, intersubjektivnost, epifanija lica, sepstvo i bezmjerna odgovornost Ja, nesimetrični odnos Ja i onog Drugog

“U mislima na bliže rođake među šest milijuna onih što su ih pobili nacionalsocijalisti, i na milijune ljudi svih konfesija i svih nacija, žrtava iste mržnje spram drugih ljudi, istog antisemitizma” (Levinas, 1974: moto).

“Epifanija izgleda (lica) kao izgleda (lica) otvara humanost” (Levinas, 1976: 195).

“Sepstvo nosi težinu svijeta” (Levinas, 1974: 318).

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta “Europski racionalitet u kulturnom i političkom kontekstu” provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH.

“Ono jedino ozbiljno u ljudskome su Grci i Biblija; sve ostalo je ples” (Levinas, 1974: 69).

“Zapadna je filozofija najčešće bila ontologija: svođenje Drugog na Isto... što jamči razumijevanje bitka” (Levinas, 1976: 27).

Mišljenje Emmanuela Levinasa može se označiti kao modernog nastavljanje starije židovske filozofije, pa je i u skladu s tom tradicijom Levinas izričito zastupao filozofiranje koje se ne zbiva samo u odnosu na puku tradicionalnu filozofiju. Njegovo se mišljenje nalazi u raznovrsnim odnošenjima spram drugih, ne-filozofijskih istina i motiva, te se i ne može objasniti isključivo imanentnim filozofijskim dokazima. Sam je Levinas u jednom razgovoru naglasio kako svako filozofijsko iskustvo počiva na nekom pred-filozofijskom iskustvu, a on je sam to “pred-filozofijsko iskustvo” ovako okarakterizirao: “Ja sam u židovskom mišljenju pronašao činjenicu da etika ne predstavlja jednostavno neko područje bitka. Susretanje s drugim čovjekom nudi nam općenito prvotni smisao, i u njegovu se produžetku nalazi svaki daljnji smisao. Etika je odlučujuće iskustvo” (Levinas, 1947: 142).

Levinasovo se mišljenje, prema njegovim vlastitim iskazima, temelji i u tradiciji židovske religiozne filozofije, koju je posebno zastupao Maimonid (1135-1204), a koji je nastojao židovske religiozne tekstove uskladiti s filozofijom uma zapada. Međutim Levinas nije prihvaćao taj program, već njegova verzija prvotne etičke filozofije napušta razlikovanje između jednog “Boga Abrahama i Izaka” i jednog “Boga filozofa”, jer po njemu se tek u navlastitom okretanju k drugom čovjeku zadobiva u govoru o “Bogu” neki jedinstveni smisao, s onu stranu

tradicionalnih razlikovanja između jednog religioznog i filozofijskog Boga.

Od modernih židovskih mislilaca na Levinasa su produktivno utjecali Martin Buber i Franz Rosenzweig. Pritom se Levinasov odnos spram Buberova mišljenja prije može označiti kao osebujno distanciranje od Bubera, stoga se on i ne smije zamjenjivati s načelima tzv. Ja-Ti-filozofije, koju su zastupali M. Buber i G. Marcel. Oni, po Levinasu, ne uspijevaju zahvatiti bit i samosvojnost Ja naspram autentičnosti onog Drugog, jer misle u okviru jedne tradicionalne, izvanjske relacije Ja-Ti, odnosno njihovo mišljenje ostaje u horizontu ontologije (Poirie, 1987).

Međutim Levinas je osjećao posebnu povezanost i srodnost s njemačko-židovskim misliocem Franzom Rosenzweigom (1884-1921), autorom znamenitog djela “Zvijezda otkupljenja” (1921). Prema Levinasu, Rosenzweig se suprotstavio totalizirajućem mišljenju filozofijske tradicije, stoga su njegova stajališta, kako kaže Levinas, “gotovo svagdje prisutna” u njegovu prvom glavnom djelu “Totalnost i beskonačnost”. Ono što Levinasa posebno povezuje s Rosenzweigom jest njegov antihegelijanizam, i to u smislu razbijanja mišljenja totaliteta, te Rosenzweigovo odbacivanje svih uobičajenih pojmova “religije”. Međutim razdvajaju ih, historijski gledano, posljedice nacionalsocijalističkog antisemitizma, kojega je Rosenzweig bio pošteđen, kao i Husserlova fenomenologija kojom se on nije dospio baviti (Stegmaier, 2000; Gretić, 2006).

Historijski gledano, postoje najmanje dvije forme “humanizma”; kao prvo, ukupnost vrednovanja položaja čovjeka u grčko-rimskoj i kršćanskoj antici, te, drugo, osebujni židovski humanizam. O židovskom humanizmu govorio je M.

Buber, i to u smislu prvenstva, prvotnosti odnosa Ja-Ti naspram Boga u židovskoj tradiciji. Ono što je za Levinasa bio specifični “židovski humanizam” najbolje je prikazao njegov prijatelj Maurice Blanchot, koji je spasio Levinasovu ženu od nacionalsocijalističkih progona i koji je bio pravi posrednik između Levinasove filozofije i filozofsko-literarne javnosti u Francuskoj. U svojem tekstu “Etre juif” (“Biti Židov”) (Blanchot, 1969) ponajprije odaje priznanje Sartreovoj kritici, prema kojoj je tek pogled nežidovskog, francuskog stanovništva učinio neke ljude Židovima, te zatim ovako određuje bit i istinu židovstva, neovisno o svakom antisemitizmu: Židovstvo ne znači samo općenito neki humanizam u smislu prevođenja vlastitog imena “Bog” u odnošenja među ljudima. Već više od toga, židovstvo znači jedan osebujni humanizam čovjeka kao bića govora, i to na ovaj način: ona kao “božanstvo” oslovljena Drugotnost, koja je prisutna u svakom govornom aktu jedne ličnosti spram druge, ostaje ono “božansko”, ali i stalno prisutno kao trajna Drugotnost. Ovdje se valja prisjetiti često citiranog Nietzscheova stava da se nećemo riješiti Boga tako dugo dok vjerujemo u “gramatiku” (Nietzsche), ali sada u izmijenjenom smislu, naime kod Levinasa se radi o shvaćanju božanstva u smislu dešavanja govora. Odnosno, kako tvrdi Levinas, mi ćemo postati slobodni “za” Boga tek kada odustanemo od tradicionalnog dualizma jednog religioznog i jednog filozofijskog Boga, i tek će onda Bog zadobiti konačni smisao pred-predikativnog oslovljavanja u 3. licu.

U promišljanju filozofije E. Levinasa uvijek se mora ponovno doći do onog osobnog, jer njegovo je mišljenje sudbomosno povezano s poviješću, moglo bi se reći kao kod malo kojeg filozofa 20. sto-

ljeća. To i on sam izričito potvrđuje, te u jednom razgovoru kaže: “Ja nisam ništa učinio, a ipak sam uvijek bio zahvaćen poviješću.” A kada su ga zatim upitali o izvorima njegova mišljenja, dobili su lapidaran odgovor: “Ono ima izvor u knjigama Biblije, ali put je bio filozofijski” (Levinas, 1973: 79).

Emmanuel Levinas rođen je 12. 1. 1906. u religioznoj židovskoj obitelji u Kanauu u Litvi. Grad Kanau bio je u to vrijeme, kako kaže sam Levinas, značajno središte njegovanja židovske kulturne tradicije. Odgojen je na knjigama Starog zavjeta i ruskim klasicima, koji su ga pratili cijeli život; u mnogim je razgovorima naglašavao, ne bez ponosa, da zna napamet mnoge Puškinove pjesme. Međutim posebno je na njega utjecao Dostojevski, te je često citirao jednu njegovu rečenicu iz *Braće Karamazovih* kao oznaku svoga vlastitoga mišljenja: “Svaki od nas kriv je spram svih i za sve, a ja više od drugih.” Kasnije se u interpretaciji tog stava Dostojevskog razvilo Levinasovo osebujno tumačenje Kantova kategoričkog imperativa. Godine 1914. njegova se obitelj preselila u Ukrajinu, u Harkov, gdje je bio svjedok ruske revolucije. Po povratku u Kanau završio je gimnaziju i zatim otišao u Strasbourg, gdje je započeo studij na sveučilištu.

Levinas je došao u Strasbourg, kako sam kaže, s istočnim židovstvom u srcu i europskom filozofijom u glavi; ondje je mladi intelektualac ubrzo upoznao tamošnje značajne naučenjake i prije svega vladajući duh humanizma, o kojem je rekao: “Neću nikada zaboraviti kada sam došao u Strasbourg i slušao kurs Mauricea Pradinesa o etici u kojem je on obrađivao konflikt etike i politike, a kao primjer je uzeo Dreyfusovu aferu. To je ostavilo snažan dojam na litavskog Ži-

dova – to je humanost” (Nehmo, 1986: 19).

Možda i nije previše patetično navesti kako je na simbolički dan kršćanske svetkovine ljubavi, 25. 12. 1995, umro E. Levinas, filozof koji je svakodnevnu “unutarnju molitvu” uzdignuo do najveće filozofijske apstrakcije kako bi na taj način ponovno vratio običnom čovjeku mudrost ljubavi u liku filozofije, a koja bi po svome imenu i trebala biti ljubav prema mudrosti (Derrida, 1997; Malka, 2002).

Iako je Levinas postao velik i značajan poznavatelj zapadnjačke filozofijske i kulturne tradicije, ostao je od nje odvojen vrlo suptilnom distancom, koja i inače vrlo često razdvaja židovske intelektualce od dotične vladajuće kulture. Tu se radi o sasvim osebnom razlikovanju koje često čini specifično egzistencijalno određenje Židova kao “među-bića” u okviru različitih europskih nacionalnih, kulturnih i socijalnih poredaka. Sam Levinas to je iskušavao i izražavao na različite načine, pa stoga ne čudi i nije slučajno što u njegovu mišljenju pojam “stanovanja” ima tako važnu ulogu. To se, po Levinasu, vrlo jasno vidi u slučaju Kafke, koji je, po njegovu mišljenju, sam bio izrazito svjestan nečega kao što je vlastita “među-egzistencija”. Levinas kaže: “Kod Kafke je povratak, treba negdje naći neko mjesto; to je kretanje k prošlom. Kod Kafke uopće nema nekog mjesta”, te zatim objašnjavajući dodaje: “Znate kako stoji u Psalmima: ‘Ja sam stranac na zemlji’, i onda drugi dio stiha: ‘Daj mi svoj zakon’, ‘Ja sam stranac na zemlji’ – dakle upravo riječ, kao što se uvijek pojavljuje u Bibliji: vi se morate brinuti za strance” (Nehmo, 1986: 24).

Zato se i Levinasova odluka da postane Francuz mora shvatiti kao svjesna odluka da se prihvati jedna konkretna

političko-kulturna forma opstanka, a on sam to objašnjava ovako: “To je bilo godine 1931... nakon ruske kulture i literature, sjaj francuskog načina i vrste govora, gradnja diskursa” (*ibidem*: 19).

Možda mu je upravo ta njegova “među-egzistencija” omogućila i neophodnu distancu u prihvaćanju neke velike filozofije, pa ga je i to vjerojatno sačuvalo da ne zapadne u neku dogmatsku i nekritičku ovisnost. Godine 1927/1928. studirao je Levinas kod Husserla u Freiburgu, a bio je jedan semestar i Heideggerov student. Otada fenomenologija zauzima odlučujuće mjesto u njegovu filozofiranju, dok je Heideggerovo mišljenje s jedne strane postalo specifično uporište njegovih promišljanja, ali istovremeno i izvorište i cilj njegove kritike ontologije. O tome sam Levinas, ne bez ironije, ovako izvještava: “Ja sam došao k Husserlu i našao sam Heideggera” (*ibidem*: 39).

Posebno valja naglasiti izvanrednu filozofijsku i egzistencijalnu napetost Levinasova odnosa spram Heideggera. Taj bi se odnos mogao dobro označiti kao “opstojeća proturječnost”, kako glasi, upravo za takvu vrstu odnošenja, jedna vrlo prikladna sintagma P. Natorpa. S jedne strane Levinasova ocjena Heideggera upravo emfatična, naime on kaže: “Čudo je fenomenologije ‘Bitak i vrijeme’. Sve što je tu rečeno, aplikacija fenomenološkijske metode, bez ponovnog vraćanja na konstituirajuću svijest: stranice o nastrojenosti, bitak k smrti – sve to je čudo.” Doduše, Levinasu se tijekom njegova filozofijskog razvoja sve više pokazivalo i naličje tog “čuda”, pa on između ostalog predbacuje Heideggeru: “Bitak treba uvijek samo biti, u životu je odmah rat.” Moj bitak, kaže Heidegger na početku “Bitka i vremena”, opstanak je “opstojeće, a kojemu se radi o njegovu bitku, o tome bitku samom.” On je tada tumačio: “radi se

o bitku”, to jest: o “razumijevanju bitka”, ali u “Bitku i vremenu” rečeno je gotovo darvinistički: “radi se o samom bitku”. I tada dolazi zbiljsko ludilo: “Ja se moram brinuti za vaš bitak. Ja si ne mogu dopustiti da vas ostavim same s vašom smrću. To je ono ljudsko, ludilo” (Levinas, 1988: 163; Huizinga, 1988).

Levinasova filozofijska karijera u Francuskoj započinje dobivanjem državljanstva, nakon toga promovirao je na Sorboni kod Jeana Wahla s radom o Husserlu, te je time postao pripadnik pariške filozofske avangarde. Godine 1939. bio je mobiliziran, a 1940. zarobljen i interniran u logor za židovske ratne zarobljenike. Nakon rata saznao je da su njegova obitelj i gotovo svi njegovi rođaci pobijeni. Jamačno, bilo je to nepodnošljivo iskustvo koje dopire do samih granica onog ljudskog, i ono je zasigurno bilo jedan od povoda Levinasova napuštanja tradicije zapadnjačkog mišljenja bitka. Jer, po Levinasu, dotadašnje je mišljenje, prvenstveno u svojoj novovjekovnoj formi, označeno putem i preko samo-postavljenog, samozadovoljnog, samo-izvjesnog Ja, dok tome nasuprot Levinas pokušava utemeljiti jednu novovrsnu etiku u liku prve filozofije.

Stoga, po Levinasovu uvjerenju, svako mišljenje koje polazi od “Ja” ili “sepstva” dolazi, s obzirom na ono bitno ljudsko, prekasno i ostaje indiferentno spram izopačenosti u samoj povijesnoj zbilji. Dapače, razne varijante filozofije koje su ustrojene na primatu Ja, subjekta, isključuju iz svoga vidokruga problematiku onog Drugog, ili ga čak uništavaju. Međutim, kako tvrdi Levinas, onaj Drugi, a kojega je zapadnjačka filozofija reducirala na izvjesnost “sepstva”, zapravo postoji prije nego što samo to sepstvo, odnosno onaj Drugi, kako kaže Levinas, prethodi svakoj refleksiji.

Taj se složeni odnos može predstaviti ovako: mi opažamo, susrećemo onog Drugog, i to na način da pred nas istupa, tj. pojavljuje se onaj Drugi kao “lice” (*visage*), kako glasi Levinasov *terminus technicus* za pojam, predodžbu onog Drugog. Međutim sama pojava “lica” predstavlja i znači poruku, i to prvo u obliku zabrane: “Ti me ne trebaš ubiti”, a zatim u obliku zapovijedi: “Ti me ne trebaš ostaviti samog u mojoj smrti”. Takva se vrsta susretanja između Ja i onog Drugog mora zapravo shvatiti i predložiti kao neka vrsta potresa – a intenzitet toga potresa u Levinasovu se djelu uzdiže do “opsesije”, tj. putem tog potresa ono “Ja” je iskusilo da opstoji prije svake samoizvjesnosti. Odnosno Ja egzistira na način izloženosti, tj. Ja se, kao “lice”, za one druge pojavljuje kao nešto izloženo, ogoljeno (*exposition*). Stoga bi se moglo reći da je Levinas uzeo Sartreovu sintagmu da je onaj Drugi “rupa u svijetu” radikalno ozbiljno (Krewani, 1992).

U nizu svojih predavanja pod naslovom “Vrijeme i Drugi” (Levinas, 1948), koja je održao u Parizu 1947. na Collège Philosophique, Levinas je prvi put predstavio znanstvenoj javnosti svoj novi misaoni pokušaj. U tome radu izlazi na vidjelo, i to u izuzetnom filozofijskom intenzitetu, a koji ostaje mjerodavan i za njegova kasnija djela, da je ono etičko nešto što prethodi svakoj normativnosti, a to znači bilo kojoj koncepciji morala.

Međutim te iste godine započeo je Levinas u Parizu pod vodstvom poznatog izučavatelja Talmuda Schuchania s lektirama i tumačenjem Talmuda. Kasnije se često postavljalo pitanje je li i u kojem smislu Levinas zapravo prvenstveno židovski mislilac, a manje filozof u tradicionalnom smislu, odnosno kako se može protumačiti njegov tzv. “istup iz grčkoga”, kako mu je to predbacio J.

Derrida u svome znamenitom “Eseju o mišljenju E. Levinasa” (Derrida, 2007). Međutim valja naglasiti kako je sam Levinas u kontekstu tih rasprava izričito utvrdio da se “ne mogu napustiti Grci”, jer, po njemu, filozofija je uvijek morala imati posljednju riječ. Doduše, isto je tako upozoravao, a s obzirom na ono u Bibliji pohranjeno “važće ljudsko”, da filozofija možda ipak nije mjesto gdje je i započelo ono umno!

Levinas je bio jedan od prvih koji je francusku znanstvenu javnost upozorio na značenje Heideggerova mišljenja, pa tako i prva knjiga njegovih rasprava nosi naslov “Otkrivajući bitak s Husserlom i Heideggerom” (Levinas, 1949). Već se u tim raspravama vidi njegovo odvajanje o Husserlova idealizma kao i od Heideggerove “fundamentalne ontologije”. Svakako je karakteristično da jedan od njegovih ranih eseja nosi naslov “Od bitka k biću” (Levinas, 1947), a to već naznačuje upravo suprotan smjer mišljenja od onog koji je zahtijevao Heidegger.

Svoje prvo glavno djelo, “Totalnost i beskonačnost”, Levinas je objavio 1961. i u njemu je između ostalog prvi (i nakon Nietzschea možda i jedini) filozofiji namijenio zadaću da promisli “ne drži li nas moral budalama” (Spinoza). Godine 1978. izašlo je njegovo drugo glavno djelo, “Drugacije od bitka ili s onu stranu bića”, u kojem emfatično razrađuje svoju najznačajniju, a možda i jedinu bitnu temu, asimetriju etičkih odnošenja, te kaže: “Nitko nije naprosto dobar, jer ono dobro izabralo je mene prije nego što sam ja izabrao njega” (Levinas, 1974: 212). Godine 1985. objavljeno je njegovo treće glavno djelo, zbirka rasprava pod naslovom “Trag onog Drugog” (Levinas, 1983).

Usprkos svojoj svekolikoj kritici vladajućih pretenzija novovjekovnog mi-

šljenja, a posebno onog Hegelova, Levinas je ipak suglasan s Hegelom da filozofija “ne može tješiti”. Odnosno Levinas tvrdi da je u njegovu mišljenju razrađena “teologija bez teodiceje” ili – izričito se pozivajući na Kanta – “religija bez propovijedi”. U tome kontekstu Levinas tvrdi da se od onog Drugog takvo što ne može tražiti, naime “religija bez propovijedi”, ali može se tražiti od samog sebe, i to u smislu da se može: “preuzeti odgovornost za sebe – također vrlo teško – ali se onome Drugome ne smije propovijedati” (Nehmo, 1986: 19).

Prema tome, po Levinasu, zadaća je filozofije: “Kod Husserla je filozofija ono važće ljudsko, funkcija ljudskog kao takvog. Filozof je ‘funkcionar’ čovječanstva – tako sigurno ne. Ja ću reći sasvim prosto: ono važće ljudsko je – i ne plašite se izraza – ljubav; sa svim onim što je opterećuje. Ljubav – reći ću bolje: odgovornost. I odgovornost je zapravo ljubav, kao što je Pascal rekao: ‘sans concupiscence’... Ali taj je odnos uvijek ne-recipročan: ako ja tu odgovornost prepisem ili delegiram nekom drugom, tada sam izišao iz etike. I filozofija je svijest o tome, o tome govoriti da bi se došlo upravo do tog diskursa” (*ibidem*: 38).

Sada se valja upitati što je temeljna intencija Levinasova mišljenja? U najkraćem i bitnom to bi se moglo izraziti ovako: temeljna se tendencija Levinasova mišljenja iskazuje u dokazu o prethodnosti, o prvenstvu onog etičkog, naime etičkog odnošenja kao takvog. Drugim riječima, za Levinasa je ono izvorno etičko odnošenje određeno kao odnos, i to na način odnošenja spram Drugog, a takva vrsta odnošenja, osim toga, prethodi svakome normativnom zahtjevu. Po Levinasu, upravo je neuviđanje same te prethodnosti, tj. prvotnosti onog etičkog, i to u smislu

jednog posebnog preskakanja tog odnosa, odgovorno za temeljne nedostatnosti zapadnjačke logos-filozofije. Jer, prema Levinasu upravo je ta prethodnost onog etičkog navlastiti izvor iskustva onog ljudskog. Isto tako valja naglasiti da je Levinasova filozofija bila nošena i brigom za suvremene čovjekove probleme, jer je po njemu upravo praktična filozofija jedina filozofija koja zaslužuje svoje ime "ljubavi prema mudrosti". Ali prije toga, a kao što je već Nietzsche uvidio, ostaje bitna i buduća zadaća filozofije promišljanje nadasve neugodne Spinozine sintagme o tome da nas moral čini smiješnim jer mi ljude uvijek uzimamo onakvima kakvi bi oni trebali biti, a ne onakvima kakvi jesu. Naime filozofija ne uzima ljude onakvima kakvi oni jesu, a to znači u njihovim težnjama k moći i daleko od bilo koje etičke ravnoteže.

Zatim Levinas tvrdi: "Čim su dvoje u igri, sve je na kocki", a to drugim riječima znači da i taj stav isto tako važi i za samu filozofiju, naime filozofija ostaje na dispoziciji, tj. ona se sama u svojim promišljanjima prepušta izloženosti. U prikazu takvih odnošenja Levinas se, kao i Nietzsche, služi retoričkim sredstvom stupnjevanja, pa zato i njegove emfatične termine kao "povrijeđenost", "opsesija" i sl. valja vidjeti kao metodu hiperboličkog stvaranja pojmova, a nikako kao opise nekog psihičkog stanja. Takav način filozofiranja, po svemu sudeći, nikako nije nekakvo istupanje iz onoga grčkog, kao sinonima za filozofiju, već se tim putem pokušava utemeljiti sudbonosna dijalektika dobra i zla, i to, kako kaže Levinas, putem promišljanja Saveza koji je Mojsije sklopio s Bogom, naime saveza između čovjeka i Boga na brdu Sinaju. Tako promatrano, postaje jasno da se u tako shvaćenoj povijesnoj dijalektici ne radi, kao što je mislio Ni-

etzsche, o nemoralnoj tajni moralnog, već prije o moralnoj tajni nemoralnog, a to je upravo ono što je Levinas označavao kao ono "etičko" (Kemp, 1997).

Teško i vrlo složeno Levinasovo mišljenje bit će razumljivije ako si predodimo što on zapravo ne želi, tj. od čega se hoće odmaknuti. Kao prvo, sasvim je očito da on ne namjerava dati bilo kakvo novo utemeljenje za neku normativnu etiku, koja bi trebala, kako je to uobičajeno u različitim teorijama morala, dati više ili manje dobra utemeljenja za važenje zapovijedi i zabrana. Prije bi se moglo reći da Levinas započinje sa "socijalno-ontologijskom razinom" te zatim povezuje predodžbu o dobrom životu s etičkom refleksijom, a koja se kod njega ne da baš sasvim jasno razdvojiti od sfera morala i pravednosti. Shematski se Levinasova filozofija može predstaviti u tri tematska kompleksa: 1. kritika ontologije, 2. prednost metafizike pred fundamentalnom ontologijom, 3. etika kao prva filozofija.

1. Kritika ontologije

Ovdje se prvenstveno radi o Levinasovu intenzivnom bavljenju filozofijom Husserla i Heideggera. Iako je Levinas cijelog života na određen način ostao blizak Husserlovoj filozofiji općenito, a posebno fenomenologijskoj metodi, ipak je odbacio neke njezine središnje pojmove kao što su intencionalnost i intersubjektivnost. Isto se tako tijekom vremena očitovao njegovo sve veće odvajanje od Heideggera, i to prije svega od Heideggerova temeljnog pitanja o smislu bitka. O tome se sam Levinas nedvojbeno jasno izrazio:

Heideggerova teza o prednosti "bitka" pred opstojnošću, ontologije pred metafizikom, dovršava i potvrđuje u cjelini jednu tradiciju u kojoj

ono Isto dominira nad Drugim, u kojoj sloboda – pa bila ona identična s umom – prethodi pravедnosti. Ne sastoji li se ona u tome da se obveze spram samog sebe pretpostavlja ju obvezama spram Drugog, gdje se prednost daje sebi pred Drugim (Levinas, 1974: 195).

Na taj način kod Levinasa dolazi do postupnog prekida s, po njegovu mišljenju, sve misterioznijim mišljenjem bitka kod Heideggera, ali, još i važnije, s gotovo najvećim dijelom zapadnjačke filozofijske tradicije. Vidimo kako kod Levinasa umjesto tradicionalnih pojmova i kategorija zapadnjačke filozofije središnje etičko-filozofijsko značenje zadobivaju predodžba i pojam beskonačne odgovornosti za onog Drugog, kao i, kako se on izražava, pomišljanje onog Drugog.

2. Prednost metafizike pred fundamentalnom ontologijom

Već u svom prvom glavnom djelu “Totalnost i beskonačnost” Levinas nastoji ozbiljiti projekt etike kao prve filozofije, i to u smislu metafizike koja bi trebala doći na mjesto fundamentalne ontologije. Dapače, moglo bi se reći da se u tome Levinasovu djelu već javlja središnji motiv njegova cjelokupnog filozofiranja, a to je pojam beskonačnog drugo-bitka onog Drugog. U tome su djelu dani vrlo intenzivni prikazi problema “lica”, onog Drugog i njegove izvanjskosti, međutim ta su određenja i opisi uglavnom dani još uvijek u tradicionalnom ontologijskom, eidetskom, jeziku. U tome je djelu Levinas dao i obris, kako on to naziva, “humanizma drugog čovjeka”, a koji se odvaja kako od tradicionalne ontologije tako i od uobičajenih modela etike. Levinas se posebno intenzivno bavi onim što opisuje kao bezu-

vjetno priznanje drugotnosti (*l'alterite*). Drugim riječima, radikalnim zahvaćanjem problema drugotnosti kod njega se očituje dubok i strastven protest protiv, po njemu, pogubnog i neprihvatljivog sistematskog racionalizma novovjekovne filozofije. Suprotstavljanje tome racionalizmu moglo bi se, pojednostavljeno govoreći, označiti kao borba protiv jednostranog ontologijskog mišljenja totaliteta, a to je mišljenje posebno izraženo u zapadnjačkoj logos-tradiciji (Ricoeur, 2006).

3. Etika kao prva filozofija

Levinasovo djelo “Drugacije od bitka ili s onu stranu bića” najznačajnija je knjiga njegova kasnog razdoblja, u kojoj je opširno razrađena i tematizirana ideja etike kao prve filozofije. Levinasov se naum može sažeti ovako: radi se o povijesno-sistematskom pokušaju određenja drugotnosti onog Drugog, ali na način da se ne ponavlja tradicionalni diskurs zapadnjačke filozofije u kojem se onaj Drugi reducira i fiksira na tradicionalno određenje sebe, sepstva, na ono identično. Taj novi poduhvat, po Levinasu, može uspjeti jedino onda kada se ono što Levinas označava kao “etički otpor”, a koji proizlazi od onog Drugog, pokaže uspješnim u obrani onog područja koje je neprestano izloženo imperijalizmu onog sebe i Ja (Strasser, 1983).

Nakon prikaza osnovnih odrednica triju konstitutivnih filozofskih tematskih kompleksa Levinasova mišljenja svakako valja ukazati i na drugi središnji izvor njegova mišljenja, a to su religija i mudrost židovstva. I, konačno, svakako treba naglasiti da se Levinasova filozofija u cjelini može interpretirati kao pokušaj filozofijskog mišljenja nakon Šoe. U okviru ovoga rada nije moguće navesti

i protumačiti mnogobrojne povezanosti, odnošenja i posredovanja, posebice s obzirom na ovaj posljednji kompleks pitanja, ali je neophodno istaknuti da u tim vrlo složenim i povijesno višestruko posredovanim odnošenjima izlazi na vidjelo teško pojmljiva nerazumnost i brutalnost jednog svjetonazora i njegove političke prakse koja je prouzročila jedno posebno, jedinstveno i mukotrpno iskustvo. Prema Levinasu, tu se događalo sasvim izuzetno iskustvo, naime tu se radilo o zovu (pozivu) onog Drugog, dok je istovremeno taj poziv prouzročio i sasvim specifičnu povrijeđenost, ranjenost. Međutim pokazalo se kako je sama bit te posebne povrijeđenosti bila nešto što se zapravo ne može predočiti. (To je inače jedna od Lyotardovih formulacija, naime po njemu biti Židov znači biti talac nečeg ne-predstavljivog, ne-predočivog, tj. biti općenito nešto kao talac ili svjedok.) Po Levinasu, iz te se egzistencijalne situacije poziva onog Drugog, a taj poziv traži odgovor, nadaje i problem odgovornosti u smislu odgovora. Pritom se taj odgovor sa svoje strane može pojmiti kao “po-mišljanje” onog Drugog. Možda bi se moglo reći da se u krajnjoj liniji i cijela motivacija Levinasova diskursa hrani i izvire iz pokušaja pronalazjenja jedinog mogućeg izlaza iz besmislenosti iskustva Auschwitzta i zločina nacionalsocijalizma. Za Levinasa tu se radi o otkrivanju Drugog čovjeka u njegovoj radikalnoj drugotnosti, odnosno o sasvim svojevrsnoj podređenosti, podvrgnutosti Ja molbi, pitanju i zahtjevima onog bližnjeg. U tome smislu on izričito naglašava kako se kretanje i razumijevanje onog etičkog upravo može i mora odrediti putem temeljne odgovornosti za onog Drugog.

Pregled i tumačenje, u osnovnim crtama, temeljnih pojmova Levinaso-

ve novovrsne etičke koncepcije započemo njegovim povijesno-filozofijskim određenjem pristupa čovjeku:

Zapadnjačka se filozofija poklapa s razotkrivanjem onog Drugog; pritom onaj Drugi, a koji se manifestira kao bitak, gubi svoju drugotnost. Filozofija je od svog početka zahvaćena zaprepaštenjem, neprevladanom alergijom pred onim Drugim, a koje ostaje drugačije... Iz toga je razloga ona bitno filozofija bitka, razumijevanje bitka njezina je posljednja riječ i fundamentalna struktura čovjeka (Levinas, 1974: 21).

U razlici spram Husserlova Ja i njegova intencionalnog obraćanja svijetu, u Levinasovoj se koncepciji Ja i ono Drugo susreću u objektivnom svijetu, s onu stranu horizonta vlastitih namjera, kao i izvan vlastitih spoznajno-teorijskih stavova. Drugačije rečeno, u Levinasovoj se koncepciji ne radi o tome da ono Ja najprije ugleda, a zatim prihvati i zahvati neko Drugo, jer bi takvo ponašanje, odnošenje predstavljalo neki neprimjeren aktivistički stav. Sasvim oprečno, u Levinasovoj je koncepciji Ja, kako on naglašava, izloženo, dapače, izručeno pogledu onog Drugog, a takva vrsta odnošenja ili “susretanje” odgovara pasivnosti kojom se izričito odlikuje Ja. U tome postupku susretanja oduzima onaj Drugi meni, onome Ja, sigurnost mog sepstva (“ipseite”), i to na način i, ukoliko me taj Drugi zove, poziva i, dapače, slijedi svojim zahtjevima. I, zatim, taj Drugi mi je suprotstavljen, stoji mi nasuprot, odnosno ja ga susrećem kao lice (*visage*), a koje me opet na osebujan način obvezuje. Tu se iznova javlja Levinasov nasdasve kompliciran pojam “lica”; tu predodžbu “lica” on objašnjava ovako: kao prvo, lice nije nešto viđeno, već je “lice golost, nespretnost”, zatim tu predodžbu

lica dalje objašnjava ovako: "... taj smisao za siromaštvo, onog izručenog smrti... pokoravati se – to je imperativ u licu onog Drugog... paradoks: zajedničkosti ili zajedno-značenje siromaštva i također 'oholost' Drugog. To je Božja riječ... to je ono izuzetno, koje se događa" (Levinas, 1973: 79).

Zato se, po Levinasu, i može reći da je lice prisutno u smislu blizine onog Drugog, da tako zahvaćeno "lice" zapravo ne počiva na nekom osjetilnom započinjanju, jer blizina nije nikakva intencionalnost, već ona u tome smislu, kao "lice", nadvladava svako posadašnjenje, prezentnost. Stoga Levinas i može reći: "Lice Drugog u blizini – koje je nešto više nego posadašnjenje, (prezentnost), nego predodžba – jest trag koji se ne može posadašnjiti, modus beskonačnosti. Bitak ne zadobiva neko značenje i ne postaje univerzum zato što među bićima egzistira i Ja – kao biće koje slijedi ciljeve" (Levinas, 1974: 149).

Posebno je značajno napomenuti da se u tome osebnom kretanju u kojem dolazi do "blizine", odnosno susretanja "lica Drugog" ne radi prvenstveno o gledanju, već znatno više o slušanju, govoru, kao i dodiru. Stoga se i tu nalazi izvor onog osebnog poziva koji vodi k odgovornosti za onog Drugog. I, dakako, odgovor na taj primljeni poziv, zov, slijedi potencijalno iz govora, jer je govoru kao takvom svojstveno i nešto spajajuće, ali isto tako i razdvajajuće, pa bi se takav proturječni odnos mogao shvatiti kao neka vrsta dodira putem razmaka. Po Levinasu, čitav je taj postupak koncipiran i znači genuino etički čin, i to na ovaj način: "Prije svega mislim da je pristup licu od samog početka nešto na etički način... Lice je izloženo, ugroženo, kao da nas poziva na čin nasilja. Istovremeno je lice ono što nam zabranjuje da

ubijamo... Lice je značenje, i to bez konteksta. Time hoću reći da onaj Drugi u uspravnosti svoga lica nije osoba u okviru konteksta" (Nehmo, 1986: 24).

U tim se Levinasovim izvodima jasno može uočiti paradoks u određenju predodžbe "lica"; naime pojam "lice" znači nešto što poziva na nasilje, u smislu da s jedne strane imamo iskušenje koje se sastoji u tome da se od onog Drugog nešto traži i zahtijeva, čak ga se i ubija, dok s druge strane istovremeno postoji i zapovijed: "Ti ne trebaš ubiti!" Nakon toga Levinas kaže: "Lice je ono što se ne može ubiti ili čiji se smisao u najmanjem sastoji u tome da se kaže: 'Ti ne smiješ ubiti'" (*ibidem*: 66).

Iz ovih izvoda jasno izlazi na vidjelo kako Levinas tu poduzima reinterpretaciju klasične i temeljne židovsko-kršćanske moralne zapovijedi koja glasi: "Ne smiješ ubiti", a koju on izmjenjuje, te njegov novi imperativ glasi: "Ti ne možeš ubiti". To novo tumačenje proizlazi iz uvida u samosvojnost odnošenja k onom Drugom, jer moć svakog pojedinca završava pred licem drugog čovjeka, dok se istovremeno taj Drugi pokazuje neuništivim. Međutim dotični se odnos u zbiljnosti ne predstavlja na taj način, jer za to nam očito nije dana neka samorazumljiva moralna evidencija. I, dakako, Levinas to spremno priznaje, te dodaje kako se zasigurno "može ubiti onaj Drugi; etički zahtjev nije nikakva ontologijska nužnost" (*ibidem*: 66). Zato bismo se i mogli složiti s Levinasom i reći kako je, s obzirom na takvo nadasve ambivalentno moralno stanje stvari, konačno i praktički svaki moral utemeljen na sličan način, te je na taj način istovremeno i izvor svih socijalnih odnošenja. Pritom valja naglasiti kako je Levinasova strana svaka, kako on kaže, "mistificirajuća filantropija", jer po njegovu mišlje-

nju, postoje dva značajna iskustva koja pojedinca navode da poštedi život onom Drugom. To je ponajprije inherentni strah pred smrću onog Drugog, a zatim se još radi i o autoritetu koji proizlazi iz "lica" kao takvog ili, opreznije formulirano, samo se čini da proizlazi. Levinas o tome kaže: "Lice onog Drugog vlada nad svakim; u tome istovremeno leži golem autoritet i bijeda onog Drugog" (Jakob, 1994: 23; Ricoeur, 1990).

Ovdje se može ustanoviti kako tome temeljnom Levinasovu pojmovnom preokretu, od tradicionalnog mišljenja sepstva k mišljenju onog Drugog, odgovara i načelno drugačija interpretacija temelja ljudskog iskustva. Moglo bi reći da se filozofijsko mišljenje koje se prvenstveno orijentira spram problematike onog Drugog može metaforički okarakterizirati kao "filozofija odlaska", za razliku od nečega što bi bilo "filozofija povratka". Sam Levinas opisuje tu novu zadaću i konstelaciju filozofije ovom metaforom: na mjesto Odiseja, koji je simbol povratka, tj. vraćanja na Itaku, sada nastupa Abraham kao simbol onoga koji po Božjem nalogu napušta rodnu zemlju. Prema tome, kaže Levinas, i vrsta filozofije koja se orijentira spram Drugog, dapače, prvenstveno spram Drugog, može se označiti kao filozofija uputa, odredbi, a ne kao filozofija samovoljne slobode – stoga se može ustanoviti kako se ovdje radi o filozofiji Tore. I, konačno, filozofija koja se orijentira spram Drugog iskazuje se kao filozofija Boga, odnosno nečovjeka, ili još preciznije izraženo, tu se pojavljuje i iskazuje nešto kao trag Boga u svijetu. Taj sadržajni sklop Levinas ovako izražava:

Onostranost, od koje dolazi lice, znači dakle trag. Lice je u tragu apsolutno otišlo, apsolutno prošlo nepri-
stnog... Lice je upravo jedno jedino

otvaranje u kojem značenje transcendentnog ne uništava transcendenciju da bi bilo uklopljeno u neki imanentni poredak; ovdje se, naprotiv, transcendencija održava kao nešto prošlo, transcendencija transcendentnog. U tragu nije korelacija odnos između onog tumačenog i tumačenja, već zapravo neispravnost... To znači da nas trag postavlja u neko sporedno odnošenje; trag ne može biti preobražen u ispravnost... Nijedno pamćenje nije u stanju ostati na tragu te prošlosti. To je nezapamćena prošlost, i možda je to također vječnost, čije značenje nije strano prošlosti. Vječnost je upravo nepovratnost vremena, izvor i utočište prošlosti (Levinas, 1983: 228).

Postavlja se pitanje kako se može protumačiti ta Levinasova vrlo neobična i složena teorija o tragu Boga u svijetu? Početno bi se moglo reći da je ta teorija o "tragu" argumentirani i novovrsni pokušaj govora o Bogu, jer radi se o novom pokušaju smislenog i odgovornog promišljanja uloge Boga u povijesti, s jedne strane nakon Kanta, a s druge nakon doživljenih katastrofa 20. stoljeća, prvenstveno nacionalsocijalističkih logora uništenja. Svakako valja podsjetiti kako je već M. Buber povodom Holokausta bio prisiljen zaključiti da se nalazimo u epohi u kojoj Bog prikriva svoje lice, dapače, nalazimo se u epohi pomračenja Boga. Iz toga se nužno nameće pitanje kako se još uopće može misliti o odnosu Boga i čovjeka ako smo očigledno prisiljeni shvaćati i prihvaćati Boga jedino i samo kao neko nama nerazumljivo i odsutno biće. Dapače, pokazalo se da Bog kao najviše biće, kao vrhovni ravnatelj i skrbnik, ipak ne pomaže ljudima u najtežoj nevolji. Levinas na to nadasve teško pitanje, kojim se filozofija bavila sto-

ljećima (a posebno iscrpno i Levinasovi suvremenici T. Adorno i H. Jonas) odgovara ovako: s obzirom na takvo stanje stvari moglo bi se opet govoriti o predodžbi mrtvog Boga, slično kao kod Nietzschea. Doduše, sada se radi o Bogu koji si je oduzeo život u Auschwitzu. Razrađujući tu misao, Levinas tvrdi da postoji neki drugi Bog, koji se ne može dokazati, ali je usprkos tome sasvim izvjesno prisutan, i to kao "faktum ljudskosti". Nadalje, taj se Bog javlja u "licu onog Drugog", pa se i zato može reći, a tako i glasi Levinasova znamenita sintagma, da u tome smislu "Bog dolazi (javlja se) u mišljenju", a upravo takvo što i čini etiku. (Uzgredno bi se moglo i navesti kako je čak i poljski papa na kraju života bio zaokupljen uznemirujućim slutnjom da bi se Bog mogao odvratiti od svijeta!)

Ovdje vidimo kako se u kontekstu pitanja o Bogu javlja jedan od Levinasovih nosećih i osobito složenih pojmova njegove kasne filozofije, a to je pojam "traga". Taj se pojam može razložiti ovako: mi vidimo kako onaj Drugi ostavlja ili jest neki "trag" i, po Levinasu, taj je "trag" onog Drugog zapravo trag Boga, doduše trag jednog prošlog i odsutnog Boga. Taj pojmovni i sadržajni kompleks Levinas shvaća u smislu da se tu radi o tragu onog Drugog u čovjeku samom, ili kako on sam kaže: "... u tome je smislu svaki čovjek trag onog Drugog. Drugi je Bog koji se upravo javio u mišljenju" (Nehmo, 1986: 78). Ta Levinasova metafora o Bogu koji "se javlja, (dolazi) u mišljenju" znači da se sve ne može deducirati, odnosno kada bi takvo što bilo moguće, to bi značilo da je onaj Drugi zahvaćen od Ja. Budući da se sve ne može deducirati, postavlja se pitanje što je to što ostaje od onog Drugog. Na to pitanje Levinas odgovara: "... ostaje samo

trag, kao da je netko bio tu." To znači da Levinas određuje pojam traga kao: "navlastitu neuništivost bitka, njegovu svećmoć naspram svake negativnosti... trag je povezanost s obzirom na beskonačnost, apsolutno Drugo" (Levinas, 1943). Iz toga razloga predodžba "traga" kao takvog ne vodi samo k prošlosti niti samo k budućnosti, već se "tragom" označava vječnost, i to u smislu apsolutne prošlosti koja u sebi ujedinjuje cjelinu vremena. Pri opisu i određenju toga nadasve složenog misaonog sklopa koji se označava kao "trag" vraća se Levinas na dva izvora svoga mišljenja, na grčku filozofiju i na Bibliju. Što se tiče grčke filozofije, on citira Plotina:

... trag onog Jednog daje nastajanje bića, i bitak je samo trag onog Jednog (Plotin).

Što se tiče Biblije, Levinas upućuje na poglavlje 33 knjige Izlaska, gdje se Bog pokazuje samo po svome tragu, a kreirati se k njemu znači približiti se onom Drugom, koji se drži toga traga. Međutim ondje gdje se mi zajednički odnosimo k nekome "tragu" moramo uvijek iznova priznati propast naših nastojanja. Ili, drugačije izraženo, odnositi se spram nečega preko "lica" kao "traga" ne znači, kao prvo, ništa drugo do neuspjeh pri svim nastojanjima da se "lice" upotrijebi kao ustanovljen, prihvaćen i etabliran znak. Ali sam tako zahvaćen pojam "traga" ima kao takav, isto kao i pojam znaka, neki ukazujući karakter. Naime "lice" ukazuje na nešto što nije jednoznačno, što se ne da naprosto ustanoviti, ili, drugim riječima, "lice" potiče na djelovanje koje na nešto ukazuje, ali to djelovanje mora biti neuspjeh. Pritom je ipak jasan smjer, iako ne i sva odnošenja koja proizlaze iz toga djelovanja, a slijede iz "lica", jer radi se o tome da je "lice" ono koje ukazuje, odnosno ti "tragovi" ipak ne

ukazuju na sasvim proizvoljne smjerove odnošenja. Po Levinasu, "lice" kao "trag" ukazuje na onostranost, i to na onostranost bitka, isto kao i na onostranost imanencije bića. Stoga predodžba "lica" u smislu "traga" ukazuje na jednu osebnu dimenziju koja se ne može izravnati putem suprotnosti imanencije i transcendencije, niti se može svesti na neku dimenziju koja više nije u sadašnjosti i koja je nepovratna. To bi se moglo ovako izraziti: tako shvaćeni "tragovi" ukazuju na nešto što mora biti vidljivo, što se mora pokazati, odnosno ukazuju na nešto za što mi ne znamo točno što zapravo jest (Levi, 1991). Tako je Levinas, slično M. Buberu, koji u svakom konkretnom međuljudskom odnošenju istovremeno vidio odnos k onom vječnom, Ti k Bogu, vidio u svakoj konfrontaciji s ljudskim licem uputu k nekoj trećoj osobi. Međutim za Levinasa ta treća osoba nije bila ni imanentna ni transcendentna, već se radilo o osobi za koju mi znamo da se za ljude pojavila jednom i nepovratno. Prema tome, ta se treća osoba može označiti kao ona koja predstavlja apsolutno Drugo, i još u jednoj prošlosti koja se više ne može aktualizirati. O tome Levinas kaže:

Osobni poredak na koji nas prisiljava lice jest onostranost bitka. Onostranost bitka jest neka treća osoba koja se ne definira putem same-sebe, sebstva. Onostranost iz koje dolazi lice jest treća osoba. Ona je mogućnost trećeg smjera: radikalna neispravnost, koja se izmiče bipolarnoj igri imanencije i transcendencije, a koja označava bitak u kojem imanencija uvijek pobjeđuje transcendenciju... Onostranost, iz koje dolazi lice, jest treća osoba (Levinas, 1973: 199).

Ta bi se misao mogla ovako protumačiti: lice je drugo čovjeka mjesto na

kojem mi iskušavamo da se nešto dogodilo, a što više nismo u stanju razumjeti. Ljudsko je lice ono mjesto na kojem postaje jasno da se čovjeku otkrio jedan apsolutno drugi Bog, i to sa svojim novim uputama. Stoga je za Levinasa "lice onog Drugog" izuzetno mjesto gdje se otkriva odnos čovjeka k onom Drugom, gdje se otkriva ono božansko u čovjeku. Prema tome, moglo bi se reći da cjelokupna Levinasova fenomenologija ide u smjeru pokazivanja i tumačenja lica kao onog koje se može i, dapače, mora vidjeti kao neka golost onog Drugog, izloženost Drugog, prošnja onog Drugog. U tome kontekstu Levinas govori o onome ljudskom, a koje se može pojaviti kao nešto sveto, i to na način da se ta svetost iskazuje kao izuzetna mogućnost čovjeka. Izuzetnost nečega kao što je svetost čovjeka može se na primjer uvidjeti u mogućnost zahvaćanja i osjećanja bitak-k-smrti onog Drugog, štoviše, ta slutnja smrti Drugog čak je nešto jače od mog vlastitog bitak-k-smrti. Pritom, naravno, ne postoje nikakvi dokazi da se takvo što doista zbilo ili se zbiva, no usprkos tome takvo što predstavlja ono navlastito ljudsko, ili kako Levinas naglašava, takvo se što ipak zna zbiti, događa se. Stoga Levinas tu i govori o "epifaniji Drugog", a koja ima svoje vlastito značenje, i to sasvim nezavisno od bilo kojeg svjetskog historijsko-kulturnog konteksta. I upravo taj kontekst svijeta biva "remećen" i "izokrenut" u nastupu onog Drugog. Zato Levinas kaže:

Fenomen koji je pojava onog Drugog također je lice... Epifanija lica jest nesreća (*ibidem*: 194).

Bog o kojem ovdje govori Levinas nije shvaćen tradicionalno u smislu samog-sa-sobom identičnog bitka, a još manje kao nekakav ustanovljiv i spoznatljiv predmet u svijetu, ili kao neko

opstojeće biće. Bog je ovdje shvaćen kao ono sasvim Drugo, a o smjeru koji se naje iz tako shvaćenog Boga možemo zaključiti jedino iz uputa onog prvotnog iskustva, koje zadobivamo kada pogledamo ili ugledamo nekog drugog čovjeka. Iz ljudskog lica proizlazi apel koji glasi: “ti ne trebaš ubiti”; i taj apel ne smije biti shvaćen drugačije nego kao apsolutni ukaz i uputa, kao uputa koja je jednom izrečena, a s obzirom na karakter te upute, na njezinu bezuvjetnost, očito je da je nju jednom netko morao izreći. Doduše, kaže Levinas, mora se priznati da je svaki pokušaj identificiranja i imenovanja autora te upute osuđen na neuspjeh. O autoru te bezuvjetne upute, o tome drugom Bogu, možemo pokušati nešto spoznati i zaključiti samo putem različitih povijesnih iskustava povrijeđenosti, ranjenosti, i to je sve što možemo o njemu znati. S obzirom na sve te momente ljudsko lice, zajedno s navedenim poklapanjem značenja i izraza, kao i mjesta i upute, ne predstavlja ništa više nego “trag”. Drugim riječima, Bog se više ne može dokazati i ustanoviti, a mi istovremeno ne možemo učiniti ništa drugo do interpretirati bezuvjetnost u iskustvu zahvaćene bezuvjetne upute, koja glasi: “ti ne trebaš ubiti”; i to valja shvatiti kao uputu k apsolutnom autoru. Gledano tako, lice onog Drugog, kao i apel koji proizlazi od toga lica, jest mjesto koje upućuje na jednu prošlu, samo u vjeri zahvaćenu objavu. Za Levinasa “lice” onog Drugog stoga i nije ništa drugo do metafora Sinajske gore na kojoj je Mojsije primio upute od Boga. O tome Levinas kaže:

Bog, koji je prošao, nije pralik kojega bi lice bilo odraz. Biti prema slici Boga ne znači biti Božja ikona, već se nalaziti na njegovu tragu. Objavljeni Bog naše židovsko-kršćanske

spiritualnosti čuva svu beskonačnost svoje odsutnosti, koja je sama u personalnom poretku. On se pokazuje samo po svojem tragu... Ići k njemu ne znači slijediti taj trag, koji nije nikakav znak, već znači približavati se Drugima koji se drže traga (*ibidem*: 202).

Ta bi se Levinasova teorija “traga Boga” mogla pokušati shvatiti kao virtuoza i prikladna teologijsko-filozofijska interpretacija problema intersubjektivnosti, a na osnovi tragičnog iskustva 20. stoljeća. U toj teoriji traga i odsutnog Boga, koja se s dobrim razlozima može pozivati na biblijska svjedočanstva, uvjerljivo je usklađena s modernim iskustvima zamračenosti Boga, kako je to razrađeno u okviru moderne dijalozijske filozofije kao i u njoj ustanovljene upućenosti na Boga. Levinas pokazuje kako nam tek u konfrontaciji s drugim ljudima postaje jasno otkrivanje, tj. objava Boga, doduše, Boga koji je prošao, Boga o kojemu mi znamo jedino to da se jednom objavio i da otada šuti.¹ Ovdje također valja naglasiti kako cjelina iskustava 20. stoljeća, zajedno s moralno-teologijskim skandalom Auschwitza, ni na koji način ne proturječi predodžbi Boga koji sam više ne intervenira u povijesti, jer radi se o Bogu koji se već jednom objavio ljudima i prošao. Iz toga povijesnog iskustva proizlazi bezuvjetni imperativ da se ne smije dopustiti ponavljanje Auschwitza, iako to ni na koji način ne proturječi ni filozofijskom ni ne-fi-

¹ Zasigurno bi bilo vrlo izazovno i instruktivno usporediti ta Levinasova promišljanja o Bogu s onima vrlo sličnim, a opet jako različitim M. Heideggera o Bogu koji prolazi pokraj nas u njegovu tzv. drugom glavnom djelu “Prilozi za filozofiju”, a koja Levinas nikako nije mogao poznavati.

lozofijskom iskustvu, a u kojem se uvijek iznova potvrđuje bezuvjetnost važnja određenih moralnih stavova, ali isto tako i naše teškoće i problematičnost dokazivanja dotičnih stavova (usp. Henrix, 1984).

Iz dosada rečenog proizlazi: poruka koju nam posređuje ljudsko lice može se razumjeti u smislu jedne usrdne molbe koja glasi: “ne ubij”, ali u toj je usrdnoj molbi istovremeno sadržan i još jedan bezuvjetni nalog. Međutim tu se javlja i problem međuljudskog odnošenja, koje se zahvaća i tumači prvenstveno putem govora, komunikacije. Prema tome, govor je način na koji se ljudi međusobno sporazumijevaju i prihvaćaju, jer jedan drugog trebaju i, dapače, snose odgovornost jedan za drugog. Iz toga, po Levinasu, proizlazi: čim čovjek zamijeti onog Drugog kao “lice”, prisiljen je toga Drugoga razumjeti kao biće za koje snosi odgovornost. Zato su značenje i određivanje pojma “bližnji” te pojma “za što sam odgovoran” za Levinasa sinonimni. Levinas to ovako određuje:

Onaj bližnji predan mi je na odgovornost: već iskorijenjen i bez zavičaja, čim se samo pojavio na zemlji. Ne biti autohton; biti istrgnut iz kulture, iz zakona, iz horizonta, iz povezanosti; putem odsutnosti koja je navlastita prisutnost beskonačnog pronaći sebi trag na ne-mjestu – i sve to nije posjedovanje određenog broja atributa koji se mogu naći u putovnici. To je neposredno dolaženje-na-tebe, pojavljivanje putem snage razbijanja pojave. To je lice, rekli smo, točka na kojoj epifanija biva blizina (Levinas, 1973: 231).

Tu bezuvjetnu odgovornost koju čovjek mora snositi za bližnjeg označava Levinas terminom “opsjednutost”, a ta opsjednutost proizlazi iz samog ka-

raktera međuljudskoga govora. Levinas to ovako opisuje: “Govor, doticanje, jest opsjednutost nekog Ja koje je ‘opsjedano’ od onog Drugog. Opsjednutost je odgovornost. Ali odgovornost te opsjednutosti nije plod slobode; inače bi opsjednutost bila samo postajanje-svjesnim...”, te zatim dodaje: “Odgovornost kao opsjednutost jest blizina: kao srodstvo ona je odnošenje koje prethodi svakom izabranom odnošenju. Govor je bratstvo i utoliko odgovornost za Drugog, te stoga i odgovornost za ono što nisam počinio – za bol i pogreške onih Drugih... blizina je odgovornost koja ne upućuje na moju slobodu” (*ibidem*: 198).

Tako koncipirana odgovornost uspostavlja se govorom, dapače, tu odgovornost dopijeva do apsolutne odgovornosti za onog Drugog. Dakle ovdje se radi o odgovornosti koja je isto tako apsolutna kao i sama etička određenja, tj. etički ukazi, zato tako shvaćena odgovornost ne može biti utemeljena bilo kojim angažmanom. Po Levinasu, u hijerarhiji odgovornosti odgovornost za onog Drugog jest prvotna odgovornost, i na tome se primjeru mogu objasniti sve ostale odgovornosti. Iz toga proizlazi i sljedeći zahtjev, onaj o bespogovornoj i nužnoj međusobnoj odgovornosti svih ljudi, čak na način da su spremni preuzeti na sebe i pogreške drugih, odnosno spremni su kao taoci snositi posljedice za djela onih Drugih. O tome Levinas kaže:

Ne-bitak, to znači snositi teret bijede i pogrešnosti onog Drugog, da, čak i teret odgovornosti koju onaj Drugi možda ima za mene: biti “sepstvo” znači uvijek imati jedan stupanj odgovornosti više. Ako hoćemo razlikovati ne-bitu, kako od onog Ništa tako i od transcendentalne moći uobrazilje, tada je odgovornost za onog Drugog moguća kao neki konkret-

ni događaj, koji se izražava glagolom ne-biti. Stanje talaca osnova je po kojoj je moguće da u svijetu postoji samilost, sućut, oprost i blizina (Levinas, 1983: 320).

Međutim, po Levinasu, ljudi nisu obvezni samo na bezuvjetnu međusobnu su-odgovornost, već su isto tako odgovorni za svijet u cjelini, odnosno ljudi snose odgovornost, i to bez slobode! A to znači: s obzirom na etičku uputu koju daje lice, ljudi nisu slobodni slijediti ili ne slijediti te upute. Za Levinasa se iz toga nadaje: "Počivajući na sebstvu – podaniku bitka, podaniku cjeline bitka – postat će bitak jedinstvo svijeta. Sepstvo nosi težinu svijeta, ono je za sve odgovorno. Subjekt je onaj... koji pruža obraz onome koji ga udara, i ispunjen je sramom, ali ne da bi sebe ponižavao, jer patnja po sebi, u njegovu empirijskom biću, posjeduje neku magičnu moć iskupljenja, već zato što se u patnji nadilazi mjera Ja, što se u patnji događa prvobitna trauma i povratak k sebi; tu sam odgovoran za ono što nisam htio, to znači apsolutno govoreći, odgovoran za progone koje sam propatio" (Levinas, 1983: 320).² Zatim dodaje: "Moja je patnja ciljna točka svih patnji – i svih pogrešaka. Čak i pogreška mojih progonitelja. To čini propatiti krajnji progon, propatiti apsolutno" (*ibidem*: 320).

Ljudi, dakako, mogu izmaknuti toj odgovornosti, ali to istovremeno znači da su u stanju izdati ono bratstvo koje

² Možda nije nezanimljivo spomenuti da je Levinasova fraza: "Sepstvo nosi težinu svijeta, ono je za sve odgovorno" zadobila zahvaljujući poznatom književniku Peteru Handkeu osebujnu i širu intelektualnu popularnost u Njemačkoj, dakako, posebno s obzirom na pitanja odgovornosti za nacionalsocijalističku prošlost.

još prethodi slobodi. Međutim tako shvaćen pojam izdaje ne smije se vrednovati kao izraz moguće slobode biranja ili samovolje, jer za Levinasa misao slobode gubi svoj smisao bez odgovornosti. Zato kaže:

Drugačije nego... oni koji zahtijevaju bezuvjetnost neke slobode bez odgovornosti, neku razigranu slobodu, mi spoznajemo opsjednutost odgovornošću, a koja ne počiva na nekakvoj slobodnoj povezanosti, dakle neku odgovornost bez slobode; to je odgovornost stvorenja, odgovornost onog koji je prekasno nastupio u bitak a da ga ne bi cijelog nosio. Biti na taj način, naime bez prethodnog angažmana i odgovoran za onog Drugog, to je, jednom riječju, faktum ljudskog bratstva, a koji prethodi slobodi (Levinas, 1983: 318).

Iz toga egzistencijalno-misaonog sklopa proizlazi: polazište svih budućih promišljanja nužno je relacija između Ja i onog Drugog, to je ono genuino etičko odnošenje koje valja shvatiti kao "odnošenje bez odnošenja", a takvo se osebujno odnošenje ne može zapravo ni zahvatiti ni tematizirati. Odnosno može se ustanoviti kako je Levinas tu koncipirao posebnu vrstu "ne-odnošenja" u liku asimetričnog odnošenja između Ja i Drugog. Tu asimetričnu relaciju opisuje ovako:

I onda se već usred odnosa k onom Drugome, a koji karakterizira naš socijalni život, pojavljuje drugotnost kao ne-recipročan odnos, tj. kao nešto što se suprotstavlja istovremenosti. Onaj Drugi, ukoliko je Drugi, nije samo alter ego; on je ono što ja upravo nisam. On to nije zbog svoga karaktera, ili svoje psihognomije, ili pak psihologije, već na osnovi same svoje drugotnosti... Može se reći da

intersubjektivni prostor nije simetričan (Levinas, 1985: 55).

Tako zacrtano ne-simetrično odnošenje valja shvatiti u smislu nekog odnosa ne-indiferentnosti, a taj se odnos opet može razumjeti i kao odnos ne-jednakosti, odnosno to valja vidjeti kao još jedno dodatno pojašnjenje Levinasove etičke koncepcije. Taj se Levinasov pokušaj može tumačiti i u smislu neke etičke utopije koja nastoji spriječiti prihvaćanje ili racionalizaciju nekih samo prividno ili pak očito nepodnošljivih konstelacija (Chalier, 1993). Tu se misli na konstelacije u smislu gotovih činjenica koje nas u potpunosti mogu obuhvatiti, a zatim od nas traže odgovore. Na osnovi toga izvodi se i značenje zahtjeva koji dolazi od onog Drugog, jer sama opstojnost toga Drugog razbija sve simetrije, s obzirom na to da se radi o nekom različitom Drugom, a koji izmiče svakom pokušaju da bude uvučen u neki totalitet. U tome je smislu i Levinasu prigovarano da se kod njega susrećemo s koncepcijom neke varijante tzv. etike-brige. Smatramo da taj prigovor nije opravdan, jer upravo s obzirom na taj problem Levinas zastupa jasno stajalište po kojemu odgovornost za Drugog mora biti shvaćena ovako:

Subjektivnost kao intencionalnost temelji se na samo-pogođenosti ukoliko je ona samo-objava, kao izvor nekog neosobnog diskursa. Povratnost (*recurrence*) sebe u odgovornosti-za-one-druge, kao opsjednutost u progibanju ide u suprotnom smjeru od intencionalnosti, pa tako odgovornost za onog Drugog ni pod kojom okolnošću ne može značiti: volja k altruizmu, pobuda iz "prirodnih sklonosti" ili ljubavi (Levinas, 1974: 172).

U protivnom, takav bi stav altruizma neizbježno pretpostavljao ili postavljao aktivno djelujući subjekt koji može biti

i sasvim nemoćan, a upravo takvo shvaćanje subjektivnosti Levinas odbija. Sasvim suprotno od toga, subjektivnost je po Levinasu nešto što u sebe prima ili predstavlja prihvaćanje onog Drugog, i to u smislu ideje gostoprimstva, u kojem bi se mogla ispuniti ideja beskonačnosti. I upravo se iz toga odnošenja nadaje još jedno važno načelo Levinasove etike, naime subjekt može postati Ja samo s obzirom na svoju odgovornost, tj. subjekt ne može biti ni od koga zastupan spram onog Drugog. Odnosno nastup, pojavljivanje onog Drugog mora se shvatiti kao ograničenje moje slobode. I upravo se u shvaćanju problema slobode još jednom otkrivaju bitne razlike između Levinasove koncepcije etike i mnogih suvremenih etičkih teorija. Na primjer u razlici spram komunikativne etike Apela i Habermasa kod Levinasa sloboda kao samoodređenje subjekta u smislu autonomije upravo ne može biti temeljni uvjet moralnog djelovanja, jer je, prema Levinasu, subjekt, Ja, postavljen u slobodu samo i jedino zahvaljujući onome Drugom (Hayat, 1995).

Ovdje se pojavljuje još jedan temeljni pojam Levinasova mišljenja, naime pojam zastupništva, tj. supstitucije. Pod tim se pojmom razumijeva tako nešto kao "stajati-za-Drugog", dakle radi se o jednom sasvim osebnom odnošenju u kojem izlazi na vidjelo figura "ne-moći-biti-zastupljen". To Levinas ovako objašnjava:

Ja moram dati, ali ja sam odan, i ta odanost odgovornosti znači: ako ja nisam jedini kojem pripada odgovornost, onda to nije nikakva odgovornost. Kada bi se odgovornost mogla delegirati, tada ona ne bi bila odgovornost. Jedini kojem ona pripada – u tome se sastoji etika. U tome smislu moja fenomenologija ne obrađuje

transcendentalnu subjektivnost, već uzima kao polazište analizu lica (Levinas, 2005: 27).

Ovdje isto tako izlazi na vidjelo da je kod Levinasa subjektivnost povezana s osebnom pasivnošću, a ta se vrsta pasivnosti izražava ovim metaforama: optužba, proganjanje i biti-talac. Međutim navedena određenja nikako ne valja shvaćati u smislu nekoga jednostavnog izokretanja vladajućeg egoizma u neki puki altruizam na primjer, jer bi se time zasigurno ostalo zarobljeno u poretku tradicionalnog određenja pojma sepstva. O tome Levinas kaže:

Uvjet taoštva razlog je da u svijetu može postojati samilost, sućut, oprost i blizina. Čak i ono malo što se od toga zbilja nađe, samo ono obično "Nakon Vas, molit ću lijepo". Bezuvjetnost talaca nije granični slučaj solidarnosti, već uvjet svake solidarnosti. Svaka optužba i proganjanje, kao i svako međuljudsko hvajljenje, nagrađivanje i kažnjavanje pretpostavlja subjektivnost Ja, zastupništvo – mogućnost staviti se na mjesto Drugog, koje ukazuje na prijelaz s onog "preko-onog-Drugog" k onome "za-onog-Drugog", u proganjanju zbog uvrede koja je prouzročena od onog drugog do okajavanja njegova postupanja preko mene. Ona apsolutna optužba, koja prethodi slobodi, ali i konstituira slobodu, ona koja je povezana s dobrim, leži s onu stranu i izvan svakog bitka (Levinas, 1974: 150).

I zatim: "Subjekt je talac, dakle onaj koji jamči i koji mora stajati uz zahtjeve onog Drugog sa svojim tijelom i životom – a time se rasvjetljava krajnja dimenzija ne samo odgovornosti već i tjelesnosti" (*ibidem*: 142), te dalje: "Odgovornost za Druge, a koja nije neizbježna što se dogo-

dila nekom subjektu, već po njemu prethodi bitku, nije čekala slobodu u kojoj bi se mogao dogoditi angažman za nekog Drugog. Ja nisam ništa učinio, a uvijek sam bio pogođen: proganjen. Sepstvo u svojoj pasivnosti, bez arhe identičnosti, znači: talac. Riječ Ja znači: *ovdje, pogledaj me*, odgovoran za sveukupnost i za sve. Odgovornost za Drugog nije povratak k sebi, već neizlječivo sušenje koje se ne može zadržati granicama identiteta" (*ibidem*: 145). (Fraza u citatu koja glasi: "*ovdje, pogledaj me*" zapravo predstavlja Levinasovo produktivno čitanje i učitanje biblijskih sadržaja, a odnosi se na: "*evo me, mene pošalji*", Izaija 6,8.)

Iz toga stanja talaca, kao i iz određenja "ne-moći-biti-zastupan" kao prvo nastaje sasvim osebnom remećenje reda u samom subjektu, naime u subjektu koji navodno počiva u samome sebi, a zatim se događa poremećaj njegove solidarnosti. A iz toga stanja onda nastaje radikalno razumijevanje odgovornosti u smislu biti-odgovoran-za-Drugog. Takvu vrstu odgovornosti Levinas poima kao nešto prethodeće, nešto apriorno, nešto što, prema tome, prethodi i svakom dijaloškom razmjenjivanju pitanja i odgovora, odnosno takva odgovornost ne može biti predmet sporazumijevajućeg diskursa. To Levinas ovako objašnjava:

Sepstvo ne može oblikovati *sebe*, već je stvoreno u apsolutnoj pasivnosti, u tome je smislu žrtva nekog progona koji koči svaku pretpostavku i prihvaćanje, a koji bi se još mogli probuditi u žrtvi kako bi ona (žrtva) na taj način zadobila poziciju *za sebe*; pasivnost povezanosti koja je već spojena na nepovratnu prošlost, s ove strane svakog pamćenja, prije svakog sjećanja (*ibidem*: 133).

Po Levinasu tako nastaje posebna jedinstvenost toga biti-odgovoran za Dru-

gog, ali u okviru samog čina govora to je postupak koji predstavlja specifičnu singularizaciju, a takvo se što zbiva na poseban način u činu iskaza, tj. u konkretnom govoru. O tome Levinas kaže:

Te razlike između drugog i ja nisu posljedica različitih "svojstava" koja bi bila inherentna "meni" i Drugom; a ni različitih psiholoških raspoloženja koja bi zahvatila njihov duh od trenutka susreta. Ona zavise od stjecaja Ja-Drug, od neizbježne orijentacije bitka "počev od sebe" k "Drugome" (Levinas, 1976: 198).

Bit te složene Levinasove argumentacije može se vidjeti u ovome: ovdje navedena i tematizirana pojedinačnost, a koja započinje s onim Drugim, ne može se ograničiti samo na navedeni odnos Ja spram Drugog. Prije bi se moglo reći da se radi o nečemu što bi se po načinu svoga bitka moglo nazvati pojedinačnošću u pluralu. Taj izuzetan i čudan odnos nastaje u zahtjevu onog Drugog kao stranog, postaje glasan i su-zahtjev svih ostalih, i to na jednoj pred-normativnoj i pred-institucionalnoj razini.

Ovdje se, naravno, može i mora postaviti pitanje otkuda dolazi i kako se može pojmiti taj Levinasov gotovo bezmjerni pojam odgovornosti? U okviru tako neuobičajeno široko zahvaćene odgovornosti, koja je protegnuta preko svih uobičajenih predodžbi, sada Ja kao subjekt više nije odgovoran samo za odgovornost onog Drugog, za odgovornost koju Drugi ima spram mene. Dapače, i još više, sada se Ja osjeća odgovornim za ono što je onaj Drugi učinio, za progon koji je Ja pretrpio od Drugoga i radi nje-ga.

Takav sadržajni sklop ili odnošenje pokazuje se kao nešto prijeporno i teško, te zasigurno nije lako shvatljivo i pri-

hvatljivo, a uz to još sadrži i niz dalekosežnih posljedica. O tome Levinas kaže:

Beskonačno odgovornosti ne izražava svoju aktualnu neizmjernost, nego povećanje odgovornosti prema tome kako se ona preuzima; dužnosti se proširuju prema tome kako se izvršavaju. Ako bolje izvršavam svoju dužnost, manje imam prava; ako sam pravedniji, i krivlji sam (*ibidem*: 228).

Jamačno je vrlo teško u potpunosti shvatiti, ali i općenito prihvatiti radikalnost takvoga etičkog poimanja odgovornosti, jer, konačno, možda se i takav osebujan pojam odgovornosti može razumjeti i prihvatiti tek ako postoji načelna spremnost općeg prihvaćanja kolektivne su-odgovornosti za epohalna iskustva povrijeđenosti, progonjenosti i trauma.

Međutim u Levinasovu se mišljenju javlja još jedan novi moment, naime neposrednost etičkog odnošenja između nekog Ja i onog Drugog biva ozbiljno poremećena, dapače, čak ugrožena pojavom figure onog Trećeg. Tako pojam onog Trećeg zadobiva značajnu ulogu u kasnoj fazi Levinasova mišljenja, posebno u njegovu bavljenju raznovrsnim kontroverznim etičko-političkim konstelacijama. O samom značenju pojma Trećeg Levinas kaže:

Kada bi se iz blizine postavljalo kao zadaća samo (pitanje) onog Drugog, i nikoga više, "ne bi bilo problema"... Ne bi nastalo pitanje, također ni svijest, a još manje samosvijest. Odgovornost za onog Drugog jest neposrednost kojoj prethodi pitanje: upravo blizine. Ona biva poremećena i postaje problem kada nastupi Treći (Levinas, 1974: 200).

“Postajanje svjesnim potaknuto je sadašnjosti onog Trećeg, na strani onog bližnjeg, kojemu se treba približiti; ono važi i za Trećeg. Prema odnosu između bližnjeg i Trećeg, kojemu se približavam, ne mogu biti ravnodušan. Potrebna je pravednost između neusporedivog” (*ibidem*: 20). A iz toga onda slijedi: “U ime bezgranične odgovornosti ono Ja može biti pozvano da vodi brigu o samom sebi. Time da je onaj Drugi, moj bližnji, isto tako i onaj Treći, u odnošenju k nekom sljedećem Drugom, a koji je sa svoje strane bližnji; tako nastaju mišljenje, svijest, pravednost i filozofija” (*ibidem*: 20) (56).

Stoga se može reći da je bitni moment toga osebnog položaja onog Trećeg upravo sam čin pojavljivanja Trećega, naime Treći se uvijek pojavljuje u mojoj blizini, ali spram onog Drugog, i to kao neki indirektni Ti, a zatim taj Treći isto tako polaže neke su-zahjeve. Dostižni se sadržajni sklop može ovako protumačiti: očima Drugog vidi me onaj Treći, a time se otvara područje pravednosti i “objektivnosti”, odnosno na taj se način dospjeva u društveno-pravnu sferu. Međutim time se istovremeno postavlja i pitanje je li Ja na isti način kao za Drugog odgovoran i za onog Trećeg, spram kojega Ja ipak ne može biti ravnodušan? Po svemu sudeći, to nije slučaj, jer se onog Drugog vidi u sasvim posebnom odnošenju k onom Trećem, a o tome nadasve složenom odnosu Levinas kaže:

Onaj Treći drugačiji je nego bližnji, ali i neki drugi bližnji, i ipak bližnji onog Drugog, a nije mu samo sličan. Što su dakle oni, onaj Drugi i Treći, što su oni jedan-za-drugog? Što su učinili jedan drugome? Koji ima prednost pred drugim? Onaj Drugi stoji u odnosu k Trećem, a za kojega ja ne mogu biti sasvim odgovoran,

iako sam ja – neupitno – jedino odgovoran za svoga bližnjeg. Onaj Drugi i Treći, moji bližnji, jedan drugom suvremenici, odvajaju me od onog Drugog i od onog Trećeg. “Mir, mir onome tko je daleko i tko je blizu (Izaija, 57, 19)” (Levinas, 1974: 200). (I ovaj je citat iz Biblije još jedan primjer Levinasova “ponovnog čitanja”, tj. učitavanja biblijskih sadržaja u vlastito mišljenje.)

Ovdje se javlja jedno dodatno pitanje u ovome specifičnome kontekstu, naime može li doći do načelnog ograničavanja dosega moje odgovornosti, i to baš radi moga distanciranog odnošenja spram onog Trećeg? Pritom svakako valja uzeti u obzir i sam društveni kontekst u kojem nastaju takva odnošenja, zato se i može utvrditi da tu načelno ne dolazi do nekog smanjenja pojma odgovornosti. U toj osebnosti konstelaciji ne dolazi do smanjenja odgovornosti jer onaj Treći predstavlja nekog Drugog, i to za nekog drugog bližnjeg, a koji je opet za nekog drugog njemu neki Drugi bližnji (Usp. Bernasconi, 1998).

Stoga bi se moglo reći da je priznanje onog Drugog u društvenoj sferi moguće tek putem nastupanja na scenu onog Trećeg, a taj je Treći, kao bližnji, osoba putem koje se u području etičkog otvara dimenzija suda i njegove univerzalnosti. Daljnja značenja pojma Trećeg Levinas određuje ovako:

Sat pravednosti (justicije), uspoređivanje neusporedivog koje se “sakuplja” u ljudskim vrstama i rodovima. Kao sat institucija koje su postavljene da sude, tako i sat država koje se učvršćuju u institucijama, tako i sat univerzalnog prava koje je uvijek *dura lex*, kao i sat državljana koji su uvijek jednaki pred zakonom (Levinas, 1991).

Ovdje se kod Levinasa u osebnom etičkom kontekstu javljaju neki tradicionalni temeljni pojmovi političke filozofije, a svakako bi bila interesantna zadaća nekog posebnog istraživanja razjasniti te njegove pojmove, posebno s obzirom na osebnost u kojem se javljaju. Kao prvo, radi se o u obrisi- ma zacrtanoj formi političke pravednosti, a s druge strane o predodžbi etičke pravednosti. Po Levinasovu shvaćanju, može se ustanoviti da etička pravednost zahtijeva pravo govora kao i mogućnost prekida, dok je tome nasuprot politička pravednost usmjerena na usporedivost perspektiva, i u tome je smislu ona distributivna. Pritom Levinas posebno naglašava kako je taj "objektivni" poredak pravednosti, a na kojem između ostalog počiva jednakost svih osoba pred zakonom, uvijek izložen opasnosti da prevodi konkretnu posebnost i specifičnost osoba. Drugim riječima, tu je prisutna i otvorena mogućnost da se u ime čuvanja kolektivnih interesa skrene u smjeru ravnodušnosti spram individualnih stremljenja, pa čak u smjeru potlačivanja manjina. Može se pretpostaviti da nave-

dena ambivalentnost pojma "objektivne" ili političke pravednosti nije bila nevažan razlog Levinasova ustrajanja na prvenstvu onog genuinog etičkog, a koje svoju snagu crpi iz prikazane bliskosti neposredne odgovornosti u liku opisanog odnosa Ja-Drugi. Dapače, po Levinasu je to izvorno etičko uvijek iznova izloženo opasnostima koje proizlaze iz tendencija osamostaljenja pravednosti u okviru nekog političkog i pravnog sustava (Usp. Bernasconi, 1992; Stephane, 1993).

Na kraju analize vrlo složenog i zahtjevnog mišljenja E. Levinasa, njegovih izvora kao i njegove kritike logos-tradicije zapadnjačke filozofije valja još jednom iskazati tri konstitutivna načela cjelokupnog njegova mišljenja, a to su: odgovornost, priznanje Drugog i univerzalni mir utemeljen na umu.

Sam je Levinas to izrazio ovako: "Odgovornost za Drugog ili komunikacija, zgoda, kojom je nošen cijeli diskurs znanosti i filozofije. Utoliko bi odgovornost upravo bila racionalnost uma i njegova univerzalnost, racionalnost mira" (Levinas, 1974: 203).

LITERATURA

- Bernasconi, R. (1992) Die Ethik des Verdachts; Dekonstruktion und die Möglichkeit von Ethik; u: *Fragmente: Schriftenreihe zur Psychoanalyse 39/40*, Kassel: Wissenschaftlichen Zentrum II für Psychoanalyse, Psychotherapie und Psychosoziale Forschung der Gesamthochschule, str. 79-96; 231-248.
- Bernasconi, R. (1998) Wer ist der Dritte? Überkreuzung von Ethik und Politik bei Levinas, u: B. Waldenfels, I. Därman, ur., *Anspruch des Anderen*, Freiburg/München: Karl Alber.
- Blanchot, M. (1969) *L'entrelien infini*, Paris: Gallimard.
- Chalier, C. (1993) *L'utopie de l'humain*, Paris: Albin Michel.
- Derrida, J. (1997) *Adieu à Emmanuel Lévinas*, Paris: Galilée.

- Derrida, J. (2007) *Pisanje i razlika*, Sarajevo: Šahinpašić.
- Gretić, G. (2006) Vječnost iskupljenja i vremenitost, u: E. Banić-Pajnić, M. Girardi-Karšulin, ur., *Zbornik u čast Franji Zenku*, Zagreb: Institut za filozofiju.
- Hayat, P. (1995) *Emmanuel Levinas, éthique et société*, Paris: Éditions Kimé.
- Henrix, H. H., ur. (1984) *Verantwortung für den Anderen – und die Frage nach Gott. Zum Werk von E. Levinas*, Aachen: Einhard Verlag.
- Huizinga, K. (1988) *Das Sein und der Andere. Levinas Auseinandersetzung mit Heidegger*, Frankfurt a.M.: Athenäum.
- Jakob, M. (1994) *Aussichten des Denkens. Gespräch mit E. Levinas*, München: Fink.
- Kemp, P. (1997) *Une introduction philosophique*, La Versanne: Encre marine.
- Krewani, W. N. (1992) *Emmanuel Levinas: Denker des Anderen*, Freiburg/München: Karl Alber.
- Kupke, C. (2005) *Lévinas Ethik im Kontext*, Berlin: Parodos Verlag.
- Levinas, E. (1990) [1947] *De l'existence à l'existant*, Paris: J. Vrin.
- Levinas, E. (1948) *Le Temps et L' autre*, Montpellier: Fata Morgana.
- Levinas, E. (1949) [1949] *En decouvrant l' existence avec Husserl et Heidegger*, Paris: Vrin.
- Levinas, E. (1974) *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*, Paris: Le Livre de Poche.
- Levinas, E. (1983) *Die Spur des Anderen*, Freiburg/München: Karl Alber.
- Levinas, E. (1976) *Totalitet i beskonačno*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Levinas, E. (1973) *Humanisme de l'autre homme*, Montpellier: Fata Morgana.
- Levinas, E. (1984) *Entretiens avec le Monde*, Paris: La Découverte.
- Levinas, E. (1986) *Ethik und Unendliches: Gespräche mit Philippe Nemo*, Graz/Wien: Böhlau.
- Levi, Z. (1991) Der Begriff der Spur bei Levinas und Derrida, *Prima Philosophia* 4 (2): 149-163.
- Malka, S. (2002) *La Vie et la trace*, Paris: J.-C.Lattès.
- Nietzsche, F., Gotzen Dammerung, Die Vernunft in der Philosophie, br. 5
- Plotin, *Eneaden*, V, 5.
- Poirie, F. (1987) *Emmanuel Levinas*, Lyon: La Manufacture.
- Ricoeur, P. (1990) *Soi-même comme un autre*, Paris: Éditions du Seuil.
- Stephane, M. (1993) Gerechtigkeit und Gemeinschaft bei E. Levinas, u: M. Brumlik, H. Brunchhorst, ur., *Gemeinschaft und Gerechtigkeit*, Frankfurt a.M.: Fischer: 364-384.
- Strasser, S. (1983) Ethik als erste Philosophie, u: B. Waldenfels, ur., *Phänomenologie in Frankreich*, Frankfurt aM.: Suhrkamp, 218-265.
- Stegmaier, W. (2000) Philosophie und Judentum nach Emmanuel Levinas, u: W. Stegmaier, ur., *Die philosophische Aktualität der jüdischen Tradition*, Frankfurt aM.: Suhrkamp.

Ethics as *Prima Philosophia*: Elements of the Philosophical Thought by Emmanuel Levinas

SUMMARY Emmanuel Levinas's thought poses a great challenge and provocation, because it is a matter of a completely distinctive attempt of criticism of the ontotheological tradition of Western thought, through an entirely peculiar interlacement of the Old-Testament, Talmud wisdom and the Logos tradition of the West. The explicit intention of Levinas's thought, and this primarily in immanent confrontation with M. Heidegger's thought, is the foundation and establishment of the primacy of ethics over ontology, and in this sense the establishment of a new metaphysics, i.e. the establishment of a specific relationship between the Self and the Other as an epiphany of the face. This ethical relationship, which is essentially asymmetrical, shows itself as a basis of the infinite responsibility of the Self for the Other; indeed, the recognition of the Other and solidarity, the brotherhood of man and among peoples, freedom and justice, exactly in the specified order, arise from this very relationship of responsibility.

KEYWORDS Philosophy and Biblical wisdom, primacy of ethics over ontology, ethics and metaphysics, ethics of resistance, ethics as a relationship toward the Other, the emergence of the Third, intersubjectivity, epiphany of the face, the Self and the infinite responsibility of the I, asymmetrical relationship between the Self and the Other

NAROD I VOĐA: ISTRAŽIVANJA HEIDEGGEROVA SEMINARA O BITI I POJMU PRIRODE, POVIJESTI I DRŽAVE (1933/1934)

Marion Heinz

*Universität Siegen,
Fachbereich 1 / Philosophie*

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: listopad 2009.

Sažetak U tekstu se na primjeru dvaju neobjavljenih, ali od Heideggera redigiranih seminara iz 1933/1934. i 1934/1935. istražuju vrsta i način povezanosti Heideggerova mišljenja s ideologijom nacionalsocijalizma. Pritom je ustanovljeno da se u cijelom tome pitanju, koje je u istraživanjima Heideggerova mišljenja vrlo prijeporno, radi o osebujnoj strukturalnoj i, u smislu povijesnosti bitka, utemeljenoj te i od samog Heideggera razrađivanoj zajedničkosti njegova fundamentalno ontologijskog zahvaćanja čovjeka i povijesti te središnjih elemenata ideologije nacionalsocijalizma.

Ključne riječi narod, država-vođe, vođa kao zakon, odnos filozofije i nacionalsocijalizma, uvođenje ideologije krvi i tla u filozofiju, filozofijsko utemeljenje-opravljanje nacionalsocijalizma

Heideggerovi seminari “O biti i pojmu prirode, povijesti i države” iz zimskog semestra 1933/1934. i “Hegel, o državi” iz zimskog semestra 1934/1935. pružili su materijal za ponovno oživjelu debatu Emanuela Fayeua o pitanju vrste i opsega zaraženosti Heideggerova mišljenja nacionalsocijalizmom. Kako se može razabrati već iz samog naslova knjige Emanuela Fayeua, *Heidegger,*

*uvođenje nacionalsocijalizma u filozofiju u okviru neobjavljenih seminara između 1933. i 1935,*¹ autor teži učvršćenju da-

¹ Godine 2009. u Berlinu se pojavio njemački prijevod rukopisa Tima Trzaskalika objavljenog 2005. u Francuskoj (*Heidegger, l'introduction du nazisme dans la philosophie. Autour des séminaires inédits de 1933-1935*, Paris). O raspravi u Fayeovoj knjizi usp. Jürg

lekosežne, ali i veoma sporne teze da se Heideggerova misao nije tek od 1933. posvetila zadaći stavljanja filozofije u

službu opravdanja i širenja nacionalsocijalizma i njegovih temelja.²

Postoje dobri razlozi što su upravo seminari iz 1933/1934. u središtu njegovih istraživanja: radi se o tekstovima, točnije rečeno, o prijepisima predavanja za vrijeme Heideggerova rektorata koji su sve do 1935. bili dostupni tek malom broju istraživača i koji do danas nisu objavljeni,³ a koje je Heidegger vlastoručno korigirao. Njihovoj se analizi sto-

Altwegg, "Wirkt sein Gift bis heute? Frankreich debattiert über Heidegger als Hitlers Philosoph", u: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* od 21. 5. 2005, 31; Emmanuel Faye, "Der Nationalsozialismus in der Philosophie. Sein, Geschichtlichkeit, Technik und Vernichtung in Heideggers Werk", u: Hans J. Sandkühler (izd.), *Vergessen? Verdrängt? Erinnert? Philosophie im Nationalsozialismus*, Bremen, 2008, 53-73; Emmanuel Faye, "Wie die Nazi-Ideologie in die Philosophie einzog", u: *Zeit Online* 34/2005 (www.zeit.de/2005/34/Antwort_Heidegger - 16. 4. 2009); Anton M. Fischer, *Martin Heidegger. Der gottlose Priester, Psychogramm eines Denkers*, Zürich, 2008; Kurt Flasch, "Er war ein nationalsozialistischer Philosoph", u: *Süddeutsche Zeitung* od 14. 5. 2005, 16; Hassan Givsan, *Heidegger - das Denken der Inhumanität. Eine ontologische Auseinandersetzung mit Heideggers Denken*, Würzburg, 1998; Walter Hanser, "Eine Wurzelbehandlung", u: *JungeWelt* od 27. 5. 2005, 12; Reinhard Linde, *Bin ich, wenn ich nicht denke? Studien zur Entkräftung, Wirkung und Strukturtotalitären Denkens*, Herbolzheim, 2003; Reinhard Linde, "Devil's Power's Origin. Zur Problematik der 'Einführung des Nazismus in die Philosophie' durch Heidegger", u: *Aufklärung und Kritik* 2/2008, 175-192; Gabriele Meierding, "Die Sucht nach Größe", u: *Spiegel Online* od 6. 11. 2005. (www.spiegel.de/kultur/literatur/0,1518,383197,00.html - 16. 4. 2009); Thomas Meyer, "Denker für Hitler?", u: *Zeit Online* 30/2005 (www.zeit.de/2005/30/Heidegger - 16. 4. 2009); Henning Ritter, "Aus dem eigenen Dasein sprach schon das deutsche", u: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* od 29. 10. 2005, 45; Bernhard H. F. Taureck, *Martin Heidegger und das Ende einer Hermeneutik der Unschuldigsprechung*, u: *Freitext: Kultur- und Gesellschaftsmagazin*, April 2006, 41; Dieter Thomä, "Alle zwanzig Jahre wieder. Eine neue französische Debatte über Heidegger und den

Nationalsozialismus", u: *Neue Zürcher Zeitung* od 30. 6. 2005; Robin Celikates, "Heidegger and National Socialism. New Contributions to an Old Debate", u: *H-Net Reviews in the Humanities and Social Sciences*, März 2006. usp. također doprinos "Das Geniale ist zwielichtig: Hermeneutische Überlegungen zur Diskussion über das Verhältnis Heideggers zum Nationalsozialismus" Holgera Zaborowskog u ovom svesku.

² Emmanuel Faye, *Die Einführung des Nationalsozialismus in die Philosophie*, 12; o različitim tumačenjima Heideggerova zalaganja za nacionalsocijalizam usp. pregnantni Thomäev pogled u: Dieter Thomä, *Heidegger-Handbuch. Leben - Werk - Wirkung*, Stuttgart/Weimar, 2003, 141-162, 159 ff. Neuerdings usp. cijeli svezak: Marion Heinz/Goran Greti (izd.), *Philosophie und Zeitgeist im Nationalsozialismus*, Würzburg 2006. Zu Heidegger vgl. darin Marion Heinz, "Die Politisierung der Philosophie: Heideggers Vorlesung 'Welt, Endlichkeit, Einsamkeit'" (WS 1929/1930), 269-290; Theodore Kisiel, "The Essential Flaw in Heidegger's 'Private National Socialism'", 291-311; Beate Obst, "Heideggers seynsgeschichtlicher Antikommunismus", 313-326.

³ Zur Beschreibung der Manuskripte vgl. Emmanuel Faye, *Die Einführung des Nationalsozialismus in die Philosophie*, 157f. und 279; Erwähnungen einzelner Passagen finden sich auch in Theodore Kisiel, "In the Middle of Heidegger's Three Concepts of the Political", u: François Raffoul/David Pettigrew

ga može pristupiti u smislu razotkrivanja pravoga lica Heideggerova mišljenja, što bi zatim moglo biti uvjerljivo i znatnom broju apologeta.

Sadržaji tih seminara gotovo u potpunosti potvrđuju Fayeovu središnju tezu, naime da se supstancija Heideggerove filozofije sastoji u tome da se opravda i političko-propagandistički dade važenje državi-vođi, ideologiji krvi i tla i ostalim temeljnim elementima nacionalsocijalističkog svjetonazora.⁴

Za Faye je seminar iz 1933/1934. rangiran kao najvažniji “tekst, iz kojeg se najneposrednije može iščitati potpuno poistovjećivanje Heideggerova učenja s principima hitlerizma”.⁵ Iako Faye uzima te prijepise kao krajnje svjedočanstvo o Heideggerovu mišljenju kao sredstvu u službi propagande, treba uzeti u obzir i činjenicu da se ne radi o tekstovima koje je objavio sam Heidegger. Međutim to ne znači da ti prijepisi ne odražavaju *grosso modo* rasprave tih seminara – oni su ipak ispravljani Heideggerovom rukom i time na neki način autorizirani. Jednako tako oni imaju drugačiji status od objavljenih tekstova što se tiče pouzdanosti izbora riječi i točnih sklopova argumentacije. Primjerice, ti prijepisi nisu oslobođeni više ili manje neznatnih nedosljednosti ili korektura. No to istovremeno znači da se radi o važnim dokumentima Heideggerove akademske djelatnosti u vrijeme njegova rektorata i u godinama koje su slijedile, a koje kao takve treba procijeniti. Dakle čak i da postoje dobri razlozi da se tim svje-

dočanstvima ne pristupi klasičnim sredstvima analize teksta, ipak valja najprije slijediti njihov tok i interpretacijom izdvojiti bitne sadržaje kako bi se u drugom koraku tematizirala relevantnost novih otkrića za vrednovanje Heideggerova mišljenja s obzirom na njegovu predanost nacionalsocijalizmu. Usredotočću se na seminar “O biti i pojmu prirode, povijesti i države iz zimskog semestra 1933/1934.

Iako ovaj naslov na prvi pogled može izgledati tradicionalno, već u prvom protokolu prvog sata postaje jasno da su Heideggerova razmatranja u potpunosti utemeljena na njegovim vlastitim mislonim načelima. Priroda, povijest i država tu su shvaćene kao bitna područja u kojima se naš “tu-bitak” odigrava i održava (1. sat),⁶ njihov raspored u naslovu seminara odgovara njihovu činjeničnom rasporedu, koji je sukladno prirodi sveobuhvatno područje u koje treba smjestiti povijest, u koju opet spada država – jer radi se o jednom sustavu unutar sebe sužavajućih područja “tu-bitka”.

Ovaj poredak u kojem jedno područje obuhvaća drugo, odnosno nalaženje jednog područja unutar drugog, nije logičan poredak za pojam, iako je u naslovu izričito riječ o biti i pojmu. Kao područja “tu-bitka” oni se u svojim određenjima ne trebaju razviti iz spoznajno-teorijskih pitanja, nego moraju biti shvaćeni u svojoj biti, iz stvarno zauzetih pozicija i ophođenja “tu-bitka” prema njima (usp. 1. sat). Dakle radi se o fe-

(Hrsg.), *Heidegger and Practical Philosophy*, New York, 2002, 135-157.

⁴ Usp. Emmanuel Faye, *Die Einführung des Nationalsozialismus in die Philosophie*, 12f.

⁵ *Ibid.*, 157.

⁶ Martin Heidegger, “Über Wesen und Begriff von Natur, Geschichte und Staat. Vježba iz zimskog semestra 1933/1934”, u: Alfred Denker/Holger Zaborowski (izd.), *Heidegger und der Nationalsozialismus I (= Heidegger-Jahrbuch 4)*, Freiburg/München, 2009, 53-89, 55.

nomenologijskom istraživanju u kojem treba provjeriti ono što je dato i način na koji je dato. Drugim riječima, bit nije ništa drugo do stvar u onome "kako" njezine prvotne određenosti, pri čemu je upravo u skladu s pristupom putem "tu-bitka" unaprijed jasno da nisu logičke funkcije pojma ili suda, odnosno kroz ove logičke forme određene spoznaje, one koje omogućavaju primarni pristup biti jedne stvari. Prijepisi su prožeti uputama "voditelja seminara" kako bi se izbjegla svaka pristranost preko neke teorije ili preko spoznajno-teorijskih pitanja. Istovremeno Heidegger rabi termin "pojma" kako bi time analogno *Bitku i vremenu* opisao formu tumačenja onog izvorno danog. "Pojam" iz naslova seminara nije u toku ovog seminara određen u svojem općem značenju, nije razvijen nikakav opći fenomenologijski pojam, nego se uvode vrste pojma: u odnosu na sva tri područja bitka treba razlikovati formalni i materijalni pojam. Pod formalnim pojmom Heidegger razumijeva "vrstu bitka" nečega, dok je materijalnim pojmom obuhvaćeno sve ono što u skladu s tim formalnim pojmom pripada jednom određenom području. Pojmovno-logički odnos sadržaja i opsega Heidegger objašnjava ontologijski, na način da se pod formalnim pojmom jedne stvari misli na vrstu bitka koja je određuje, koja je u njezinu vlastitom smislu pokazuje i od drugih je razlikuje, a posredstvom koje se može razumjeti biće kao biće toga bitka (usp. 2. sat). Ukupnost bića koja su determinirana određenom vrstom bitka ono je što Heidegger razumijeva pod područjem bitka ili okrugom. To ontologijsko tumačenje jednog pojma iz drugog ide zajedno s omalovažavanjem logike kao temelja spoznaje i s uzdizanjem vrijednosti jezika. Povezanost i pripadnost načina bitka

i područja bitka, dakle formalnog i materijalnog pojma, zahvaljuje se naime jeziku; ovdje se, prema tome, ontičko-ontologijska funkcija raščlanjenoga govora iz *Bitka i vremena* ponovno preobražava u onome "kao", koje se hermeneutički manifestira.

Priroda se ne može adekvatno shvatiti iz značenja latinske riječi *natura*, koje se okamenilo u njemačkoj riječi *Natur* u smislu "biti rođen", zato je, štoviše, potreban povratak na početak zapadnjačkog poimanja prirode koje se manifestira u grčkoj riječi *physis*. Grčko shvaćanje prirode još uvijek ne odvaja prirodu, kao posebno područje bitka, od umjetnosti; priroda formalno shvaćena kao poseban način kretanja, kao "doći od samog sebe", "kretati se od samog sebe" ili "rasti" u najširem smislu, pojmljena je u grčkom mišljenju materijalno, cjelina bića viđena je uključenom u ovo "širenje poimanja" (2. sat).⁷ Prema tome, biće, kao ono što raste i što se rađa, ima značenje "biti prisutan", "biti sadašnji", "biti današnji", te je kao takvo suprotstavljeno svemu onomu što je skriveno. "Tako su za Grke rasti, postojati i ne biti skriven izvorno povezani."⁸ Već je iz toga jasno da Heidegger cilja na smisao vremena bitka prirode.

Povijest je određena analogno prirodi u smislu njezina materijalnog i formalnog pojma. Materijalno pojmljena, povijest je cjelokupno područje onog prošlog, sadašnjeg i budućeg zbivanja. Formalno, Heidegger povijest određuje kao događanje kako bi time prešao na tematiziranje vremenitosti kao onog fe-

⁷ Martin Heidegger, "Über Wesen und Begriff von Natur, Geschichte und Staat", 60.

⁸ *Ibid.*, 62.

nomena koji dolazi do izražaja u biti povijesti (3. sat).⁹

I ovdje vrijedi da je pristup fenomenu izokrenut teorijom te da se, prema tome, nikakva relevantnost ne može pripisati Newtonovim i Kantovim teorijama o određenju vremena, koje su izrasle na tlu novovjekovne filozofije; prije se radi o tome da se bit vremena odredi na osnovi našeg odnošenja spram vremena. Drugačije nego u *Bitku i vremenu*, Heidegger ovdje polazi od sada-vremena pristupačnog u mjerenju vremena satom da bi izložio izvorni fenomen vremena, vremenitost kao temeljno ustrojstvo čovjeka koje je istovremeno uvjet svakodnevnog iskustva vremena (usp. 4. sat). Upravo je to navlastito vrijeme odlučujuće za razumijevanje povijesti:

“Mi govorimo o povijesti (...) kao o našoj prošlosti, o onome što je bila sudbina naših predaka i na taj način naša vlastita sudbina” (5. sat).¹⁰ U skladu s *Bitkom i vremenom* Heidegger i ovdje objašnjava prvenstvo budućnosti s obzirom na navlastitu vremenitost, stavljajući pri eksplikaciji akcent na bilost: “Mi postojimo iz prošlosti u budućnost i samo tako u sadašnjosti” (6. sat).¹¹ Odlučujuće je za sva ostala izvođenja to što se ova odredba događanja može zahvatiti povijesnom samorazumijevanju čovjeka, a to znači “da se ona govori iz našeg trenutnog povijesnog tu-bitka” te da je poput svih stavova i istina o čovjeku “koje se uvijek moraju zadobiti u vlastitoj odluci” podvrgnuta “jednoj određenoj razumljivosti” (5. sat).¹²

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*, 69.

¹¹ *Ibid.*, 71.

¹² *Ibid.*, 69.

Prethodna razmišljanja o statusu iziskivane istinitosti filozofskih iskaza, kao što su ovi o pojmu povijesti, pripremaju objašnjenje države kao trećeg i najužeg područja tu-bitka. Metodološki, ona služe legitimaciji onoga što je Heidegger promatrao u sljedećim procesima, naime pronalaženju istine o biti naroda i države iz povijesnih razmatranja. Ovo je za Heideggera opravdano sve dok znanje o državi proizlazi iz povijesno motiviranih odluka. (usp. 5. sat). Kako se preciznije može pokazati, Heideggerov pogled na elemente koji su nosioci povijesnih sveza jest ono što on poima kao politički odgoj. Heidegger kategorički odbacuje pokušaje racionalnog utemeljenja države kao tvorevine vladavine kroz lik ugovora koji su mjerodavni za suvremene teorije države: prema Heideggeru, država se ne bi trebala pojmiti nikako drugačije nego kao ustanova koju su stvorili ljudi za jednu određenu svrhu. (usp. 5. i 8. sat). Primjenjujući razliku između formalnog i materijalnog pojma na razumijevanje države, Heidegger određuje državu s obzirom na njezin materijalni pojam, kao narod: “Narod je ono bivajuće koje je u prirodi i načinu države”. Time je formalno državi pristupljeno kao “načinu bitka naroda” (6. sat).¹³

Ipak je upadljivo kako metodološki postupak za određenje države značajno odstupa od onog za određivanje ostalih područja “tu-bitka”: dok se s razotkrivanjem navlastite vremenitosti i povijesnosti dosegnut temelj ovdje mjerodavne povijesne istine u odnosu na državu ne može zadržati prije upotrijebljeni postupak, onaj bitnog određenja područja, dakle od formalnog pojma zadobiti materijalni pojam. Sadržajno se sada zahtijeva obrnut postupak, naime da se preko

¹³ *Ibid.*, 71.

povijesne osviještenosti o vlastitoj sadašnjosti određenje biti države dovede u trenutačnu situaciju donošenja odluke, ili drugačije rečeno: Ako je pojam države utvrđen kao način postojanja čovjeka, tada je povijesno egzistirajući čovjek taj koji putem formalnog određenja države donosi odluku o svojoj vlastitoj povijesnoj istini. Budući da je materijalno područje države narod i budući da se ljudi ujedinjeni u taj narod trebaju sami odrediti iz svoje povijesne istine, bit države mora biti zadobivena iz njezina materijalnog pojma, tj. putem povijesno egzistirajućih ljudi, odnosno ne može se iz neke teorije države definirati što je biće tog načina bitka. U skladu s tim Heidegger putem povijesne osviještenosti pokazuje na koji je način od renesansnih polazišta i njezine ideje vodilje velikog čovjeka moglo doći do propadanja političkog, tako da se politika, pokraj znanosti i umjetnosti, degenerirala do jednog područja razvoja individualne volje. Dinamika specijalizacije i aktivnosti i disocijacija područja života, a na temelju postignuća volje individuuma, kulminira u raspadu "naše države", u propasti koja se može konstatirati u sadašnjosti (6. sat).¹⁴ Heidegger renesansu tumači kao početak izokrenutosti koja seže u sadašnjost. Sada ciljem bitka postaje pojedinačni čovjek te su u tome smislu određena sva područja čovjekova života. Oslobođenju pojedinca koje rezultira iz renesanse u Heideggerovoj perspektivi odgovara liberalna koncepcija države koja državu vidi kao sredstvo u svrhu "razvitka osobnosti u liberalnom smislu" (8. sat).¹⁵ Kao i za Carla Schmitta tako je i za Heideggera liberalizam, doduše drugačije shvaćen, taj koji je prouzročio raspad države.

¹⁴ *Ibid.*, 72.

¹⁵ *Ibid.*, 79.

Filozofija se danas treba susresti s liberalističkom slikom svijeta i čovjeka i s njoj svojstvenim opasnostima, dok se politici, koja je shvaćena kao "praktično i teoretsko bavljenje državom" nastoji vratiti mjesto koje joj pripada. Politici treba pridati važnost kao onom temeljnom karakteru u povijesti filozofirajućeg čovjeka, i kao bitku u kojem se razvija država, tako da se država može istinski nazivati načinom bitka jednog naroda".¹⁶

Stoga se treba nadovezati na Aristotelovo učenje o čovjeku kao *zoon politikonu*. Vraćajući se na Aristotela, Heidegger u početku odbija čisto biološki utemeljenje naroda i države kroz učenje o rasi, ali kako bi istovremeno objasnio svoj vlastiti pokušaj egzistencijalno-ontologijskog utemeljenja antidemokratske države-vode (*Führerstaat*) kao legitimnog nastavka grčkog početka. Aristotelovom definicijom čovjeka kao "političkog bića", iz čega proizlazi da čovjek sam u sebi nosi mogućnost i nužnost da u jednom društvu oblikuje i dovrši svoj vlastiti bitak (6. sat), Heidegger utire put potvrđivanju svojeg vlastitog stajališta: utemeljiti bitak države u bitku čovjeka znači utemeljiti ga "u jednoj povijesno sudbinskoj odluci" (7. sat).¹⁷ Taj način polaganja prava na Aristotela, koji određuje sve što zatim slijedi, nije nipošto bezopasan kao što se u početku može činiti. Shvaćanje koje utemeljuje čovjeka kao umno, jezikom obdareno živo biće, čiji je telos *eudaimonia* koja se treba ostvariti kroz zajedničku deliberativnu praksu slobodnih i jednakih, a koje ruši Aristotelovo određenje čovjeka kao političkog bića, nema za Heideggera nikakvu ulogu. Heideg-

¹⁶ *Ibid.*, 72.

¹⁷ *Ibid.*, 73.

ger preuzima samo formalnu ideju teleološke orijentacije čovjeka na život u zajednici, pretpostavljajući joj svoj vlastiti pojam vremenitog tu-bitka.¹⁸ Kroz taj se amalgam, kao prvo, iznova objašnjava bit političkog na način nespojiv s Aristotelom, kao: “povijesno sudbinska odluka”; i, drugo, time se država iznova definira kao način bitka čovjeka samog, koji proizlazi i koji se treba ustanoviti i oblikovati preko čovjekove povijesne biti.

Kao treće, Heidegger na temelju toga uvodi pojam naroda: narod nije “zbroy pripadnika države, već nešto što povezuje mnogo snažnije nego što to čini plemenska ili rasna zajednica, naime nacija, a to znači pod zajedničkom sudbinom izrasla i unutar jedne države oblikovana vrsta bitka” (6. sat).¹⁹ Dakle konstituiranje naroda ne treba misliti ni kao nešto stvoreno kroz prirodu, naime kroz porijeklo, niti narod treba biti pojmljen kao kod Aristotela, u smislu političke zajednice, dakle kao spoj kvalificiranih, slobodnih i razumnih domaćina pod jednim ustavom, u ime unapređenja zajedničkog dobra, niti ta konstitucija

¹⁸ Damit ist klar, dass der *bios politikos* nicht mehr als Entelecheia des Menschen qua vernünftiges Lebewesen begriffen werden kann und dass die Verfasstheit der politischen Gemeinschaft nicht mehr von diesem Wesen des Menschen her zu definieren ist; wenn Heidegger den Begriff des vernünftigen Lebewesens durch den Begriff des zeitlichen Daseins substituiert, schlägt diese Ersetzung der Essenz durch die zeitliche Existenz auch auf das Wesen der politischen Gemeinschaft durch, in der sich das Dasein vollenden soll. Wie die Einzelexistenz in *Sein und Zeit* sich aus der Zukunft in ihrem Gewesen übernehmend sich augenblicklich zu bestimmten Existenzmöglichkeiten.

¹⁹ Martin Heidegger, “Über Wesen und Begriff von Natur, Geschichte und Staat”, 73.

može biti pojmljena kao zajednica građana osnovana kroz umijeće, naime aktom državnog ugovora kao u suvremenim ugovornim teorijama. Ono je puno više “zajednička sudbina”,²⁰ kojoj se duhu određeni način bitka ljudi i koja ih povezuje tako da oni čine narod i preko koje su oni, takoreći, sposobni u državi sami sebi dati prikladan način bitka novog stupnja kao sudbinske zajednice.

“Bitak države usađen je u politički bitak ljudi, koji kao narod nose tu državu i koji se za nju odlučuju” (7. sat).²¹ Narod i država se, prema tome, temelje na povijesnom bitku čovjeka čija je temeljna mogućnost i izvanredni način bitka ono političko.

Tom definicijom čovjeka kao političkog bića temeljno su preoblikovana osnovna određenja egzistencije, kao i odnos pojedinačne egzistencije i naroda u *Bitku i vremenu*. Za egzistencijalnu ontologiju *Bitka i vremena* zbivanje “tu-bitka” određeno je kao usud. Time opisujemo zbivanje zajednice, “naroda”.²² Ti ontologijski uvjeti mogućnosti, naime njihov vremenski smisao, ostaju nerazjašnjeni, dok se par. 74. još uvijek uzima kao početna točka u Heideggerovu zalaganju za nacionalsocijalizam, dotaknuti su i preoblikovani u seminaru iz 1933/1934.

Dok se u *Bitku i vremenu* postupa na način da je zbivanje naroda utemeljeno u zbivanju svagda izoliranog “tu-bitka”, koji je posljedica njegova kao “su-bitka” određenog “bitka-u-svijetu”, a koji je opet bitno “su-događanje”, Heidegger

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*

²² Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, izd. od Friedricha-Wilhelma von Herrmanna (GA 2), Frankfurt am Main, 1977, 508.

u ovom seminaru implementira političko kao središnju ontologijsku određenost čovjeka. U koncepciji bitnog odnošenja svakog pojedinačno egzistirajućeg spram bića čiji bitak nije na način egzistencije, te na biće kao "su-bitak", tako da je cjelina tih značenja bića, kojoj se onaj uvijek moj pojedinačni "tu-bitak" otvara, to je svijet, zbiva se sužavanje na brigu za bitak u narodnosnoj zajednici i za nju samu.

Sažeto bi se moglo reći: dok se u *Bitku i vremenu* mjerilo egzistiranja samog sastoji u tome je li svaki "tu-bitak" sam, dakle u svojoj "biti", shvaćen kao konačni nacrt prostora njegova djelovanja, kako bi kao takav donosio određene sadržajne odluke, "tu-bitak" je sad već unaprijed koncipiran teleologijski za jednu određenu sadržajnu mogućnost, tj. za egzistiranje u političkoj zajednici, te se na temelju načina na koji se realizira ta najviša svrha sada može odlučiti kakav "tu-bitak" jest. Time država kao telos postojanja "tu-bitka" postaje navlastitim stvarateljem smisla bitka: država je "najzbiljskija zbiljnost, koja u jednom novom izvornom smislu mora dati novi smisao cjelokupnom bitku. Najviše ispunjenje ljudskog postojanja bitka događa se u državi" (10. sat).²³

To istovremeno označava pomak u temporalnom utemeljenju egzistiranja: ne obrazlaže se iz vrste vremenovanja vremenitosti *tko* "tu-bitak" jest, nego se iz povijesne osviještenosti o situaciji naroda izvodi jedna vrsta zahtjeva koji se postavlja pred svaki "tu-bitak", spram kojeg se on može pokazati dorašlim ili u odnosu prema kojem taj isti "tu-bitak" može zakazati. Drugačije nego u *Bitku i vremenu*, filozofiji više ne pripada uloga

pozivanja svagdašnjeg "tu-bitka" na navlastito, konačno postojanje, preko egzistencijalnih nabačaja dotične egzistencije k navlastitom konačnom egzistiranju, već je zadaća filozofije tumačenje povijesnog trenutka i dovođenje "tu-bitka" pred njegovu povijesnu odluku, kao političkog bića.

Oblikovanje političkog kao temeljne mogućnosti "tu-bitka" ne može, prema tome biti jednostavno prepušteno egzistencijalnoj odluci svakog pojedinačnog "tu-bitka". Ono puno više zahtijeva "politički odgoj, a to znači uvođenje u naš vlastiti politički bitak" (6. sat),²⁴ ili drugačije rečeno: "stvaranje novoga temeljnog držanja na način koji je sukladan volji" (10. sat).²⁵ Zadaća je filozofije pripremiti takvo znanje o biti države i naroda, koje će se u sebi samom naslanjati na praksu ili, kako Heidegger kaže, na "skok u izvršenje" (*ibid.*). To znanje, koje je također konkretno posredovano u ovom seminaru, adresirano je samo na pojedinca: "sada se svaki pojedinac mora osvijestiti kako bi došao do znanja o narodu i državi i do vlastite odgovornosti" (6. sat).²⁶ Ne slučajno, Heidegger taj imperativ prikazuje isto kao i temeljne sadržaje tog znanja, kao rezultat promišljanja o političkoj situaciji sadašnjosti, kao trenutak oblikovanja Trećeg Carstva. U jednom novom povijesnom osviještenju, koje je sada koncentrirano na sudbinu Njemačkog Carstva, radi se o tome da se iz refleksije o kontinuitetu i lomovima između prvog i drugog Njemačkog Carstva istakne određenje situacije sadašnjosti koja je označena kroz propast drugog Njemačkog Carstva koju je pro-

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*, 87.

²⁶ *Ibid.*, 74.

²³ Martin Heidegger, "Über Wesen und Begriff von Natur, Geschichte und Staat", 88.

uzročio Bismarck.²⁷ To odgovara uvidu u bitnu povijesnost istine, da se na temelju takvog povijesnog razmatranja sudbine Njemačkog Carstva mogu steći temeljni uvidi u izgradnju i strukturu države, koji trebaju biti mjerodavni za filozofski odgoj u sadašnjosti shvaćenoj kao trenutak donošenja odluke. U skladu s prethodno uvaženim statusom povijesne istine o činjeničnoj spoznaji koju ovdje treba dosegnuti nastaje dakle, nakon kritičke ocjene u renesansi oslobođene subjektivnosti, daljnja povijesna svijest fokusirana na konkretnu situaciju ovdje i sada politički egzistirajućih ljudi, čija se funkcija sastoji u tome da se odrede sadržaji i adresati filozofskog odgoja kako bi ih mogla pripremiti za trenutak odluke za ono novo, Trećeg Njemačkog Carstva. Heideggerova filozofska razmišljanja o državi, izvučena iz povijesti, mogu se u obliku nacрта sažeti ovako:

Za razliku od Platonove *Države*, odgojitelji ili filozofi ne smiju istovremeno biti i vođe države. “Jer porijeklo cjelokupnog državnog djelovanja i vođenja ne leži u znanju, nego u bitku. Svaki vođa kao vođa mora biti vođa prema uzoru na oblikovanu formu vlastitog bitka, te on istovremeno shvaća, promišlja i određuje u životnom razvoju svog vlastitog bića što je narod i što je država” (6. sat).²⁸ “Vođa nije potreban odgoj, ali je odgoj potreban skupini čuvara u narodu koji će s vođom biti nosioci odgovornosti za državu. Jer svaka država i svako znanje o njoj izrastaju u određenoj

političkoj tradiciji. Ondje gdje nedostaje ovo zaštitno i hranjivo tlo ni najbolja ideja države ne može uhvatiti korijen te rasti i razvijati se iz krila naroda” (7. sat).²⁹ Država je dakle, prema Heideggeru, tako ustanovljena da vodi vođa koji je za tu ulogu kvalificiran kroz svoj bitak, a koji se mora oslanjati na političko plemstvo kao čuvar političke tradicije. Međutim kao posljedica toga što je drugo Carstvo pod Bismarckom, drugačije nego prvo Carstvo pod Otonom Velikom i Pruska pod Fridrikom Velikom, “previdjelo” ukorijenjenost države u političkom plemstvu, ta je tradicija prekinuta slomom drugog Njemačkog Carstva. Taj je slom razlog što je sada svaki pojedinac primoran izgraditi znanje o državi i preuzeti odgovornost za nju. “Na našoj budnosti i spremnosti te na našem životu počiva država. Vrsta i način našeg bitka oblikuju bitak naše države” (7. sat).³⁰ Prema Heideggeru, dolazi do toga da filozofija kroz povijesnu osviještenost o “sudbini” Njemačkog Carstva vlastitu sadašnjost objašnjava kao povijesni trenutak u kojem filozofija proizvodi takvo “obrazovanje i preoblikovanje misli o državi” koje pojedince stavlja u situaciju da nauče znati “da njihov pojedinačni život odlučuje sudbinu naroda i države, da je nosi ili je odbacuje” (7. sat).³¹ Prema tome, i filozofija sama povijesno se mora temeljiti na “osviještenosti” o sudbini Njemačkog Carstva, jer se njezina zadaća odgoja i preoblikovanja državnog mišljenja određuje iz povijesnoga trenutka (7. sat).³² Na taj način, u svojoj trenutačnosti pojmljena filozofija, priprema tlo za to da su i pojedinci u tom

²⁷ Faye upozorava na to da se Heideggerova političko-povijesna razmišljanja odnose na Stadelmannu. Usp. Emmanuel Faye, “Die Einführung des Nationalsozialismus in die Philosophie”, 170 ff.

²⁸ Martin Heidegger, “Über Wesen und Begriff von Natur, Geschichte und Staat”, 73.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*, 74.

³¹ *Ibid.*, 77.

³² *Ibid.*

smislu u stanju biti trenutačni da odlučuju o bitku naroda.

Temporalna ontologija “tu-bitka” iz *Bitka i vremena* prema svojem samorazumijevanju nije imala zadaću donositi zaključke o “tu-bitku”, nego ga postaviti pred njegovu istinu egzistiranja, da sam odluči odgovara li kao biće toj vrsti bitka.³³ To evokativno razumijevanje istine napokon se odlučno preoblikuje: na temelju temporalne koncepcije “tu-bitka” slijedi vrsta političko-povijesne metarefleksije čija je intencija “tu-bitak”, koji je shvaćen kao političko biće, dovesti u situaciju odluke za određenu formu izgrađivanja zajednice. Preko tog, na temelju temporalnog određenja “tu-bitka” postavljenog, političko-povijesnog razmatranja, kao temporalne interpretacije drugog stupnja filozofija će biti dovedena u položaj da određene sadržajne mogućnosti egzistiranja uzdigne do instancije i mjerodavno identificira kao određeno historijsko-političko stanje čovjeka na kojem se odlučuje trenutačnost egzistiranja. Te mogućnosti, prema *Bitku i vremenu*, mogu proizići samo iz pojedinačnog “tu-bitka”, koji se oblikuje u granicama svog bitka. Egzistencijalna određenja pojedinačnog “tu-bitka” gube svoj formalni karakter i bit će postavljena kao filozofski autorizirana mjera za političku situaciju svog vremena. Tada Heidegger zahtijeva da se sadašnjost odredi iz budućnosti tako da se preuzimanjem sudbine Njemačkog Carstva dosegne mogućnost stvaranja Trećeg Carstva, koje bi prevladalo raspad drugog i koje može zahvatiti bit carstva koje treba sačuvati.

Prethodna objašnjenja o adresatima i sadržajima političkog odgoja nastav-

³³ Martin Heidegger, *Sein und Zeit* (GA 2), 314.

ljena su opširnim razmatranjem odnosa naroda i države. Taj se odnos preciznije definira kao područje naizmjeničnog oblikovanja: naime narod sam sebi daje oblik i karakter u državi, a država daje narodu njegov oblik i karakter (5. sat).³⁴ Ako nadalje vrijedi da je narod biće koje se prema svojoj državi odnosi kao prema svom bitku (7. sat),³⁵ dolazi do daljnjeg objašnjavanja odnosa naroda i države pomoću odnosa bića i njegova bitka. Bitak je višestruko izrečen, i ono posebno čovjekova bitka sastoji se, kako Heidegger ovdje kaže, u tome da on posjeduje svijest o svojem bitku i bitku drugih bića i da se kao posljedica toga može brinuti za vlastiti bitak (usp. 7. sat).³⁶ Time se on – za razliku od životinje – istovremeno nalazi u opasnosti da u odnosu na svoj bitak postane “nesvjestan, upropašten i ravnodušan”³⁷ i da time izgubi svoje najvlastitije dostojanstvo (usp. 7. sat). Kroz svoje znanje i brižan odnos prema bitku čovjek je na dvostruki način suočen s “Ništa”: on sam može kroz nesvjesnost postati ništavan te se “mora izručiti opasnosti tog “Ništa”, nihilizma, kako bi njegovim prevladavanjem shvatio smisao svog bitka” (7. sat).³⁸ Očito su ovdje međusobno povezane različite ideje: s jedne se strane misli na isprva trivijalno stanje stvari da je čovjek kao “tu-bitak” koji je shvaćen kao bitak, sukobljen s “Ništa”, ukoliko je bitak kao nebiće na određen način “ništa”. Tek na tlu analize straha govorit će se o uključenosti u “Ništa” koja ide zajedno s razumijevanjem bitka: povjerljivi odnosi prema biću postaju ni-

³⁴ Martin Heidegger, “Über Wesen und Begriff von Natur, Geschichte und Staat”, 70.

³⁵ *Ibid.*, 76.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Ibid.*

štavni da bi se iskusila sablasnost svijeta kao svijeta. U onom samorazumljivom iznenada se otvara ponor, nepregledan i opasan, ali neizbježan za onoga koji doista "pita" (7. sat).³⁹

Beznačajnost bića istovremeno otvara mogućnost i nužnost "tu-bitka" da se projektira u svom bitku. Ta je pretpostavka presudna za razumijevanje Heideggerova decizionizma: bez orijentacije na principe uma "tu-bitak" se odlučuje za sebe kao biće koje shvaća bitak te se odlučuje za određene sadržajne mogućnosti postojanja. Izbor tih mogućnosti temelji se isključivo na neskrivenom izvršavanju njegova konačnog vremenskog bitka. Ali ovdje nihilizam treba shvatiti u smislu Nietzschea, kao povijesni pokret koji iznosi na svjetlo dana ništavnost svih vrijednosti. Ne slučajno dakle odjekuju konotacije posljednjeg čovjeka iz uvoda Nietzscheova *Zaratuстре*, kad Heidegger govori o nesvjesnosti koja čovjeka samog čini ništavnim. Samo ako je čovjek određen kao "tu-bitak" – tako će Heidegger otvoreno reći – može se uteći kolebljivom nihilizmu, jer sebe shvatiti kao "tu-bitak" istovremeno znači odreći se svakog odnosa k "platonskim" instancijama kao što su vrijednosti i principi uma. U razumijevanju bitka "tu-bitak" se dakle na svoj način izlaže nihilizmu i istovremeno ga prevladava ukoliko se on preuzima u svojoj ništavnosti. Time se ponovno poziva na svezu politike i filozofije, o kojoj se govorilo već pri određenju političke biti čovjeka. Samo povijesno egzistirajući čovjek, koji se izlaže ponoru razumijevanja bitka može u prevladavanju nihilizma koji zahvaća smisao bitka, izbjeći opasnost svoje vlastite ništavnosti. U daljnjem pojašnjavanju odnosa naroda i države He-

³⁹ *Ibid.*, 75.

ideggeru kao prijelaz služi analogija između odnosa pojedinca k njegovu bitku i odnosa naroda i države. Naime isto kao što pojedinac ima brižan i znajući odnos prema svojem bitku, tako "bivajući narod ima znajući odnos prema svojoj državi" (7. sat).⁴⁰ Onako kao što pojedinac "voli svoj bitak u svijetu, tako narod hoće i voli državu kao vrstu i način svog bitka, kao "biti narod". Egzistencijalno-ontologijsko utemeljenje države pomoću ove analogije kulminira u tumačenju ustava i prava kao ozbiljenja "naše odluke za državu", kao "svjedoci onoga što mi držimo našom povijesnom zadaćom i pokušavamo živjeti tako" (7. sat).⁴¹ "Ustav države bitni je izraz onoga što narod sam postavlja kao smisao svoga bitka" (7. sat).⁴² Suvišno je reći da je time uklonjen svaki oblik racionalnog utemeljenja države ili jednog natpozitivnog prava: bez mogućnosti preciznijeg određenja što se zapravo treba razumijevati pod voljom jednog naroda (usp. 9. sat). Heidegger isporučuje državu i pravo kolektivnom decizionizmu koji se jedva može prekriti pozivanjem na ukorijenjenost u onom povijesnom, a čiji očajnički patos kao zasnivanje smisla koje se sukobljava s nihilizmom priziva samo nelagodu.

Heidegger odustaje u korist srednjovjekovne ideje državnog poretka koji je utemeljen na međusobnom odnosu gospodstva i službe od temeljnog oblika novovjekovne ideje države kao odnosa vladavine ugovorno utemeljenog na slobodnima i jednakima, koji je kod Rousseaua i Kanta mišljen kao poredak

⁴⁰ *Ibid.*, 76.

⁴¹ *Ibid.*, 77.

⁴² *Ibid.*, 76.

slobode, na taj način da država treba osigurati zaštitu slobode i jednakosti onima koji podliježu državnom ugovoru. "Kao u srednjovjekovnoj organizaciji života tako je i danas nosilac državnog poretka slobodna, čista volja za sljedbeništvom i vodstvom, a to znači za borbom i odanošću" (7. sat).⁴³ Vladavina, prema Heideggeru, nema ništa zajedničko s "moći, ropstvom, tlačenjem i stegom"; vladavina je ovdje pozitivno određena kao "podložnost u jednom zajedničkom zadatku" (7. sat).⁴⁴ Samo ondje gdje se vođa i oni koje on vodi međusobno spajaju u istu sudbinu te se bore za ozbiljenje *jedne* ideje nastaje istinski poredak. Tada se duhovna nadmoć i sloboda iskazuju kao duboka predanost svih snaga narodu. Država, kao stroga stega, kao ulog, upornost, usamljenost i ljubav. Tada su egzistencija i nadmoć vođe uronjene u bitak, u dušu naroda i tako ga, kroz izvornost i strast, obvezuju na zadaću. A kad narod osjeti tu predanost, dopustit će da u borbi bude vođen i tu će borbu htjeti i ljubiti. On će razviti svoje snage, moći će ustrajati, biti odan i žrtvovati se. Sa svakim novim trenutkom veza između vođe i naroda bit će sve uža kako bi zadobili bit države, dakle bit njezina bitka; zasebno rastući, oni će dvjema prijetećim silama, smrti i đavlu, a to znači prolaznosti i otpadništvu od vlastite biti, suprotstaviti svoj smisleni povijesni bitak i htijenje" (7. sat).⁴⁵ To harmonizirajuće tumačenje odnosa naroda i pojedinca prema državi i vođe prema narodu, koje je dosegnuto davanjem značenja zajedničkoj sudbini i koje se služi svim klišejima herojskog nihilizma, ni na koji način ne sprečava Heideggera da u sljedećem koraku, po-

⁴³ *Ibid.*, 77.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Ibid.*

kušavajući objasniti ono što bi trebalo razumijevati pod vladavinom, na pitanje o moći odgovori na najodlučniji način u korist vođe: "Vladavina je moć u smislu provođenja volje" (9. sat).⁴⁶ Ono što karakterizira "htijenje" u opreci spram "želje" jest da volja zahvaća cilj još uvijek u smislu sredstava i putova njegova ozbiljenja. "Volja zahvaća situaciju, cijelu puninu vremena u njoj djeluje *kairos*, koji poziva na odlučnost i djelovanje" (9. sat).⁴⁷ Volja vođe usmjerava se prema volji naroda da bi u tom zajedništvu volja "proizvodila ovo ili ono djelovanje ili držanje" (9. sat). Heidegger bez kolebanja upravo takvo djelovanje vođe, zlorabeći pritom Kantovo mišljenje, a u skladu s Kantovim shvaćanjem čovjeka kao slobodnog, moralnog bića, ocrtava kao moralno-praktično djelovanje koje se razlikuje od instrumentalnog djelovanja, te one koji stoje pod takvom voljom eufemistički kvalificira kao ovladane, ali ne kao potlačene (usp. 9. sat). Tako je filozof Martin Heidegger u veljači 1934. podučavao da je došlo vrijeme da se uspostavi takav odnos vlasti, tako da "danas vrijedi" da je temeljni odnos našega zajedničkog bitka ustrojen na toj zbiljnosti naroda i vođe.

Razmatranje države koje je dosad polazilo od općeg, od bitka i bića, u konačnici je dopunjeno razmatranjem provedenim "u određenoj mjeri 'odozdo', od naroda i države, od nas samih" (8. sat).⁴⁸ Iz te perspektive prostornost naroda bit će shvaćena kao jedno od vodećih načela individualizacije. Kritički reagirajući na ključnu riječ o "narodu bez prostora" (Hans Grimm), Heidegger objaš-

⁴⁶ *Ibid.*, 84.

⁴⁷ *Ibid.*, 85.

⁴⁸ *Ibid.*, 79

njava svoje vlastite predodžbe o “narodu u prostoru”: “prostorno odnošenje, tj. ovladavanje prostorom ili “biti-oblikovan-prostorom”, pripada biti i načinu bitka jednog naroda. Stoga nije ispravno za jedan narod jedini ideal naći u ukorijenjenosti u tlu, u srastanju s tlom, u obitavanju, u seljačkom poslu pronalaziti skrb i ozbiljenje, koji narodu daju osobitu ustrajnost u njegovu daljnjem razmnožavanju, rastu i zdravlju. Jednako je nužno ovladavanje tlom i prostorom, djelovanje na daljinu, promet (*Verkehr*). Konkretna način na koji jedan narod djeluje u prostoru i oblikuje taj prostor nužno sadrži oboje: ukorijenjenost u određenom tlu i promet” (8. sat).⁴⁹ Odnos obaju momenata prostornog odnošenja jednog naroda Heidegger određuje u smislu da ta ukorijenjenost u tlu, kao izraz zavičaja određenog rođenjem, može postati načinom bitka jednog naroda samo onda kad uz nju ide i utjecaj na daljinu, dakle promet. Iz toga se nada je razlikovanje između prostora jednog naroda i prostora njegove države. “Sažeto možemo reći da prostor jednog naroda, narodno tlo seže tako daleko ukoliko su članovi jednog naroda pronašli zavičaj i u njemu se ukorijenili, tako da prostor države, teritorij s prometom, s djelovanjem na daljinu nalazi svoje granice” (8. sat).⁵⁰ Političke implikacije tih egzistencijalno-ontologijskih tumačenja “naroda u prostoru” manifestiraju se s obzirom na takozvane nomade s jedne strane i s obzirom na Nijemce koji žive izvan granica Reicha s druge strane: o nomadima općenito povijest nas poučava da su kroz “beznadnost pustinje i stepa ne samo oblikovani do toga nego da su višestruko iza sebe ostavljali pustinju

⁴⁹ *Ibid.*, 81.

⁵⁰ *Ibid.*, 82.

ondje gdje su našli plodno i kultivirano tlo”.⁵¹ To dakle znači da specifični životni prostor jednog naroda tom narodu zadaje neku vrstu biti, koja dolazi do izražaja čak i na potpuno drugim prostorima. Time se postavlja jedan isključujući kriterij prema kojem određeni narodi ne odgovaraju određenim životnim prostorima – ili drugačije rečeno – ne spadaju u određene životne prostore. Dakle Heidegger ne samo da preuzima – čak i egzistencijalno-ontologijski preoblikovanu – nacionalsocijalističku ideologiju krvi i tla nego je sukladno ideologiji povezuje s prikrivenim antisemitizmom kada o semitskim nomadima kaže da njima “priroda našeg njemačkog prostora (...) možda nikada neće postati očita”.⁵² O Židovima se jasno govori kao o nomadima koji predstavljaju opasnost za njemački narod ukoliko prijetite da će opustošiti njegov životni prostor. Oni su izvan svake mogućnosti da iskuse način postajanja prirode otvorenom koji pripada tom životnom prostoru jer “to izvorno sudjelovanje u znanju naroda ne može biti naučeno” (8. sat).⁵³ Time su oni po svom biću označeni kao “ne-Nijemci”. Dakle na mjesto biologističkih učenja o bezvrijednosti tog naroda Heidegger učenjem o Židovima kao strancima i neprijateljima njemačkog narodnog života postavlja egzistencijalno-ontologijski utemeljen rasizam.

Posredovanjem drugog momenta narodnosnog prostornog odnošenja, djelovanja na daljinu, Heidegger pokušava utemeljiti da etnički Nijemci, koji žive izvan granica njemačkog teritorija trpe određenu vrstu nedostatnosti biti: oni, doduše, imaju njemački zavičaj, ali

⁵¹ *Ibid.*, 81.

⁵² *Ibid.*, 82.

⁵³ *Ibid.*

im uslijed toga što ne pripadaju državi Nijemaca, Reichu, nedostaje “vlastiti način bitka”.⁵⁴ Na koji se način može pomoći otklanjanju takvog nedostatka bitka može lako zaključiti svaki sudionik seminara.

U ovom razmatranju o narodu i državi započetom “odozdo” prikazuje se redom odnos triju područja: prirode, povijesti i države. “No priroda djeluje na čovjeka i čini ga povezanim s tlom samo onda kada na isti način pripada narodu kao njegov okoliš, čiji je sastavni dio svaki čovjek. Zavičaj postaje načinom bitka jednog naroda samo onda kada uz njega dolazi djelovanje na daljinu, promet, kada on postane država” (8. sat).⁵⁵ To znači da oblikovanje čovjeka posredstvom prirode tek u državi postaje načinom bitka koji ga određuje kao povijesno biće. Ako se bitak čovjeka kao političkog bića ispunjava u državi tada su, također, sva područja “tu-bitka” u njihovu teleolojskom smislu usmjerena k državi, a to zatim znači da ta područja tu-bitka trebaju biti određena od države. Država je kao najuže područje ljudskog “tu-bitka” istovremeno “najzbiljskija zbilja”, “najveće ozbiljenje ljudskog bitka” (10. sat).⁵⁶ U svojim promišljanjima o narodu i državi, koja započinju konkretnim – kao prvo, onim prostornim – Heidegger ide tako daleko da potpuno identificira državu, kao najzbiljskiju zbiljnost u smislu ispunjenja biti čovjeka, sa zbiljskom državom, a to znači s realno egzistirajućom državom vođe nacionalsocijalizma: “Danas valja temeljni odnos našega zajedničkog bitka ustrojiti na toj zbiljnosti naroda i vođe, pri čemu se to dvoje, kao jedna zbiljnost, ne smije razdvojiti” (9.

sat).⁵⁷ No u čemu se sastoji utemeljenje za taj hegelijanizirani oblik sjedinjenja biti i zbiljnosti u priznanju zbiljske države kao ispunjenja biti njemačkog naroda? Provedeno određenje države očito se mora od onog općeg svesti na konkretno razmatranje kako bi se stekao uvid u utemeljujuća odnošenja: vođa raspolaze najmoćnijom voljom koja obuhvaća “stanje, cjelokupnu puninu vremena” (9. sat),⁵⁸ a “provođenje njegove volje ide (...) k buđenju istog htijenja u drugima, a to znači istog cilja i zalaganja, izvršenja. Provođenje volje u tom smislu proizvodi preoblikovanje čovjeka prema stupnju veličine djelujuće volje”.⁵⁹ Stoga vrijedi: “Država vođe – kakvu mi imamo – znači svršenost povijesnog razvoja: ozbiljenje naroda u vođi” (10. sat).⁶⁰ Narod konstituiran već kroz prostorno odnošenje i zavičaj tek je kroz vođu i njegovu volju oblikovan u narod u onom najvećem i navlastitom smislu zajednice volja. Ako se država treba shvatiti kao sudbinska zajednica, a ne kao ustanova stvorena ugovorom radi zaštite prava, tada državna zajednica može biti oblikovana samo kroz volju vođe. Dakle volja vođe koja nije ničim obvezana i koja je oslobođena svih vrijednosti i umnih principa, te koja je suprotstavljena onom čistom “Ništa” ono je što putem preoblikovanja volje pojedinca uspostavlja političku zajednicu. Prema tome, “tu-bitak” u svojoj odlučnosti za vođu može istovremeno doživjeti svoje ozbiljenje kao povijesno biće koje shvaća bitak i koje se naslanja na zajednicu. Prema tome, za Heideggerovu bitno povijesnu legitimaciju hitlerovske države odlučujuća je mi-

⁵⁷ *Ibid.*, 86.

⁵⁸ *Ibid.*, 85.

⁵⁹ *Ibid.*, 87.

⁶⁰ *Ibid.*, 88.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ *Ibid.*, 88.

sao da je u bitku vođe povijesna istina obuhvaćena tako da putem preoblikovanja pojedinačne volje nastaje politička zajednica u kojoj je “cjelokupnom bitku” dan novi smisao (usp. 10. sat).⁶¹ Potvrđivanjem Führerove volje pojedinac se ne podvrgava nekoj stranoj volji, nego pronalazi najviše ozbiljenje svoje biti ukoliko je njegov povijesni i politički bitak doveden do međusobne sukladnosti: “tu-bitak” se dovodi do povijesne istine svoje egzistencije tako da iz te istine istovremeno proizlazi istiniti oblik političke zajednice.

Na taj način “biti politički” kao politička egzistencija i povijesno egzistirati kao političko biće znači biti uključen u nešto kao istinitost-zbivanja-stvaranja novog smisla bitka. I na taj je način politici vraćen njezin istinski položaj kao “temeljnog karaktera u povijesti filozofirajućeg čovjeka (6. sat).⁶²

Time se određenje povijesnosti kao temeljnog načela bitka “tu-bitka” dokazalo kao temelj Heideggerovih političkih učenja. Time je opravdana povijesnost cjeline istine, tako da se zahtijeva priređivanje jednog trenutka odluke za političku budućnost, te kroz jedno povijesno razmatranje iznošenje na vidjelo posebnih dužnosti i sadržaja o kojima se u tom trenutku radi. U ovom povijesno-filozofskom stavu ne definiraju se dakle samo uloga i zadatak filozofije općenito, kao instancije koja evocira povijesne odluke, nego se određuje i njezina posebna zadaća u toj povijesnoj situaciji, naime da ona treba djelovati nasuprot propadanju političkog koje se može konstatirati u sadašnjosti, uslijed individualizacije, specijalizacije i disocijacije, putem ponovnog zadobivanja položaja politi-

ke. Heidegger na kraju seminara navodi tri velika “razrješenja” koja definiraju modernu: oslobođenje od kršćanskog vjerovanja i samoutemeljenje čovjeka u umu, oslobođenje od zajednice te uzdizanje pojedinca do krajnje instancije; i, konačno, odvajanje duha i tijela (usp. 10. sat).⁶³ Osobitost povijesne situacije svoga vremena Heidegger vidi – ponovno iz hegelijanizirane perspektive – u ukidanju tih suprotnosti moderne. To se ne postiže putem uma, nego na tlu “tu-bitka” određenog razumijevanjem njegova bitka. Treba ukazati na važnost istine egzistiranja koja se sastoji u spoznaji smisla postojanja iz prevladavanja nihilizma, kao konstitutivnog načela svih ljudskih odnosa. Samo tako, vjeruje Heidegger, može se osigurati budućnost čovjeka Zapada koji egzistira iz filozofije (usp. 8. sat). U nacionalsocijalističkoj državi vođe Heidegger spoznaje zbiljnost koja udovoljava tom zahtjevu ili mu može udovoljiti ako uslijedi njegova preobrazba u ono bitno (usp. 9. sat). Pri pogledu unatrag razjašnjava se cjelokupna struktura seminara: polazeći od prirode kao *physis*a, smisao vremena bitka prirode istaknut je kao prisutnost, da bi se u drugom koraku dokazala vremenitost “tu-bitka” kao temelja razumijevanja bitka polazeći od povijesnosti. Na osnovi toga bit će zadobiven pojam države kao način bitka jednog naroda, isto kao i određenje ustava kao ozbiljenja “našeg opredjeljenja za državu”, kao “svjedoci onoga što mi držimo našom povijesnom zadaćom i tako pokušavamo živjeti” (7. sat). Središnje je dakle za određenje istinitog, povijesnoj situaciji primjerenog koncepta države to da se on mora odrediti iz “principa” razumijevanja bitka, tako da se državi pristupi kao instanciji koja je u

⁶¹ *Ibid.*

⁶² *Ibid.*, 72.

⁶³ *Ibid.*, 88.

stanju bitku dati novi smisao. Zbog toga država jest država vođe čijoj se “intelektualnoj superiornosti i slobodi” i “najmoćnijoj volji” treba povjeriti izvršenje tog “djela”. Kada je zadobiven takav pojam države, tada može biti objašnjen i odnos naroda prema prirodi i prostoru; priroda se tada javlja kao životni prostor i prostor razvitka naroda i države. Ako je država “najzbiljskija zbiljnost”, tada se iz toga trebaju konzekventno pojmiti sva ostala područja “tu-bitka”.

Polazeći od prikaza osnovnih ideja Heideggerova seminara, valja zaključno raspraviti o Fayeovoj tezi da se u Heideggerovu mišljenju od samog početka radi o uvođenju nacionalsocijalizma u filozofiju i njemu propagandistički pripisanog važenja. Nasuprot predodžbi o neprekinutom kontinuitetu u Heideggerovu mišljenju, ovdje se zastupa teza određene cenzure u njemu, međutim ne želeći tvrditi da je Heideggerovo zalaganje za nacionalsocijalizam u potpunosti neovisno o njegovoj filozofiji. Nasuprot tezi da Heidegger preuzima ideologiju nacionalsocijalizma kako bi je propagandistički podržao, pokušavam pokazati da se radi o pokušaju razvijanja vlastitoga koncepta države vođe pomoću sredstava njegove filozofije.

Ovaj je seminar nesumnjivo dokaz kako se Heideggerova filozofija iz *Bitka i vremena* rabi u svrhu legitimiranja nacionalsocijalizma, države-vođe, sljedbeništva, žrtvovanja i borbe, kao i za opravdanje antisemitizma i osobite zadaće njemačkog naroda u ideološki opterećenoj povijesti Zapada. Rastanak od prava i demokracije, nerelevantnost uma i kritike slijede iz pozivanja na egzistenciju i njezinu povijesnost. Treće Carstvo proklamirano kao spas od svih opasnosti

moderne utemeljeno je s obzirom na svoju cjelinu, isto kao i u svim svojim dijelovima egzistencijalno-ontologijski i bitno povijesno: vođa se kao takav legitimira kroz svoj bitak; narod ima egzistencijalni odnos brige za svoju državu i svojeg vođu. Svi su ti odnosi vođeni odlukom čija se svrha nadaje iz analize onog faktičkog povijesti ili zbiljske države-vođe.

Ovaj seminar također potvrđuje pronicljivu dijagnozu Heideggerova učenika Marcusea iz 1934,⁶⁴ koji je u egzistencijalizmu prepoznao filozofsku podlogu totalitarne koncepcije države.⁶⁵

Marcuse se, doduše, oslonio na Carla Schmitta kako bi pokazao intrinzičnu povezanost totalitarnog shvaćanja države i egzistencijalizma: ovaj prijepis seminara iz 1933/1934. sada dokazuje da je sam Heidegger svoju filozofiju iz *Bitka i vremena* preoblikovao u politički egzistencijalizam, čiju bi podudarnost s Carlom Schmittom trebalo odvojeno razraditi.⁶⁶

⁶⁴ Herbert Marcuse, “Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung” ursprünglich 1934, objavljeno u: *Zeitschrift für Sozialforschung*, izd. frankfurtskog Instituta za društvena istraživanja, ponovno pretiskano u: Herbert Marcuse, *Kultur und Gesellschaft*, Bd. 1, Frankfurt am Main, 1965, 17-55.

⁶⁵ Usp. Sabine Doyé, “Deutsche Philosophie und Zeitgeschichte”, u: Marion Heinz/Goran Gretić, *Philosophie und Zeitgeist im Nationalsozialismus*, 215-231.

⁶⁶ Sam se Heidegger u ovom seminaru ograđuje od Schmittova shvaćanja političkog koje počiva na odnosu prijatelj-neprijatelj, uz ovo zapažanje: “Odlučujuće je međutim za ovo gledište da političko jedinstvo ne mora nužno biti identično s državom i narodom” (Martin Heidegger, “Über Wesen und Begriff von Natur, Geschichte und Staat”, 74).

Suočimo li Marcuseovo viđenje Heideggera kao mislioca koji se odriče svog vlastitog ishodišta te završava u egzistencijalnom oportunizmu s Fayeovim tumačenjem Heideggerova mišljenja kao “voljnog uvođenja osnova nacionalsocijalizma u filozofiju i u vlastitu predavalačku djelatnost”⁶⁷. Stoga se postavlja pitanje nije li Marcuseova interpretacija, koja ukazuje na subjektivno pogrešno ponašanje, interpretacija koja je u početku, po Marcuseu, puno obećavala, u smislu pokušaja zadobivanja jednog konkretnog subjekta, previše pomirljiva prema učenju iz *Bitka i vremena*.⁶⁸ Ne smatram ispravnim ni okazionalističko ni Fayeovo tumačenje neprekinuta kontinuiteta između *Bitka i vremena* i političke filozofije i propagande u vrijeme nacionalsocijalizma. Pod utjecajem Nietzscheove filozofije, kojom se Heidegger intenzivno bavi od 1929. godine, učenja iz *Bitka i vremena* postavljena su perspektivu povijesnosti bitka te je na taj način izgrađen filozofski potencijal prevladavanja nihilizma, odnosno tek se time postiže prihvatljivo opravdanje nacionalsocijalizma. Suočavanje s lomovima i propustima moderne i s Nietzscheovom radikalnom dijagnozom nihilizma navodi na prestanak stavljanja naglaska na smisljeni potencijal svakog pojedinačnog tu-bitka. Tek zahtjev koji je izrastao iz intenzivnog bavljenja Nietzscheom, nakon 1929, a koji u *Bitku i vremenu* uopće nije formuliran, naime zahtjev da se dade novi smisao cjelokupnom bitku, obećava i mogućnost prevladavanja epohalne krize. Protiv nestanka svih veliči-

na, protiv straha od utapanja filozofirajućeg čovjeka Zapada u besvjesnost nudi Heidegger učenja iz *Bitka i vremena* kao ključni rezervoar spasenja. Jer pristup koji nudi shvaćanje čovjeka kao “tu-bitka” dopušta dvostruko nadovezivanje na Nietzschea: davanjem važnosti predracionalnim strukturama razumijevanja bitka kao biti čovjeka Nietzscheova kritika uma dostatno je uvažena. Sukladno Nietzscheu, i za Heideggera vrijedi da um nije u stanju zahvatiti epohalnu krizu smisla. Međutim nadalje se razumijevanje bitka kvalificira kao ono koje se suprotstavlja nihilizmu i u sebi samom nudi mogućnost njegova prevladavanja. Tako se takvo razumijevanje čovjeka kao “tu-bitka” iskazuje kao jedina filozofska pozicija koja je dorasla veličini i radikalizmu Nietzscheova mišljenja, a iz kojega se treba razviti jedan drugi oblik prevladavanja nihilizma od onog koji nam je ponudio Nietzsche u liku samopotvrđivanja volje u znanju kao onom najzahtjevnijem, u učenju o vječnom vraćanju istog. Ako se razumijevanje bitka misli kao nešto nihilističko i istovremeno kao mogućnost prevladavanja tog nihilizma, sve ide k tome da se ukupnost ljudskih odnosa ustroji tako kako bi se omogućilo oblikovanje novog smisla bitka. Povijesna kriza smisla ne treba se prevladati pozivanjem pojedinačne egzistencije na navlastitost, već je potrebno kolektivno usmjerenje na novi smisao bitka, a to za Heideggera znači usmjerenost na vođu kao na najveću potenciju razumijevanja bitka i na provođenje novog smisla tog bitka koji proizlazi iz bitka vođe. Vođa kao figura iz Nietzscheova nadčovjeka i odlučnog “tu-bitka” iz *Bitka i vremena* stvaratelj je u dvostrukom smislu: on daje nabačaj novog smisla bitka i istovremeno ga čini dominantnim u preobrazbi čovjekove volje. Okret u nuždi u

⁶⁷ Emmanuel Faye, *Die Einführung des Nationalsozialismus in die Philosophie*, 13.

⁶⁸ Herbert Marcuse, “Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung”, 54 f.

skiciranom smislu moguć je samo ukoliko filozofija postane politička, ukoliko se prikloni državi-vođi, a politika postaje filozofska ukoliko sama slijedi od filozofije postavljeno načelo razumijevanja bitka kako bi time zadobila svoju istinitu bit sudbonosnog zasnivanja smisla. Zadrževanje za saltom mortale u sljedbeništvu vođe, koji izopačuje "autonomiju" pojedinačne egzistencije, mora biti shvaćen kao *ultima ratio* mišljenja koje može uteći svjetsko-povijesnom ponoru samo implementacijom nove forme nadindividualnog stvaranja smisla, a na način odricanja od principa uma. Potpuno depotenciranje uma prisiljava to mišljenje na bijeg u ono faktično kako bi zbiljskog karizmatičnog vođu uspostavilo kao fi-

guru spasenja u situaciji nužde. Potvrđivanje "principa vođe" ne proizlazi ni iz kakvog banalnog političkog oportunizma, nego iz akta očajja koji se nalazi u povijesnim dimenzijama: filozofski čovjek Zapada može se potvrditi još samo samoodricanjem od uma i "autonomije" svagdašnjeg konačnog razumijevanja bitka, odnosno potvrđuje se u sljedbeništvu i odanosti vođi. Radi se dakle o paradoksalnoj figuri – koja nosi obilježje Kierkegaarda – samozadobivanja preko samoodricanja, *autodafé* insceniran kao posljednje uzdizanje filozofije u njezinu propadanju. U besprimjernom izokretanju postaje Heideggerovo mišljenje, nudeći patos krajnje radikalnosti, pomoćnikom u ispunjavanju faktičkog.

*S njemačkog prevela
Zrnka Res*

The People and the Leader: Studies on Heidegger's Seminar on the Essence and Concepts of Nature, History, and State (1933/1934)

SUMMARY Exemplified by two unpublished seminars of 1933/34 and 1934/35, edited by Heidegger, the paper examines the type and form of the relationship between Heidegger's thought and the ideology of National Socialism. In the process, it is established that in this entire issue, which has been very controversial in studies on Heidegger's thought, it is a matter of a distinctive structural commonality of his fundamental ontological capture of man and history and the central elements of the ideology of National Socialism, founded in the sense of the historicity of Being, and elaborated by Heidegger himself.

KEYWORDS the people, state-leader, leader as law, the relationship between philosophy and National Socialism, the introduction of the ideology of Blood and Soil into philosophy, philosophical foundation-justification of National Socialism

Studija

THE STRUCTURE OF CONSPIRATORIAL BELIEFS IN CROATIA

Nebojša Blanuša

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: rujan 2009.

Summary According to results of a survey in 2007, this study analyses conspiratorial beliefs in Croatia and their correlates. Conspiratorial beliefs consist of politically controversial events and processes in recent Croatian history. Factorial analysis has revealed two factors: Government conspiracies during the 90's and Conspiracies of internal and external enemies. Based on the ideas of Sloterdijk and Žižek, we can name these Factors – Kynical and Cynical conspiracy theories. The first ones are a cheeky and bold exposure of cynicism of the power elite: secret meetings with the enemy and trade in territory during the war, political crimes, corruption, etc. The second ones are the back side of the public façade, obscene reactions to 'thefts of enjoyment' in the National Thing.

Further analysis has revealed strong differences in beliefs in conspiracies between citizens of different ideological affiliation and different political legacy, and between voters of two main political parties, HDZ and SDP.*

Keywords conspiracy theory, cynicism, kynism, Government conspiracies, conspiracies of internal and external enemies, electoral behaviour

Introduction

A conspiracy theory is the interpretative framework and narrative pattern which defines political events and wider political processes as the consequence of premeditated and deceptively random activities, i.e. secret agreements regarding the performance of illegal and

immoral activities (and objectives), or their application in accomplishing illegal objectives (see Webster's New Collegiate Dictionary, 1976: 243). To sum up, it is a definition which implies a group of conspirators or a group which apparently conducts its activities in a secret manner and/or performs activities other than those it claims to be performing

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta "Javnost, elite, mediji i komunikacijska strategija ulaska Hrvatske u EU" provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH.

(see Coady, 2006: 2), but the real intentions and/or influences of which may be publicly “readable”.¹ Nevertheless, only a step further we are faced with problems, since this definition is quite often applied either selectively, i.e. only to unofficial statements or more frequently to statements issued by those not having political power, or it is simply perceived as an incorrect theory.

This paper attempts to avoid both the acceptance of conspiracy theories as “facts” and their mere reduction to a phenomenon of modern mass hysteria (Žižek, 1999: 6), analysing them beyond the opposition between delusion and hidden truth. We are interested in conspiracy theory as a specific (and quite frequent) public interpretation which has an impact on the political thinking and behaviour of both individuals and the wider community. Its primary function is to determine the front-line friend/enemy and it should, therefore, be studied as a manifestation of social cleavages.

Briefly, the objective of this paper is to determine the extent to which con-

spiratorial beliefs are present in the general population and its relevancy for their political opinion and behaviour on the basis of psychoanalysis and the previous discourse analysis of the historical period 1990-2007. This will be achieved by means of analysing the results of a survey conducted in 2007.

Psychoanalytical Understanding of Conspiracy Theory

At the core of conspiracy theory there is the concept of a group of enemies or some collective enemy entity. By means of this construction, people try to avoid and reshape in an imaginary and symbolic manner the trauma caused by the experience of the elusive, terrifying, and traumatic properties of the Other. From the point of view of Lacanian psychoanalysis, conspiracy theories derive from the imaginary Real, from the experience of the Real in the Other, from the unfathomable gap of radical Otherness. This alien traumatic core as an inert, inaccessible, and enigmatic property of the Other raises the question *Che vuoi?*,² e.g. when communicating with the Other: “You’re telling me that, but what do you want with it, what are you aiming at?” (Žižek, 2002: 155), what are your real intentions which differ from the literal ones, in other words “what is [that] in the subject more than the subject?” (*ibid.*: 158), what is the indefinable, the thing which resists interpellation

¹ In this sense, a conspiracy theory represents one form of the so-called symptomal reading of the text (Žižek, 1994: 10), wherein it is assumed that, under the influence of the undeclared (hidden) interest (in domination, exploitation, etc.) there is a gap between the “official”, public meaning of the text and its “actual” intention, a tension between the explicitly enunciated content of the text and its pragmatic presuppositions. When interpreted in this manner, a conspiracy theory is close to the classical ideology critique. Conspiracy theories are, therefore, an attempt at uncovering the hidden, at discovering a secret, at “shedding light” on the abuse of power and obliterating the difference between insiders and outsiders (see Ellington, 2003: 443).

² Literally translated from Italian, it means: *What do you want?* See how it is elaborated in Lacan’s graph of desire (1983: 291-295) and by Žižek (2002: 155-168), who claims that it is a widespread phenomenon in politics, since every political request is caught up in the dialectic which always implies something different from its literal meaning.

and positioning in a symbolic network? It is what Lacanian psychoanalysis denotes as *objet petit a*³ and defines as the object-cause of enjoyment.

What does the Other want? As an answer to this question expressing the “unbearable enigma of the Other’s desire”, we get phantasm₂, an imaginary scenario, i.e. an unsettling explanation as to why something went wrong, for instance “why isn’t our society functioning”, “who is to blame for our pauperization”, “who is exploiting us” – and, in the long run, who is stealing our enjoyment. “In the case of anti-Semitism, the answer to ‘What does the Jew want?’ is a fantasy of ‘Jewish conspiracy’: a mysterious power of Jews to manipulate events, to pull the strings behind the scenes” (*ibid.*: 160). This construction of the enemy is the pre-ideological core of ideology containing the spectral phantasm which fills the void in the Real, while functioning as defence from “*Che vuoi?*” and, at the same time, as the framework which coordinates our desire, as well as the “the formal matrix, on which are grafted various ideological formations” (Žižek, 1994: 13). In the sense of the latter, conspiracy theory also possesses a symbolic dimension which manifests itself through a series of signifiers, specific of the ideological context within which they manifest themselves, most usually in the form of more or less elaborated narratives.

The main function of the Symbolic order, in the framework of which conspiracy theories take form, is to make the

co-existence with others at least bearable by imposing laws and obligations, i.e. to act as a kind of attenuator and consideration generator. It manifests itself as the third element which, while it is functional, prevents the relationship “between me and my neighbours, so that our relations do not explode in murderous violence” (Žižek, 2006: 46). Therefore, as long as the Symbolic order is functional, conspiracy theories remain a local phenomenon which reflects the dynamics of the interrelation between various agents and the modalities of coping with different problems. If the symbolic network is narrowed down, and its constituents are suspended, for instance in the context of social anomy or collapse of a certain order, the black-and-white description technique provided by conspiracy theories becomes more prominent. Within such a context, a single moment of its temporary complete suspension is enough to induce violence, conflict, or war.

Nevertheless, in order to enable a relatively successful functioning of the Symbolic order, it has to be supported by the phantasm of its functional completeness. It is a phantasm which accompanies the spectral phantasm of conspiracy theories. In other words, we can talk about two types of phantasms. One is the idealistic construction of society or the community, whereas the other is the unsettling explanation as to why something (or everything) “went wrong”. These two phantasms – used to express the aforementioned dichotomy – are closely interrelated.⁴ Under certain circumstances,

³ A paradoxical mysterious object which represents the aspects which, in the positive empirical object we are studying, elude the eye and, as such, serve as the driving force underlying the desire for it (see Žižek, 1996: 69).

⁴ Žižek (1996: 87) states that two dimensions of the phantasm are “as two sides of the same coin: as long as the community experiences its own reality as arranged, structured by

on the level of an individual subject and a certain discourse, the two phantasms may become mutually interchangeable as to which will dominate and which will be subordinate. A more dominant first phantasm will imply a higher level of identification with the Symbolic order, and thus more pronounced confidence in official authorities and structures, a situation which corresponds to the context of a relatively “peaceful” reproduction of the existing order, wherein disturbing factors are easy to neutralize or present as exceptions to the rule. The situation where a more pronounced dislocation of the Symbolic order, due to some Real antagonism, causes the first concept to lose its functionality, leads to the explanation and, quite often, identification of the agent responsible for the problems, who has the role of “thief of enjoyment” (Salecl, 2002). Quite frequently, these social agents may be various ethnic, linguistic, or racial minority groups, civil associations and organizations, but also political and other elites within or outside the community which perceives itself as being threatened. In this situation, the dominant position is taken over by the unsettling aspect of the phantasm which leads to distancing from and distrust of the designated culprits, accompanied by the request for their neutralisation and/or removal.

Such an interpretation of the subject as split between the phantasms is close to Sloterdijk’s (1992) definition of the cynical reason as a universal and dif-

phantasm₁, it needs to negate its own impossibility, the antagonism in its own centre. Phantasm₂ (e.g. the picture of the ‘imaginary Jew’) is the embodiment of this denial. Shortly, the effectiveness of phantasm₂ is a precondition for the persistence of phantasm₁.”

fuse phenomenon of the present. According to this author, a cynical subject is quite aware of the distance between the ideological mask and the social reality, but he nonetheless still insists upon the mask. Translated into the language of the previous psychoanalytical explanation, this means that, on the level of everyday experience, in the course of reception and interpretation of politically relevant events, the subject experiences a gap between the ideological meaning of discourse, i.e. the formal vocabulary used to publicly describe the event within the framework of the “stable and well-functioning” system (phantasm₁), and premonition in the sense of decoding the “actual” meaning of this event on the level of political games of particular interest to the actual participants in a wider temporal perspective (phantasm₂). In this process, phantasm₂ quite often acquires the form of conspiracy theory. In order to become clearly articulated and expressed, it requires an acute experience of personal and/or collective instrumentalization and/or threat, and an available or conceivable culprit. In that situation, the actual opinion (or, rather, what the critical mass suspects to be true) is expressed in order to go through a “purification ritual” and establish the old or new ideological discourse, i.e. remain within the framework of double phantasms.

Sloterdijk also differentiates cynicism from kynism, two terms which have in common the “motive of self-preservation in times of crisis”, cheekiness, “releasing the breaks” and “blurting things which are not for the public” (118), i.e. “a kind of shameless, ‘dirty’ realism” (197). Nevertheless, they are the expression of different positions of power. Sloterdijk associates cynicism with the Mas-

ter's culture and "refinement", whereas kynism is associated with the popular, plebeian thought, i.e. the opposition to official ideology which is expressed in the most plastic manner through satirical subversion. In doing so, kynism acts as "a resoluteness not to let the naked truth that hides behind cultural disguises to elude it" (158). Cynicism, on the other hand, tries to reduce everything "higher" to the lowest denominator, and represents "the masters' antithesis to their own idealism as ideology and as masquerade" (118). Since, in history, it appeared after kynism, cynicism may be defined as kynism that passed over to the side of power and idealism of the governing ideology and became its shadow, i.e. its dark side. Therefore, depending on whether they are critically oriented towards the governing structures and dominant ideology or they support them, we may differentiate between kynical and cynical conspiracy theories. One of the primary objectives of this paper is to study their manifestation and characteristics in one segment of Croatian history.

Where Do Conspiracy Theories Stem From?

The answer to this question can be found in the post-Marxist theory of the social field which is represented both in Laclau and Mouffe's discourse theory (e.g. 1985), and in the works of some Lacanians, for instance Žižek (1994, 2002, 2004, etc.) and Stavrakakis (1999). This theory starts from the assumption that the socio-ideological space is in itself "curved", restricted and unbalanced and that, prior to every positive entity, there is a so-called "pure difference" (see Žižek, 2004). This means that every society is based on an antagonism which

cannot be "exceeded" or "annulled", and which always resurfaces during traumatic events which cannot be symbolically overcome. This theory claims that, paradoxically, society is "kept together" precisely by antagonisms and cracks which prevent it from being integrated into a harmonious, transparent, and rational whole. Antagonism prevents the closing of the social field and the achievement of complete symbolization. What we perceive as social reality is a reactionary creation and an attempt at "taming" this radical antagonism, which develops its actual manifestations in a concrete historical and political process. Rather than being directly given, social reality is always previously established and structured by means of symbolic mechanisms. The problem lies in the fact that symbolization is never complete; it never manages to encompass the whole of the Real. There is always something elusive. Therefore, in order to establish a social reality which corresponds to the notion of a harmonious whole, it is necessary to repress antagonisms. In other words, in order to establish it, something must be excluded. The aspiration to abolish antagonism is the source of totalitarian temptation (see Žižek, 2002: 18). Here we can again take as an example Žižek's description (2004) of the mechanism of functioning of Nazi anti-Semitism. Anti-Semitism perceives the Jews as disruptive elements of the harmonious "natural" order of things, as alien intruders, the elimination of which would make possible the re-establishment of a stable social organism. According to Žižek, in order to understand how anti-Semitism works, and also to get a general insight into the way social orders work, we have to reverse anti-Semitic thinking. It is not that antagonism, disintegration, social struggle and problems exists because of

the Jews or any other stigmatized group of enemies, but antagonism and imbalance that comes from the Real precede the construction of the enemy. In order to develop and interpret antagonism in an imaginary sense, society construes an image of the Jew, i.e. the enemy and projects into it the causes of antagonism. That is the image of the Other which functions as the return of the repressed social antagonism which cannot be depicted, but which lies at the basis of every society and is projected into specific enemies. Here the Real “erupts” as an imaginary spectre which haunts reality and manifests itself as a concrete conspiracy theory, which then influences the dynamics of the relationship towards the designated enemy.

Therefore, the image of the enemy, which in an ideological discourse takes the form of a conspiracy theory, is one way of “filling out” an empty space in the social antagonism in an imaginary-symbolic manner. Although the antagonism is Real, it can only be represented in the ideological form of social reality. By no means is this to imply that enemies do not really exist. They are always present as a potentiality – everybody is everybody’s potential enemy, but who will actually become one depends on the manner in which social reality is structured in a specific historical and political space-time. Conflict is the first social fact, a sort of constant, a traumatic difference society is trying to overcome in different ways by means of building symbolic structures, the function of which is to “tame” and/or eliminate the conflict in order to make society a functional harmonious whole. It tries to conceal the Real of antagonism, which then returns in the guise of spectral apparitions (Žižek, 1994: 17).

To illustrate this unusual logic, Žižek borrows an example from Claude Lévi-Strauss (1989), who describes a Native American village divided into two fractions. Depending on the fraction they belong to, members have a different concept of the spatial organisation of the dwellings in the village. Members of the first group, which Žižek denotes as conservative corporatists, imagine the layout of the village as a circle of houses which are more or less symmetrically aligned around a temple in the centre. Members of the other, so called revolutionary-antagonistic group perceive the village as two clusters of houses divided by an invisible border. The fact which is also emphasized by Lévi-Strauss is that this situation should not be interpreted in a cultural relativistic manner, according to which the perception of space depends on the belonging to one of the groups. The very splitting into the two ‘relative’ perceptions implies a hidden reference to a constant – not the objective, ‘actual’ arrangement of buildings but a traumatic kernel, a fundamental antagonism the inhabitants of the village were not able to symbolize, to account for, to ‘internalize’, to come to terms with: an imbalance in social relations that prevented the community from stabilizing itself into a harmonious whole (Žižek, 1994: 16). Two mutually exclusive perceptions are simply two different attempts at dealing with this traumatic antagonism and its overcoming by means of a balanced symbolic structure. Nevertheless, Žižek further expounds, “common sense tells us that it is easy to rectify the bias of subjective perceptions and ascertain the ‘true state of things’: we hire a helicopter and photograph the village directly from above” (*ibid.*). The photographs will show “objective”, undistorted

reality. But, in this way we would completely miss the Real of *social* antagonism, the traumatic core that is impossible to symbolize, “that found expression in the very distortions of reality, in the fantasized displacements of the ‘actual’ arrangement of houses” (*ibid.*). To show the Native American photographs and expect that the existing perception will disappear would be the same as saying to the Hutu and Tutsi that they only differ in physiognomy, to black and white people in, for instance, the USA that the only difference between them is the colour of their skin, to the Serbs and Croats that they are divided only by slight differences in language and religion, etc. By doing so we would disregard a series of spectres – a pandemonium which governs their mutual relations in concrete history.

This phenomenon of facing the trauma in a certain period, which is expressed in the imagery of an enemy, as a “scared thought” caused by the supposed conspiracy of the Other, is the subject of study of this paper. Conspiracy theories are, therefore, symptoms of a fundamental Real antagonism which manifests itself in a series of neuralgic points which are fabricated in the Imaginary-Symbolic creations of a certain society.

The question this leads to is, in general, what kind of antagonisms in a positive, symbolic sense are we dealing with? What are these wider frameworks we could, at least, tentatively establish in respect to the concrete historical segment to be studied, wherein concrete conspiracy theories would act as their indicators and axes? Since we are dealing with a historical period in which we are analysing the disintegration of a political community which ends in war, followed by the establishing and struc-

turing of a new one, which later gets involved in wider integration processes, antagonisms in the widest sense in which conspiracy theories should manifest themselves, including what Laclau (1991: 59) denotes as the general gap of modern societies – between tendencies of integration which reflect themselves in the need for power acting on behalf of the whole community (including the threat of authoritarian power) and particularistic tendencies of different social powers aimed at the fragmentation of the social structure (with the threat of chaos, violence, and civil war). The fact that the conspiracy theories which are empirically studied here are an expression of this or some other kind of antagonism is confirmed by their *public expression* by relevant political subjects. Conspiracy theories regarding enemies of the state or of the political community, which work on their elimination by acting both from inside and from outside, should crop up in the period studied. These would be the so-called external and internal enemies which are defined from the position of power, i.e. from the centre towards the periphery of the political discourse. Pursuant to the aforementioned gap, such conspiracy theories would be communicated from the position of unity towards a potentially dangerous and unacceptable particularity. Moreover, depending on the political context, an opposite position is possible, which is expressed through criticism of the Government or dominant political agents in the activities of which conspiracy theories find tendencies of deliberate restriction of freedoms and rights, usurpation of power and illegitimacy of its operation, manipulation or betrayal of trust, etc.

Hypotheses

1. According to the previous analysis of cynicism and kynism, and to the criterion of expressing the basic social antagonism, cynical conspiracy theories would support the integration and homogenisation of the community, as well as totalitarian and authoritarian power. These are theories which speak from the position of (or on behalf of) the centre of political power, and strive to protect a monolithically conceived system and a certain form of organically conceived community. This is not an instance of non-reflexive dogmatism, as it may seem at first sight, but rather a way of functioning of cynicism in conditions that are perceived as a crisis. Cynicism usually functions according to the formula: "They know very well what they are doing, but still, they are doing it", which means that it is manifested as hypocrisy in the interpretation of political events – by means of declarative acceptance of public interpretations and guessing the "true" motives and goals of the participants, which is a fertile ground for interpretation through conspiracy theories. When the situation is perceived as dangerous, or is just represented that way, conspiracy theories start cropping up among the public, regardless of whether it is an instance of a political group (such as a party or a coalition) trying to preserve or regain its own position of power and/or implement a certain more or less hegemonic project, or of bitter and distrustful citizens. In all these instances, public discourse is conceptually reduced in order to protect, in the most efficient manner possible, the imaginary source of pleasure, which is actually the "Common Thing", represented as a live organism.

2. Unlike previous theories, cynical theories speak from the position of par-

ticular, fragmented, and, in the last instance, individual powers. They criticise the (governing) power elite from the periphery of political discourse, pointing at cleavages which the cynics tacitly ignore, except when they feel endangered. Although they may be embittered by political events, the behaviour of the elite and the functioning of the order to the same extent as the cynics, they differ from them at least by partially abandoning the phantasmatic framework. In this sense, they either identify with the inability to establish a community as a harmonious whole and with the inability to establish a democratic order based on a permanently occupied position of power, and thus either deride these attempts or denounce them as dangerous political acts; or they sublimate their previous identification with the Common Thing into an Ego-ideal expressed through some kind of democratic ideology, from which they later criticise the behaviour of bearers of political power.

In the context of analysing the phenomenon and dynamics of appearance of conspiracy theories in a historical segment of 17 years, along with the analysis of the frequency of belief in conspiracy theories, we will try and examine these particular hypotheses by analysing the results of a survey wherein we have operationalized conspiracy theories in the following way.

Method

A survey of a representative sample of Croatian citizens of legal age (n = 1081) was conducted in November 2007, prior to the parliamentary elections. On the basis of discourse analysis applied to texts published by Croatian political weekly magazines in the period from 1990 to 2007, a series of conspiratori-

al interpretations was made of concrete politically relevant events, processes or behaviours of participants in the political life of Croatia, or otherwise regarding Croatia. They were used as the basis for formulating the initial set of statements, which was later reduced due to the restricted space in the questionnaire. Finally, 13 statements were selected according to the estimated political relevance of the event, and in such a manner as to include the conspiratorial behaviour of various participants (Table 1). Their linguistic formulation in questionnaire statements tried to emulate the form in which they appeared in the discourse, with necessary reduction for the purpose of this kind of research. The subjects expressed their agreement or disagreement for every statement on a scale which consisted of the following levels: *completely disagree, mostly disagree, agree and disagree, mostly agree and completely agree*.

Since we are dealing with conspiracy theories which are typical of a specific political community and well-defined participants in the political life in terms of belonging to the (governing)

power elite, opposition parties, human rights activists, foreign agents or international factors which might influence the political life of the community (EU, World Bank, IMF) are mentioned in the chosen statements, we have established a framework hypothesis that these conspiracy theories should be structured in two groups, namely cynical and kynical conspiracy theories.

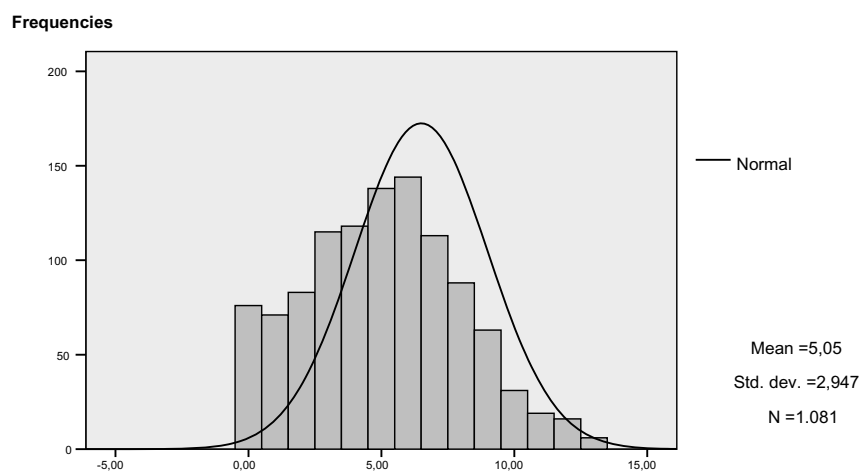
Results

Distribution of Beliefs in Conspiracy Theories

The first question is *to what extent do people believe in such conspiracy theories?*

When we sum up only the statements that the citizens agree with either mostly or completely, it turns out that 93% of the citizens believe in at least one conspiracy theory. On average, Croatian citizens believe in five politically relevant conspiracies. Moreover, the distribution of results does not differ significantly from the normal distribution. This is represented in Figure 1.

Figure 1. Number of believed conspiracy theories

This prevalence of belief in conspiracy theories corresponds to their frequent appearance in the political discourse. Clearly it is not some “exotic” opinion of political misfits which is inappropriate for a democratic society, but rather points to its common acceptance and ap-

plication to relevant political events. We will now examine the manner in which opinion is distributed with respect to agreement or disagreement with individual conspiracy theories. The results of agreement with individual statements are presented in Table 1.

Table 1. Beliefs in individual conspiracy theories

STATEMENTS	Completely disagree	Mostly disagree	Agree and disagree	Mostly agree	Completely agree
a) Presidents Tuđman and Milošević arranged the division of Bosnia and Herzegovina in Karadordevo.	10.2	9.8	26.9	29.6	23.5
b) The murder of Josip Reihl Kir was organised by Croatian extremists, to whom the war with the Serbs was convenient.	10.7	13.1	43.8	18.3	14.1
c) In the course of aggression against Croatia, some great powers deliberately undermined its independence in order to preserve Yugoslavia.	2.4	4.4	18.0	40.1	35.1
d) Vukovar was sold in 1991 as part of a secret plan of territory swap.	14.5	17.7	28.2	21.4	18.2
e) Transition to market economy and privatisation were mostly the result of conspiracy between the Mob and the Government.	1.5	5.1	18.2	34.9	40.3
f) Crimes against civilians in military operations Flash and Storm are an expression of a carefully planned ethnic cleansing policy of the Croatian Government at the time.	37.0	25.2	21.1	9.7	6.9
g) The International Court in the Hague was founded with the intention of punishing those responsible for the disintegration of Yugoslavia, abolishing distinctions between the aggressor and the victims, and concealing the real role of great powers in this conflict.	6.5	10.7	26.8	31.0	25.1
h) For more than a decade, the World Bank, IMF, and other international institutions have been economically and financially colonising Croatia.	5.0	8.7	34.5	30.2	21.6

i) Under the guise of patriotism, the underground intelligence pursues only its own interests and settles accounts with non-sympathizers.	5.4	9.6	34.6	31.1	19.3
j) The so-called human rights activists who are recruited from Yugo-nostalgic groups and collaborators of foreign secret services are Croatia's most dangerous enemies.	14.9	24.5	31.2	16.5	12.9
k) Since the mid-90's, the parties which were then in the opposition have been deliberately destabilizing the country and endangering its independence.	21.9	28.4	31.1	11.6	7.0
l) The European Union is a conspiracy of big business, the aim of which is to destroy nation-states.	19.0	27.2	27.8	15.0	11.0
m) Far from the public eye and, contrary to the desire of its citizens, Croatia is attempting to join a new Balkan federation through regional integrations.	29.8	29.8	25.7	9.2	5.5

Note: The results are expressed in percentages of subjects. The statements for which agreement exceeded 50% are shaded.

According to the majority of analysed texts taken from political magazines, most people believe that an agreement was reached regarding the division of the Republic of Bosnia and Herzegovina between presidents Tuđman and Milošević, although it appears that the hypothesis of an arranged war in Croatia does not have that much support. It is a hypothesis which appeared only occasionally in the political discourse and was faced with opposition. Consequently, two other statements which may be interpreted as supporting belief in an arranged war in Croatia – the murder of Reihl Kir⁵ (b) and the selling of Vukovar

(d) – do not have majority support. Nevertheless, the support of this hypothesis should not be neglected, since there are a large number of indecisive subjects, while at least 30% agree with these statements. This is also supported by the quite high level of their correlations ($r_{a,b} = ,53$; $r_{a,d} = ,52$; $r_{b,d} = ,42$). The idea of ethnic cleansing in the military operation Storm (f) could also be interpreted as part of the thought pattern of an arranged war in Croatia, which is supported by a mild correlation with the previous group of statements (which ranges at the level of about 0.30), but more than 60% subjects disagree with this idea. It appears that, as regards the perception of the military operation Storm, there is a strong emotional charge with a predominant heroic dimension of this event,

⁵ Well-known pacifist, chief of police in Osijek (city in the eastern part of Croatia). Murdered in 1991 by a member of the Croatian Army.

which prevents confrontation with its possible dimension of planned and organised crime. The strength of this belief may be supported by the fact that the trial against the generals is not over yet and there is still hope of acquittal. Nevertheless, the awareness of both dimensions is present, which is an important starting point for the further process of coping with the past.

The mutually slightly connected opinions on the hostility of the international community expressed in the adversity to the independence of Croatia (c), punishment for the destruction of Yugoslavia (g) and economic exploitation (h) are supported by more than half the subjects,⁶ which may be a specific expression of current frustration with the international economic and political status of Croatia, but also a more permanent anti-Western sentiment, since we are dealing with beliefs containing a longer temporal dimension. In this respect, it will be interesting to see the manner in which this group of conspiratorial beliefs is structured with the others.

The last two conspiracy theories which obtained majority support refer to the internal problems inherent in the process of transition to market economy and privatisation (e), which certain criminal groups in connection with the Government took advantage of, and the problem of abuse of intelligence structures (i), i.e. a sort of privatisation of the state or private or clan interests.⁷ Both ideas were strongly present in the political discourse, both in the 90's and in the first decade of this century – as an expression of criticism of the privileged groups which, due to closeness to the governing

structures and association with them, have illegally acquired wealth and/or political power. This opinion is the basis of the cleavage between winners and losers in the process of transition, which occurred due to a sort of legal and democratic deficit as an expression of an authoritarian regime.

Exactly those last four statements were the ideological constituents of the authoritarian regime of the 90's, as expressed in the speeches of the then president (j), his non-democratic actions, e.g. in the case of the infamous Zagreb crisis⁸ (k), isolationist politics (l) and permanent worry and warnings about the hostile activities of external forces “which want to put us back into some kind of Balkan association” (m). Therefore, the prevalent disagreement with this kind of discourse seems encouraging. On the other hand, almost a third of indecisive subjects may reflect scepticism about all four ideas, but also a kind of “phobic” reaction towards the aforementioned political subjects.

The analysis of the prevalence of beliefs in particular conspiratorial ideas reflects the controversy of opinions on the majority of events and processes contained on this scale. Only two theories can be denoted as consolidated conspiracy theories, the one claiming that great powers had undermined the process of independence of Croatia (75% support) and the one defining transition to mar-

⁶ $r_{cg} = ,35$; $r_{ch} = ,32$; $r_{gh} = ,40$.

⁷ $r_{ei} = ,37$.

⁸ This was one of the most striking examples of ignoring the democratic will of the citizens of the Croatian capital, which occurred in 1995 when the President of the Republic, according to his authorities (sic!), without providing any explanation, refused to confirm the mayors coming from opposition parties. The crisis lasted for two years in total.

ket economy and privatisation as a conspiracy of the Mob and the Government (74%). There is significantly more disagreement and dilemmas as to whether other events and processes derive from conspiracies, which makes them a sort of spectres of society, the existence of which lacks consensus. Most of the studied events and processes are controversial for Croatian society even a few decades after they took place, which may be an indication of certain lines of more permanent political cleavages. On the one hand, these cleavages would be a reflection of political events which took place at the time and which are further reproduced in the future, but it should also be examined to what extent some earlier historical concepts reflect through them and correspond with them. This will be discussed in detail further on.

After this analysis of manifest variables, the first task is to establish the la-

tent dimensions of conspiratorial belief, i.e. the structure of more general tendencies, and then examine the further world-view correlates.

The Structure of Conspiratorial Beliefs and Their Correlates

We have conducted factorial analysis of the statements in order to examine the wider structure of conspiratorial beliefs, the results of which are presented in Table 2. The method used was that of principal components with varimax rotations, with testing the established hypotheses on a number of components by which our data may be described in a meaningful manner on a first-ordered latent level.

For the specific Croatian conspiracy theories, we assumed a two-factor structure which should reflect two types of conspiracy theories – kynical and cynical conspiracy theories.

Table 2. Factorial structure of Croatian conspiracy theories 1990-2007

STATEMENTS	<i>Government conspiracies during the 90's</i>	<i>Conspiracies of internal and external enemies</i>
a) Presidents Tuđman and Milošević arranged the division of Bosnia and Herzegovina in Karadorđevo.	.786	
b) The murder of Josip Reihl Kir was organised by Croatian extremists, to whom the war with the Serbs was convenient.	.771	
c) In the course of aggression against Croatia, some great powers deliberately undermined its independence in order to preserve Yugoslavia.		.450
d) Vukovar was sold in 1991 as part of a secret plan of territory swap.	.695	
e) Transition to market economy and privatisation were mostly the result of conspiracy between the Mob and the Government.	.658	
f) Crimes against civilians in military operations Flash and Storm are an expression of a carefully planned ethnic cleansing policy of the Croatian Government at the time.	.493	

g) The International Court in the Hague was founded with the intention of punishing those responsible for the disintegration of Yugoslavia, abolishing distinctions between the aggressor and the victims, and concealing the real role of great powers in this conflict.		.584
h) For more than a decade, the World Bank, IMF, and other international institutions have been economically and financially colonising Croatia.		.569
i) Under the guise of patriotism, the underground intelligence pursues only its own interests and settles accounts with non-sympathizers.	.541	
j) The so-called human rights activists who are recruited from Yugo-nostalgic groups and collaborators of foreign secret services are the most dangerous enemies of Croatia.		.744
k) Since the mid-90's, the parties which were then in the opposition have been deliberately destabilizing the country and endangering its independence.		.657
l) The European Union is a conspiracy of big business, the aim of which is to destroy nation-states.		.685
m) Far from the public eye and, contrary to the desire of its citizens, Croatia is attempting to join a new Balkan federation through regional integrations.		.592
% of the explained variance	22.4	22.2
KMO	0,776	
Bartlett's test of the significance of the correlation matrix	$\chi^2 = 2958$; $df = 78$; $p = 0.000$	

Note: All factorial saturations below 0.35 have been excluded from the representation.

The results indicate that we have confirmed our previous hypotheses. Two factors were obtained, which, according to their contents, we have named *Government conspiracies in the 90's*, and *conspiracies of internal and external enemies*.⁹

⁹ We have checked the stability of the results on various sub-samples, depending on the gender and by random choice of two sub-samples. The analysis by gender resulted in congruence coefficients of 0.98 and 0.99. In the analysis by case, the results were also 0.98 and 0.99, which proves a strong stability of the structures obtained.

Now we will try to establish and analyse in detail the hypotheses regarding the properties of the two obtained groups of conspiracy theories in the Croatian political discourse. According to the previously elaborated theoretical definition, cynical theories would be theories regarding Government conspiracies in the 90's, whereas cynical theories are theories regarding conspiracies involving internal and external enemies. The first would be a cheeky and bold exposure of the cynicism of the (governing) power elite – its secret meetings with the enemy, trade in territory and

people during the war, politically motivated murders and corruption behind the mask of patriotism. If that was true, the tendency towards this kind of interpretation would imply as the basic cynical attitude a certain criticism towards current political achievements and elites, along with setting higher standards of democratic behaviour. In this sense, the belief in Government conspiracies in the 90's would be connected with: increased sensitivity to manipulations by the political elites, reduced trust in political institutions, but also increased need for the improvement of democratic standards by the Government, or, in other words, improved diffuse support of the democratic order.

According to the psychoanalytical hypothesis, the other group of conspiracy theories is the back side of the public façade, i.e. an obscene reaction to “thieves of enjoyment” in the National Thing, which are identified, on the internal political level, with civil society and the opposition, and on the external level with the European Union, international institutions, “great powers”, etc. This is the kind of cynicism Žižek identifies with distancing from the public law and its derision from the position of the obscene internal side, structured by phantasms, which is manifested through the

imagining of conspiracies against their own object of enjoyment. If that was true, then the inclination towards belief in conspiracies of internal and external enemies should be connected with distancing from the democratic system and loyalty to an organically perceived nation. These tendencies could be observed in a reduced diffuse support to democracy, political authoritarianism and conservative attitudes, as well as in the need for the empowerment of an organically perceived nation in the form of a spiritual or biological “restoration”.

We will examine these hypotheses by means of two regression analyses, where the obtained factors of belief in a certain type of concrete conspiracy theory will be used as criterion variables, whereas the mentioned indicators can be used as predictor variables. The higher the predictability in the first two analyses, with a significant influence of most of the predictors, the easier it would be to corroborate our hypotheses of the cynical and cynical character of the two kinds of conspiracy theories. According to non-specific hypotheses which do not deal with the interrelation of predictors, we have used the “enter” method of introduction of variables in regression analysis.

The results are shown in Table 3 and Table 4.

Table 3. Regression of predictors of beliefs in *Government conspiracies during the 90's*

PREDICTORS	β coefficients
Perception of manipulation and recklessness in campaign	.218
Trust in political and social institutions	-.221
Specific support of democracy	-.158
Pleading for protection of human rights and discriminated groups	.137
Diffuse support of democracy	.086
R	.487
R ² adj.	.232

Table 4. Regression of predictors of beliefs in *Conspiracies of internal and external enemies*

PREDICTORS	β coefficients
Diffuse support of democracy	-.076
Political authoritarianism	.220
Liberalism-Conservatism	.247
Pleading for "organic" empowerment of nation	.148
R	.543
R ² adj.	.291

Apart from the fact that both regression analyses displayed a quite low contribution of the variable of diffuse support of democracy, which can be attributed primarily to the quality of its measurement, generally speaking, in both analyses the statistic significance of all predictors and the direction of their "influence" indicate the accuracy of the hypotheses derived. All single predictors contribute in the expected direction. Moreover, coefficients of multiple correlation and coefficients of determination indicate that, in the case of belief in Government conspiracy theories in the 90's, 23% of the variance of results in the criterion variable may be explained by means of these predictors, whereas the model used to explain beliefs in conspiracies of internal and external enemies is somewhat more successful and explains 29% of the variance. Such levels of explanation are considered moderate, which means that these two groups of theories may be considered partly as an expression of kynism or cynicism.

Since, within the measured authoritarianism, there is a variable similar to the variable of diffuse support of democracy,¹⁰ which proved to be poor-

ly predictive due to its "roughness", we have left out the latter from further analyses.

Moreover, the results obtained indicate the need to extend the hypotheses onto the properties of kynism and cynicism and their correlates in order to further test and improve the model. Since conspiracy theories involve political thinking, it can also, apart from being a partial expression of psycho-political dispositions, be perceived as an expression of wider values, world-views, and political heritage, and partly under the influence of variables which are change-

times democracy doesn't function very easily. Some people think we need strong leaders to sort things out. Others think democracy is the best solution even when things don't work out that easily. What is your opinion on this subject? The potential answers: a) *we need strong leaders*, b) *democracy is always the best*, and c) *I don't know, I am not sure*. The variable in the analysis has been recoded in a manner that a = 1, c = 2, b = 3. The following, substitute statement was used within the scale of authoritarianism: "The thing this country needs more than laws and political programmes are a few brave and determined individuals the people can trust". The subjects could agree or disagree therewith on a five level scale.

¹⁰ Diffuse support of democracy was measured by means of the following question: *Some-*

able to a larger extent, such as, for instance, the dominant problems in the society which may, as intervening variables, re-actualize or suppress antagonisms expressed through the conspiratorial way of thinking. To this we can add the influences of political campaigns and the importance of which political parties are currently in the Government, which are in the opposition, and which is their preferred communication style.

Additional Testing of Cynicism/Kynism

As part of this approach, we perceive kynism and cynicism as attitudes basic to political reality, wherein both may co-exist up to a certain level and refer to its different aspects, particularly political agents. The hypothesis is that they are partly an expression of wider social values and political world-views, adopted in the course of the process of socialization. The political legacy, as another instance which precedes them and which can present another form of indirect influence on cynicism/kynism, influencing thus the perception of political experience of the presumed inheritors of existing political traditions as a reproduction of previous relations and promotion of certain political concepts, depending on whether their political parties are in the position of government or in the opposition, may “refract” through both of these basic determinants of kynism and cynicism.¹¹ The experience of being in oppo-

¹¹ E.g. those whose family political tradition is linked to the Independent State of Croatia (NDH) could (no matter how strange it may sound) perceive the Government elected on 3 January 2000 as a return of the Communists and, pursuant to their own imagery, built on the memories or stories from the traumatic historical period, or their fabricates, expect a politics that would, in their opinion, have an-

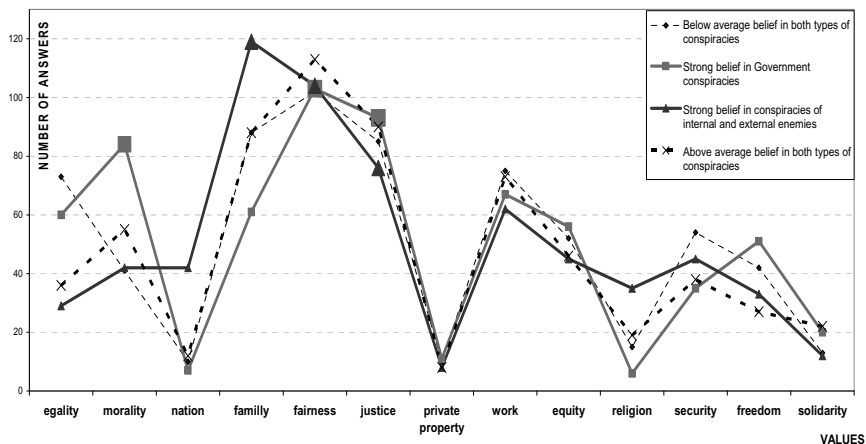
sition in the period when crucial events or processes took place may also have a direct influence on the development of a cynical attitude, whereas the experience of power influences the cynical attitude. Nevertheless, it is presumed that the mediational relation of the system of values and the political world-view can also make the experience of opposition to power more or less prone to such attitudes. Moreover, belonging to a certain political tradition may directly influence the inclination to distrust the historical inheritors of the opposite side, and thus kynism/cynicism.

In this sense, the interrelation between beliefs in certain kinds of conspiracy theories and a) the system of values, b) political world-view, c) political tradition of the family should be checked¹² in order to establish whether existing predictors (from the first analysis) are merely a reflection of ideological pref-

ti-Croatian attributes. This would be a belief on the naive level which may later, on the reflexive, or, as Sloterdijk calls it, refined level, be strategically applied to political relations.

¹² The variable of political experience could not be measured in any way, since we are not in possession of voting information throughout the nineties. The thing that could be done with reliable measures is the evaluation of a certain short-term effect of the opposition experience, which refers to the period of the current mandate. The hypothesis is that, with control of the variables of political world-view and family political tradition, the citizens supporting the opposition parties would prefer cynical conspiracy theories as information resources for the negative evaluation of the party in power. We have not examined this last hypothesis in the further analysis, since, according to the answer to the question who they voted for in 2003, the number of participants would be 402.

Figure 2. Value profiles of different groups of conspiracy believers

erence towards certain conspiracy theories, or rather the historical cleavage dating from World War II is reproduced in the support of particular kinds of conspiratorial beliefs.

a) As regards social values, the existing instruments allowed us to establish profiles of the participants according to their preference in respect of the three most important values. In order to determine the values characteristic of different kinds of conspiracy theories, and thereby also the values typical of kynism and cynicism, we have applied the logic of differences between “extreme groups”. The criterion of arithmetical mean was used to divide the participants into four groups. The first group consisted of those whose belief in Government conspiracies in the 90’s was above average, whereas their belief in conspiracies of internal and external enemies was below average, which should represent a group of kynics. The other group consisted of cynics, i.e. those whose belief in conspiracies of internal and external enemies was above average, whereas their belief in Government conspiracies in the

90’s was below average. The third group consisted of those who were below average in both dimensions of belief, whereas those from the fourth group displayed above average results in both dimensions of belief.¹³ When conducting this analysis we were primarily interested in the first two groups, in order to be able to determine at least approximately the foundations of belief in the two types of conspiracy theories, and, accordingly, the values of kynism and cynicism. The results are presented in the following graph (Figure 2).

When discussing the three most important values, their order and, partly, their contents differ between the presumed kynics and cynics. Whereas the kynics emphasize fairness, justice, and morality, the cynics emphasize family, fairness, and justice. Although only one value is different, the difference in the level of support of single values is indicative. For the cynics, the value of

¹³ The groups were of the same size: kynics = 219, cynics = 219; below average = 220, above average = 213.

family strongly occupies the first place, followed by fairness and then by a significant slope towards justice, which has the least support in all other groups. We have to ask ourselves whether the weaker support of justice, which is otherwise highly estimated in society, is actually a reflection of scepticism with regard to the plausibility of its realization and another expression of distancing from the political order which is trying to establish it. Likewise, a significantly lower support of the second and third values when compared to the first is also interesting. Primarily, this difference could be interpreted from the position that the values of fairness and justice are in substantial discord with the value of family, meaning that if you value family the most, you will have to sacrifice the other two values more frequently (or you will apply them selectively only within the circle of your own group or family). Also, the disproportion between the support of fairness and justice may indicate the belief that it is easy to achieve high goals on the personal, but not on the social level, since, unlike the second, the first level can easily be controlled personally. Nevertheless, it may also point to the existence of a fundamental cynical gap between the preservation of the public image of personal integrity and the perception of the world as unjust, i.e. as a place where the principle of justice cannot be applied instead of the supremacy of the power struggle. As opposed to this profile of paramount values, the difference among the most supported values is least pronounced in the group of cynics.¹⁴

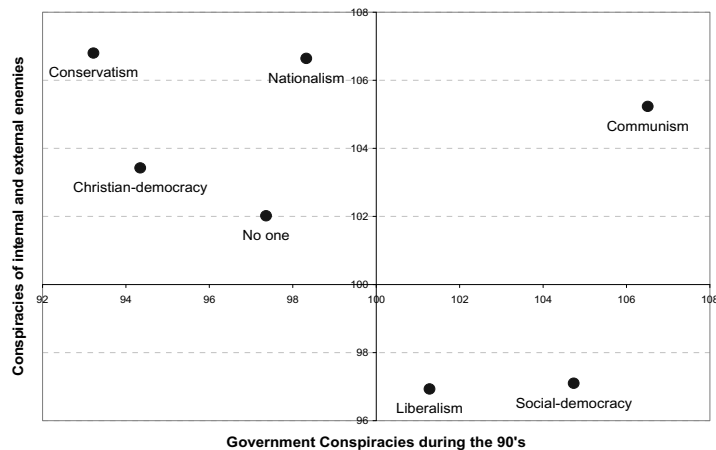
¹⁴ E.g., the difference in support of the first and the third value is 19 answers in the case of cynics, in comparison 43 answers in the

If, along with the previously analysed differences, the most considerable differences among these groups of participants are analysed, regardless of the absolute support of the values, the cynics, when compared to the kynics, put much stronger emphasis on the values of family, nation, and religion, whereas the values of equality, morality, and freedom are considerably more important to the kynics. These comparisons clearly indicate the collectivist pattern of values present in the cynics and, on the other hand, the universalistic-individualistic values of the kynics, which is compatible with the presumed logic of defence of the organic nation present in cynical conspiracy theories, and of the democratic order in cynical conspiracy theories.

b) When determining the relation between the political world-view and belief in certain groups of conspiracy theories, we may employ concrete identification with a certain world-view and left-right self-identification. The hypothesis is that those identifying themselves with the left ideological pole and with ideologies such as Communism and Social Democracy, which are traditionally attributed to that pole, will be more inclined to believe in theories of Government conspiracy in the 90's. On the other hand, the right ideological pole, i.e. the ideologies attributed to it, such as Nationalism and Conservatism, should manifest the least level of faith in this group of conspiracy theories. The reasons underlying this structuring could

case of cynics. This is only the result of the difference in frequencies and does not have the force of statistical significance, but rather serves as an impressionistic indication, which is the only possible indication at this level of measurement.

Figure 3. Beliefs in conspiracy theories and political world-view

Note: Results for both dimensions are expressed through standardized values ($M = 100$, $sd = 10$).

be multiple. They might derive from both supported contents of certain ideologies (e.g. in Socialism in the emancipation and development of every human being, in Liberalism in the protection of citizens from the influence of the state or in the Conservative dependence on national values which might then escalate as fundamental principles in nationalism). However, since all world-views are actualized within a certain historical context, this inclination towards conspiracy theories should also be influenced by the nature of political events in the 90's, which represent a kind of national revolution. Therefore, depending on the supported ideology, the perception of emancipation of national ideals and their protection with respect to the perception of abuse of power in that period will be more or less pronounced, which is also the cause of aversion of the right and inclination of the left ideologies towards these conspiracy theories. For the same reasons, the inclination to conspiracy theories involving the ac-

tion of internal and external enemies of Croatia should function in a completely opposite direction. The attitudes of some ideological groups towards both dimensions of belief in conspiracy theories are presented in Figure 3.

The results of the analysis of the variance at the level of all groups indicate statistically relevant differences in respect of both dimensions of belief in conspiracies.¹⁵ A post-hoc analysis¹⁶ indicates the presence of statistically significant differences between Conservatism and Christian Democracy on the one hand and Social Democracy and Communism on the other as regards the dimension of Government conspiracies

¹⁵ For government conspiracies in the nineties: $F = 30.511$; $df = 850, 6$; $p = 0,0001$. For conspiracies of internal and external enemies: $F = 17.235$; $df = 850, 6$; $p = 0,0001$.

¹⁶ The Scheffé test displayed a risk level of 10%. Due to the strictness of this test, this is the usual level.

in the 90's. With respect to conspiracies of internal and external enemies, differences between Liberalism and Conservatism (along with nationalism) appear at the level of risk exceeding 17%. The general direction of the results corresponds to the expectations, as shown in Figure 3. While citizens close to left ideologies, who at the beginning of the 90's were, so to speak, ideological losers and the opposition, express in a more pronounced manner their belief in the first type of conspiracy theories, citizens close to ideologies of the right, wherein clear tendencies of imaging the nation as an organic whole are present and whose ideals are at the same time realized in a threatening environment, display stronger belief in theories involving conspiracies of internal and external enemies. A small group with a Communist world-view ($n = 8$), the members of which support in a more pronounced manner both conspiracy theories, stand out from this pattern. This is not a surprising result as regards the other dimension when we consider the nature of the Communist order, which "cultivated" and quite often made use of the categories of internal and external enemies with a specific vision of an organic community to which these citizens have (presumably) remained loyal.¹⁷ They, therefore, do not find it difficult to apply the same thought pattern to new situations, or even to those resembling the previous ones, in which, for instance, the old anti-imperialism is veiled with new patriotic feelings. The relations between certain kinds of Croatian conspiracy

¹⁷ The effect of length of the socialization period is present in this group. Among them, 6 out of 8 are older than 50, whereas the others are older than 30.

theories and left-right self-identification are consistent with these results.¹⁸

We were further interested in the extent to which our predictors, which in their combination present an expression of cynicism/cynicism, may be explained by these world-views, i.e. ideological variables. The question arising here is whether they are a reflection of ideology and whether ideology manifests itself along with them as an independent factor which additionally explains and contributes to the inclination to certain conspiracy theories. With this objective, by means of a hierarchical regression analysis, we have included left-right self-identification as the following step in previously conducted regression analyses. After that, on the third level, we introduced the previously analysed political world-view (dummy variables), in order to gain an insight as to whether the identification with specific ideological orientation makes its members more inclined to believe in conspiracy theories.¹⁹ The results are shown in Tables 5 and 6.

¹⁸ The correlation of left-right self-identification with the belief in Government conspiracies in the nineties equals $r = -.420$, whereas its correlation with the belief in conspiracies involving internal and external enemies equals $r = .323$.

¹⁹ The potential objection that this is a variable measuring for a second time the same thing as left-right self-identification, could be overcome with two arguments. The negative argument would be the fact that they are only partly connected ($\eta = .56$). This, of course, does not mean that they explain the same part of the variance in the dependent variable. Finally, the indicator of multicollinearity, the indices of tolerance, and VIF indices for each single variable indicate that our predictors are far from the values critical for diagnosing multicollinearity (the lowest tol-

Table 5. Hierarchical regression of predictors of beliefs in Government conspiracies during the 90's with additional variables of ideological orientation in three steps

PREDICTORS	β -coefficients	β -coefficients	β -coefficients
Perception of manipulation and recklessness in campaign	.230	.201	.209
Trust in political and social institutions	-.231	-.161	-.153
Specific support of democracy	-.146	-.122	-.106
Pleading for protection of human rights and discriminated groups	.128	.102	.086
Diffuse support of democracy	.093	.054*	.034*
Left-Right self-identification		-.299	-.201
Christian Democrats			.036*
Communists			.050*
Conservatives			-.019*
Liberals			.189
Nationalists			.088
Social-democrats			.274
Others			.068
R	.490	.563	.601
R ² adj.	.234	.311	.348

* The influence of the marked variable is statistically non-significant ($p > .05$).

The addition of new variables in both steps contributes to a better explanation of the belief in conspiracy theories in a statistically significant manner, but this effect is much less pronounced in the case of conspiracy theories involving internal and external enemies. In the case of belief in Government conspiracies in the 90's, two effects of left-right

erance index equals .347 and the VIF index equals 2.88, whereas 0.1 and 10 are taken as critical values). The positive justification for the introduction of another ideological variable is the need for a stronger assessment of its mediation influence and the possibility of determining the influence of specific ideological world-views.

self-identification may be noticed. The first one is the partial overlapping with the previous predictors (expressed as a non-significant reduction of their regression coefficients), which proves that they are, only in a minor part, a reflection of ideological inclination towards these types of conspiracy theories. This indicates that cynicism could be the basic attitude that co-exists with ideological orientation which, on the other hand, significantly influences on its own the inclination towards theories of Government conspiracies in the 90's. This influence of ideology on the belief in Government conspiracy theories in the 90's is pronounced in Social-Democrats and Liberals.

Table 6. Hierarchical regression of predictors of beliefs in conspiracies of internal and external enemies with additional variables of ideological orientations in three steps

PREDICTORS	β -coefficients	β -coefficients	β -coefficients
Political authoritarianism	.233	.234	.232
Liberalism-Conservatism	.250	.228	.216
Pleading for “organic” empowerment of nation	.160	.127	.122
Left-Right self-identification		.097	.078
Christian Democrats			-.001*
Communists			.048*
Conservatives			.016*
Liberals			-.058*
Nationalists			.064*
Social-democrats			-.036*
Others			.048*
R	.536	.543	.555
R ² adj.	.285	.291	.298

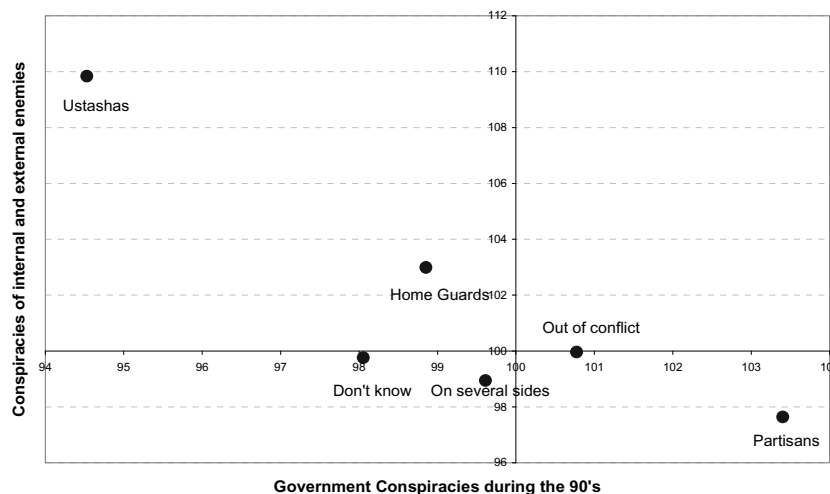
* The influence of the marked variable is statistically non-significant ($p > .05$).

The introduction of ideological variables into the prediction proves to be less useful in the case of belief in conspiracies involving internal and external enemies. In the second analysis it has an even weaker mediational effect (expressed through the reduction of previously present regression coefficients) and a weak direct effect expressed by low regression coefficients. Nevertheless, one should be careful when interpreting the direct contribution of this ideological dimension for two reasons: one part of the variance of direct ideological influence of the left-right self-identification has already been included with the previous predictors, primarily in the dimension of Liberal-Conservative attitudes. Moreover, there is also the influence of political experience, which may be masked by this variable and can-

not be measured in this research. Therefore, the variable of political experience in power/opposition should be included in future studies and, in the best case, one should try to reconstruct the political cynicism and cynicism as a dispositional variable, i.e. a more permanent tendency expressed through a series of attitudes towards different objects, not only with respect to conspiracy theories. Still, these results clearly indicate a direct influence of both cynicism/cynicism and ideology on the inclination to certain kinds of conspiracy theories.

c) Interesting results are also obtained with regard to the relation between political tradition and propensity to certain conspiracy theories referring to recent Croatian history. The conducted variance analyses show considerable differences among groups regard-

Figure 4. Beliefs in conspiracy theories and family political tradition from World War II

Note: Results for both dimensions are expressed by means of standardized values ($M = 100$, $sd = 10$).

ing both dimensions of conspiratorial thinking.²⁰ Subjects with an anti-fascist legacy from World War II have shown a statistically much higher level of belief in Government conspiracies in the 90's in respect to those belonging to the Independent State of Croatia (NDH) tradition, both home guards or ustashes. The situation is opposite when we analyse beliefs in conspiracies involving internal and external enemies. This belief is strongest and considerably more pronounced in subjects belonging to the ustasha tradition, followed by those of the home guard tradition, and finally those belonging to the anti-fascist tradition. The results are shown in Figure 4.

These results clearly indicate that the belief in two kinds of Croatian con-

spiracy theories is partly an expression of the historical cleavage dating from World War II. The manner in which it has manifested itself, as previous perceptive priming or as subsequent interpretation of the past, is a question that requires further research. We can only generally assume that, according to their historical experience, there existed potentials for such a perception, but a significant role was also played by the so-called idea of "reconciliation" which non-selectively rehabilitated the ustasha movement, thus making it a positive point of identification, not only in the sense of absolving the patriotic motivation of members of this tradition, but also, for some of them, in the sense of absolution from identification with Nazi ideology, both in the old and in the new generations. As regards the preference of certain types of conspiracy theories, this would imply that specific knowledge of the political past partly influ-

²⁰ For government conspiracies in the 90's: $F = 10.136$; $df = 858, 5$; $p = 0,0001$. For conspiracies involving internal and external enemies: $F = 11.397$; $df = 858, 5$; $p = 0,0001$.

Table 7. Hierarchical regression of predictors of beliefs in Government conspiracies in the 90's with additional variables of family political tradition

PREDICTORS	β -coefficients	β -coefficients	β -coefficients
Perception of manipulation and recklessness in campaign	.233	.248	.223
Trust in political and social institutions	-.237	-.217	-.156
Specific support of democracy	-.138	-.136	-.100
Pleading for protection of human rights and discriminated groups	.119	.103	.070
Diffuse support of democracy	.090	.069	.028*
Partisans (anti-fascists)		.197	.131
Ustashas (fascists)		-.026*	.018*
Home Guards (regular army of fascist Independent State of Croatia)		-.015*	-.005*
On many sides		.047*	.033*
Out of conflict		.101	.073*
Left-Right self-identification			-.186
Christian Democrats			.035*
Communists			.058*
Conservatives			-.017*
Liberals			.184
Nationalists			.104
Social-democrats			.255
Others			.061*
R	.487	.523	.611
R ² adj.	.231	.274	.355

* The influence of the marked variable is statistically non-significant ($p > .05$).

enced the readiness to perceive some subjects, groups, or factors as potential enemies, but it also presented the symbolic resource for subsequent theoretical formulation of the relation through the vocabulary of the past – particularly ethnic intolerance – as well as the inclination to tolerate criminal behaviour, “privatisation” of the state, and violation of civil rights.

In order to check which political traditions significantly influence the belief

in conspiracy theories and the manner in which this influence is manifested, we have conducted regression analyses similar to the previous ones by adding the variables of family political tradition to the first group of predictors; later on we have added world-view ideologies to circumferentially check which part of this influence is performed through ideology.

The anti-fascist family political tradition and, to a minor extent, non-in-

Table 8. Hierarchical regression of predictors of beliefs in conspiracies of internal and external enemies with additional variables of family political tradition²¹

PREDICTORS	β -coefficients	β -coefficients	β -coefficients
Political authoritarianism	.231	.239	.236
Liberalism-Conservatism	.248	.221	.196
Pleading for "organic" empowerment of nation	.157	.145	.117
Partisans (anti-fascists)		.011*	.025*
Ustashas (fascists)		.127	.119
Home Guards (regular army of fascist Independent State of Croatia)		.080	.081
On many sides		.010*	.000*
Out of conflict		.008*	.019*
Left-Right self-identification			.065
Christian Democrats			-.014*
Communists			.049*
Conservatives			-.001*
Liberals			-.062*
Nationalists			.052*
Social-democrats			-.047*
Others			.050*
R	.529	.547	.562
R ² adj.	.277	.291	.301

* The influence of the marked variable is statistically non-significant ($p > .05$).

involvement in the conflict,²¹ show little mediational influence and a significant direct influence on theories of Government conspiracy in the 90's. This direct influence remains significant even after we introduce ideology into the predic-

tion. When compared to the results in Table 5, where variables of political tradition were not included in the analysis, ideological variables display a slightly lesser contribution, which proves that they were partly mediated by political tradition, but the influence of Social Democratic and Liberal orientation on the preference for these conspiracy theories is still present. To sum up, members of the antifascist political legacy and those who identify themselves with the Social Democratic and Liberal ideologies are more inclined towards cynical conspiracy theories.

²¹ The results for particular predictors for both types of conspiracy theories differ only slightly in the first step in respect to the previous Tables 6 and 7. The cause of this difference is technical, since the program takes into consideration only the cases containing data for all three hierarchical levels of regression analysis.

The results displayed in Table 8 indicate that subjects with an NDH legacy are somewhat more inclined to believe in conspiracy theories involving internal and external enemies, particularly those whose family members mainly served in the ustasha units. The introduction of ideological variables indicates mainly the non-significance of their influence. Also, their introduction slightly reduces the influence of variables of political tradition and the majority of variables from the first prediction step, which, again, is an indicator of a weak mediation and direct influence. As expected, the latter is manifested in the prominence of Conservative attitudes from the first group of variables.

To sum up, these results indicate that subjects with an NDH legacy and belonging to the right ideological pole are more inclined towards cynical conspiracy theories involving the existence of internal and external enemies, under the guise of distancing from the democratic order.

So far we have analysed beliefs in different types of Croatian conspiracy theories as a dependant variable, trying to determine the extent to which they are an expression of the kynical or cynical attitude, and what is their relation towards more permanent ideological and value dispositions relevant for political behaviour. The next question is the mere extent to which conspiracy theories are important for understanding political behaviour. Bearing this in mind, in the next section we will analyse whether it is possible to distinguish among voters of certain political parties in Croatia on the basis of the knowledge of belief in certain conspiracy theories.

Conspiracy theories and voting behaviour

In order to determine if there is any ground for the analysis of the influence of conspiracy theories on electoral behaviour, we have conducted a simple analysis of variance in order to determine the existence of differences between the two kinds of conspiratorial belief between voters of particular political parties. Significant differences on the level of the general ANOVA test were obtained in respect to two dimensions of concrete conspiracy theories in Croatia,²² but a subsequent post-hoc Scheffe test does not reveal significant sub-sets for the belief in conspiracies involving internal and external enemies. Nevertheless, according to their direction, the results are indicative of both kinds of conspiracy theories.²³ The results are shown in Figure 5 (on the next page).

Voters of SDP and HNS²⁴ are in the lead as regards belief in theories of Government conspiracies in the 90's. They differed statistically only from voters of HDZ,²⁵ among which the support of this kind of conspiracy theory is least pronounced when considering the whole sample. In terms of tendencies, these and other results mostly reflect the political cleavages and the relation between the Government and the opposition which existed in the 90's (this applies to

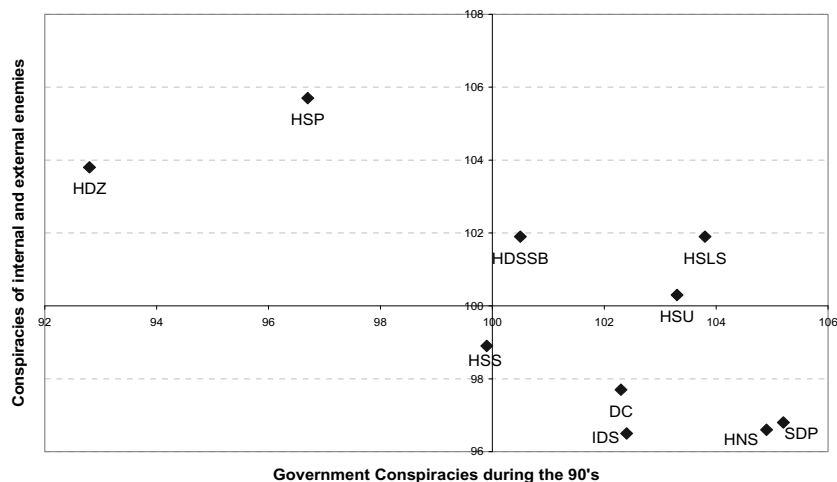
²² For government conspiracies in the nineties: $F = 25.951$; $df = 596, 9$; $p = 0.0001$. For conspiracies involving internal and external enemies: $F = 7.984$; $df = 596, 9$; $p = 0.0001$.

²³ Eta (government conspiracies in the nineties) = .524; Eta (conspiracies involving internal and external enemies) = .326.

²⁴ Social-Democratic Party and Croatian People's Party (liberal-democrats).

²⁵ Croatian Democratic Union (conservatives).

Figure 5. Beliefs in conspiracy theories and voting behaviour

Note: Results for both dimensions are expressed by means of standardized values ($M = 100$, $sd = 10$).

parties which existed at the time). Completely opposite results are obtained for the belief in conspiracies of internal and external enemies.

The relation between belief in Croatian conspiracy theories and attitudes towards political parties is theoretically observed as the influence of the first group of variables on the second, i.e. parties and their leaders are perceived through the prism of events which occurred in the last decade of the last century, to which the beginning of all theories here analysed refers. Therefore, this is an assessment of a particular party according to its role in the presumed types of conspiracies.

One can clearly notice the extent to which the inclination towards certain kinds of conspiracy theories “influences” the attitudes towards political parties²⁶ on the basis of regression analyses

²⁶ We use them as an alternative variable to voting behaviour.

which show interesting results (see Table 9 on the next page).

The attitudes towards HDZ and SDP, main competitors on the Croatian political scene, and towards parties close to them, i.e. HSP²⁷ and HNS respectively, and to their leaderships, can be successfully predicted by means of these theories, whereas the belief in conspiracy theories does not have any predictive value for the attitude towards parties of the centre, HSLs, HSS, and HSU.

The reasons underlying this correlation can be attributed to the significance of information from the past which appear in certain conspiracy theories as the foundations for further evaluation of the past and recent behaviour, and as a perceptive filter for the prediction of future behaviour of political parties. As we have seen in the previous section, this relation partly derives from the historical-ideological cleavage in the electorate

²⁷ Croatian Party of Rights (nationalist).

Table 9. Regression of attitude toward political parties in relation to conspiracy theories

	HDZ	HSP	HDSSB	HSU	HSS	HSLs	SDSS	IDS	HNS	SDP
<i>Government conspiracies during the 90's</i>	-.485	-.318	-.148	-.008*	.048*	.038*	.181	.271	.333	.395
<i>Conspiracies of internal and external enemies</i>	.222	.205	.170	.023*	-.035*	-.073	-.263	-.225	-.268	-.275
R	.533	.379	.229	.024	.059	.082	.321	.356	.427	.482
R ² adj.	.283	.141	.050	.001	.001	.004	.101	.125	.180	.231

* The influence of the marked variable is statistically non-significant ($p > .05$).

and the presumed political experience in the 90's which resulted in the current political cleavage between left and right, understood as the opposition between the Social Democratic-Liberal and the Conservative-Nationalistic poles.

The assessment of particular party leaders is in accordance with the assessment of particular parties, and can be explained as the projection of relations between political parties on their leaders, which are experimentally established. This conclusion is supported by the fact that some of them, e.g. the leaders of the two major parties, did not have a significant role in the political life at the time of the events which are interpreted in a conspiratorial way and the attitudes towards which can largely be predicted. A high level of competition, i.e. polarisation between the major political competitors can also contribute to the prominence of these conspiracy theories, connected with the recent Croatian past and the near future, since it may include the use of conspiracy theories as one of the sources of distinctions, which is, moreover, linked to the ideological dimension important for the origin

of their opposition. This information is not a relevant basis for decision-making in the case of voters of minor parties, whose aim is to win votes outside of this historical ideological matrix of opposition and which are, consequently, located in the ideological centre.

Conclusion

Let us sum up the results of our research. They clearly indicate that the majority of citizens believe in at least one conspiracy theory, whereas the average number is five. Furthermore, the majority of conspiracy theories represent opinions raising considerable controversy. The existence of two types of conspiracy theories has been confirmed as regards the structure of conspiratorial belief: *Government conspiracies in the nineties* and *conspiracies of internal and external enemies*. In accordance with previously established psychoanalytical hypotheses, we have corroborated the hypotheses of the cynical character of the first and the cynical character of the second type of conspiracy theories. In line with this, the first type represents support to the democratic order, as a kind of criticism of the

Government, whereas the other kind of conspiracy theories is connected with authoritarian tendencies which support the "siege mentality". Furthermore, the first kind of conspiracy theories is typical of citizens with a Social Democratic and Liberal political world-view, whereas citizens of a nationalistic, Conservative, and to a somewhat lesser extent, Christian Democratic world-view are more inclined towards the second type. Regression analyses indicate that, along with the influence of a basic cynical/cynical attitude, belief in these conspiracy theories is influenced by ideological orientation and family political tradition from World War II, with subjects of anti-fascist legacy being more inclined to believe in Government conspiracies in the nineties, and inheritors of NDH legacy being more inclined to believe in conspiracies involving internal and external enemies. Further analyses indicate that these two types of Croatian conspiracy theories have a significant influence on the attitudes towards political parties, which can be useful for successful prediction of attitudes towards the main competitors on the Croatian political scene. Of the two types of belief in conspiracy theories, the belief in Gov-

ernment conspiracies in the 90's proves to be the better predictor of these attitudes. This shows that such conspiracy theories are relevant for the prediction of potential voting behaviour. The use of these theories alone makes it possible to predict approximately one fourth of the total variance of voting preferences for the major competitors on the Croatian scene. Therefore, belief in conspiracy theories referring to the recent Croatian past, as well as the development of predictors of cynicism and cynicism as the basic attitude towards political reality, prove to be predictors which should not be overlooked in the future.

Finally, the results of this research clearly indicate that conspiracy theories are not typical of eccentrics, but are rather a widespread way of thinking connected primarily to politically controversial events and processes. It does not have solely antidemocratic, authoritarian, and collectively-protective potentials, since one of the types thereof functions as a way of "exposing the dirty linen" of the democratic order. Moreover, both kinds of conspiratorial thinking are relevant for understanding the political order and the articulation of political divisions in Croatian society.

BIBLIOGRAPHY

- Coady, D., ed. (2006) *Conspiracy theory: the philosophical debate*. Hampshire: Ashgate.
- Ellington, Thomas, C. (2003) Won't Get Fooled Again: The Paranoid Style in the National Security State. *Government and Opposition* 38 (4): 436-455.
- Laclau, Ernesto (1991) God only Knows. *Marxism Today*, December: 56-59.
- Lévi-Strauss, Claude (1989) *Strukturalna antropologija*. Zagreb: Stvarnost

- [*Structural Anthropology* – Croatian edition].
- Salecl, Renata (2002) *Protivravnodušnosti* [*Against Indifference*]. Zagreb: Arkzin.
- Sloterdijk, Peter (1992) *Kritika ciničkog uma*. Zagreb: Globus [*Critique of Cynical Reason* – Croatian edition].
- Stavrakakis, Yannis (1999) *Lacan and the Political*. London and New York: Routledge.
- Webster's New Collegiate Dictionary* (1976) Springfield, Mass.: G. & C. Merriam Co.
- Žižek, Slavoj (1994) *Mapping Ideology*. London: Verso [electronic version from Questia Library].
- Žižek, Slavoj (1996) *Metastaze uživanja*. Beograd: Biblioteka XX vek [*Metastases of Enjoyment* – Serbian edition].
- Žižek, Slavoj (1999) *The Matrix, or the Two Sides of Perversion*. Paper presented on International Symposium at the Center for Art and Media: Inside the Matrix. Karlsruhe, October 28.
- Žižek, Slavoj (2002) *Sublimni objekt ideologije*. Zagreb: Arkzin [*Sublime Object of Ideology* – Croatian edition].
- Žižek, Slavoj (2004) *The Reality of the Virtual*. A film by Ben Wright.
- Žižek, Slavoj (2006) *How to read Lacan*. London: Granta Books.

Struktura konspirativnoga mišljenja u Hrvatskoj

SAŽETAK Sukladno rezultatima anketnog istraživanja iz 2007. godine, ova studija analizira konspirativno mišljenje u Hrvatskoj i njegove korelate. Konspirativno mišljenje odnosi se na politički kontroverzne događaje i procese iz nedavne hrvatske povijesti. Provedena faktorska analiza pokazala je postojanje dvaju faktora. Jedan se odnosi na zavjere vlasti u 90-ima, a drugi na zavjere unutarnjih i vanjskih neprijatelja. Na temelju Sloterdijkovih i Žižekovih razmatranja o cinizmu, ova dva faktora možemo nazvati kiničnim i ciničnim teorijama zavjera. Prvi je tip teorija zavjera drsko i odvažno raskrinkavanje cinizma elita moći – njihovih tajnih sastanaka s neprijateljem tijekom rata, političkog kriminala, korupcije itd. Drugi je tip naličje "javne fasade", opscene reakcije na "kradljivce užitka" nacionalne stvari, u koje takva ideologija ubraja civilno društvo, oporbu, EU, MMF, Velike sile itd.

KLJUČNE RIJEČI teorija zavjere, cinizam, kinizam, zavjere vlasti, zavjere unutarnjih i vanjskih neprijatelja, izborna ponašanje

Reagiranje

Napomena uredništva

Uredništvo *Anala Hrvatskog politološkog društva* odlučilo je objaviti reagiranja Dragutina Lalovića i Daga Strpića na tekst Mirjane Kasapović “Dvojac bez kormilara: odgovor na istupe Dragutina Lalovića i Daga Strpića na znanstvenom skupu ‘Stanje i povijest političke znanosti u državama bivše Jugoslavije’” jer pravo na reagiranje na tekstove objavljene u časopisu drži jednim od temelja vlastite uređivačke politike. Uredništvo pri svemu tome ne podupire ni jednu stranu u spomenutim reagiranjima, već samo ocjenjuje da je sadržaj rasprave koja ih prati izašao izvan uobičajenih akademskih standarda, poprimivši snažnu osobnu notu. Zbog toga je Uredništvo odlučilo prekinuti daljnju raspravu o tom pitanju, dajući još, iznimno, mogućnost Mirjani Kasapović da u novom broju časopisa odgovori na spomenuta reagiranja.

POLITOLOŠKI ANTIBARBARUS. O TUŽBOLJUBNOM DISKURSU “ČISTE” POLITOLOGIJE (I)

Dragutin Lalović

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Polemika

Primljeno: veljača 2010.

Uvodna napomena

Uz znanstvene tekstove izložene na međunarodnome znanstvenom skupu održanom u Opatiji 2. listopada 2008, a objavljene u prošlom broju časopisa *Anali Hrvatskoga politološkog društva 2008*,¹ uredništvo časopisa uvrstilo je i pamfletski, neznanstveni tekst pod naslovom “Dvojac bez kormilara”, koji ni po čemu ne odgovara standardima ni uljuđene, nekmoli znanstvene komunikacije.

¹ Riječ je o člancima S. Ravlića, T. Kursara, I. Lukšića, D. Pavlovića, D. Strpića i D. Lalovića. Tema politološkog skupa bila je: “Stanje i povijest političke znanosti u državama bivše Jugoslavije”. Kao poticaj i predložak za raspravu na skupu ponuđena je knjiga *Izlazak iz množine: stanje hrvatske političke znanosti*, koja je objavljena krajem 2007. kao izdanje biblioteke “Politička misao” Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Tekst je označen kao “reagiranje”, a u uredničkoj bilješci nam se priopćuje: “Članak Mirjane Kasapović također je pozitivno recenziran, ali se objavljuje kao reagiranje na spomenuta dva izlaganja, u kojem **iznosi vlastite stavove o tvrdnjama iznesenim u tim izlaganjima**” (*Anali*, 2008: 31; istaknuo – D. L.). A u naslovu pak samog članka “Dvojac bez kormilara” nalazimo da je to “odgovor na istupe Dragutina Lalovića i Daga Strpića na znanstvenom skupu ‘Stanje i povijest političke znanosti u državama bivše Jugoslavije’” (str. 145).²

Čitatelj se lako može uvjeriti da tekst “Dvojac bez kormilara” nije nikakav odgovor na naša izlaganja, nego primitivni klevetnički napad na nas kao osobe. Doima se kao da je u časopis doturen kao dojava upućena organima poput

² Vidi Dag Strpić (2008: 93-116) i Dragutin Lalović (2008a: 117-144).

USKOK-a, koji bdiju nad javnim zdravljem i čistotom običaja u suvremenoj demokratskoj Hrvatskoj. S dramatičnim apelom: krajnji je čas za spašavanje dostojanstva temeljnih standarda znanosti i struke.

Samo je grdna nevolja mogla prisiliti ugledni časopis Hrvatskoga politološkog društva da objavi tekst koji vrvi najtežim ideološkim diskvalifikacijama i osobnim uvredama, a na svojim se nadahnutim vrhuncima uzdiže i do siktavog govora mržnje. *Quo vademus, kolege?*³

Kolege iz *Anala* uvjeravaju nas da je riječ o krajnje oštrome, ali i iznuđenom tekstu, odgovoru na veoma oštre istupe profesora FPZ-a Daga Strpića i Dragutina Lalovića na prošlogodišnjim "Hrvatskim politološkim razgovorima", održanim 2. listopada 2008. godine u Opatiji.

Je li tome doista tako? Što je viđenu politologinju u našim istupima moglo toliko izazvati da se upusti u tegobnu i nezahvalnu zadaću denuncijacije?

Kao jedan od inkriminiranih, pitam se što sam to morao kazati da bih izazvao takvu reakciju? Što u mom istupu daje pravo ili nudi izliku M. Kasapović da me proglasi nikakvim znanstvenikom, a moralno, politički i nacionalno sumnjivim?

Budući da čak i na Fakultetu ima još kolega koji ne razumiju, ili se prave da ne razumiju, o čemu je riječ – počevši od same M. Kasapović – cijela se priča mora ispričati podrobno, jasno i razgovijetno. Ne toliko zbog M. Kasapović, jer je ona

³ Pitanje upućujem svima (nama) i svakome pojedinačno. Prije svih uglednim kolegama sa zajedničke nam institucije, članovima uredništva *Anala*, profesorima Branku Caratanu, Tihomiru Cipeku, Ivanu Padjenu, Zdravku Petaku, Slavenu Ravliču, Bertu Šalaju i Nenadu Zakošek.

nakon svega, nažalost, dokazala kako je svaki razgovor s njome uzaludan. Nego zbog naše javnosti, napose stručne, da nitko ne može reći da mu nije poznato o čemu je riječ.

Priča koja slijedi ima dva dijela, izložena u četiri točke.

U prvoj točki prvog dijela skraćeno se iznosi što sam izložio na Hrvatskim politološkim razgovorima 2008. i kako mi je odgovoreno.

U drugoj točki obrazlažem ono što samozatajno nisam htio izložiti na tim razgovorima, a što je to tako loše u tekstu M. Kasapović "Izlazak iz množine. Kraj unutarnje kolonizacije hrvatske politologije?"

1) "Revizionistički" diskurs "čiste" politologije

1.1. Poziv na opatijske politološke razgovore: singular ante portas?

Na početku je ove (ne)vesele priče poziv na znanstveni razgovor o ozbiljnoj knjizi ozbiljne skupine autora.⁴ Po-

³ S obzirom na obim teksta, a na zahtjev uredništva *Anala*, ovdje se objavljuje samo djelomično skraćeni prvi dio ove polemike (točke 1 i 2). Izostavljen je drugi dio, u kojemu, u točki 3, sažeto prikazujem tekst iz novije znanstvene produkcije M. Kasapović, koji nam pokazuje da pad ispod standardnog politološkog diskursa u "Izlasku iz množine?" nije bio eksces. U četvrtoj završnoj točki ukratko se osvrćem na smisao i funkciju optužbi i osobnih objeda iskazanih u tekstu M. Kasapović "Dvojac bez kormilara". Tekst će u integralnoj verziji biti objavljen u posebnom izdanju.

⁴ Samo da podsjetim, uz M. Kasapović (kao urednicu i autoricu uvodne studije) riječ je o sljedećim ozbiljnim kolegama politolozima: profesorima Ivanu Grdešiću, Vlatku Cvrtili,

zivaajući nas da svi u takvom razgovoru sudjelujemo, organizator (i sam član te skupine) Hrvatskih politoloških razgovora uvjerava nas da smo dobrodošli, da je knjiga *Izlazak iz množine* “zbornik radova koji su nastali iz gotovo jednogodišnje rasprave o stanju političke znanosti općenito, napose u Hrvatskoj”. Zatim nam se predočava da je riječ o prvoj kritičkoj raspravi o povijesti političke znanosti u nas, gdje se prvi put dijagnosticiraju “ozbiljnije pogreške u razvoju discipline, odnosno FPZ-a”. Pa se zatim i sugerira (“po svemu sudeći”) da se time raskida s dotadašnjom gnjilom tolerancijom i izbjegavanjem kolektivne znanstvene autorefleksije, uz ocjenu da je dotada u hrvatskoj politološkoj zajednici prevladavala “‘pacifistička’ atmosfera”.

Nedvosmisleno se naglašava da je osnovna intencija te knjige (“koju je uredila Mirjana Kasapović”) “revizija povijesti discipline u Hrvatskoj”. Da bi poziv zaključno izrijeком upozorio na ono što je u knjizi važno i tko je u njoj bitan. Ovako:

“Temelj zbornika je studija Mirjane Kasapović *Izlazak iz množine: kraj unutarnje institucionalne kolonizacije hrvatske političke znanosti?* Prije svega, Kasapović nastoji objasniti zašto vlada šutnja glede povijesti i stanja hrvatske političke znanosti. To je stanje neprimodno jer je ta disciplina bila u vrtlogu vrlo dubokih političkih i društvenih lomova: slom Jugoslavije i komunističkoga političkog i društvenoga poretka i uspostava nove države i pripadaju-

Nenadu Zakošek, Zdravku Petaku, Damiru Grubiši, Tihomiru Cipeku, docentima Tončiju Kursaru i Bertu Šalaju te asistentima Ani Petek i Krešimiru Petkoviću.

ćih sustava. I sve to u manje-više ratnom stanju.

Kasapović razloge za to pronalazi u *sastavu nastavničkoga kadra FPZ-a* koji je gotovo tri desetljeća bio, u dobroj mjeri, popunjavao filozofima, pravnicima, sociolozima i povjesničarima. Ta se politika dijelom nastavila i onda kad je FPZ stvorio dovoljan broj kvalitetnih politologa koje je mogao uposliti. Zbog toga su *navedene discipline ‘kolonizirale’ Fakultet političkih znanosti, odnosno njegov predmet bavljenja, politiku*. Tako je nastala pluralna perspektiva (odnosno ‘množina’) za koju se dugo mislilo da najprikladnije može objasniti fenomen politike. Politologija ili politička znanost (singular) živjela je kao ‘podstanar’ u vlastitoj kući, a *gotovo tri desetljeća nitko nije ni pokušao objasniti što bi ona, uz ‘etablirane’ discipline, trebala istraživati*. No početkom ovoga desetljeća među politolozima mlađe i srednje generacije pojavio se *gotovo prosvjedni pokret za ‘izlazak iz množine’*. Njihovi su napori potpomognuti i tzv. Bolonjskom revolucijom koja je koncepcijski i institucionalno ojačala političku znanost u jednini” (sve istaknuo – D. L.).⁵

Kako god taj poziv ocjenjivali, s obzirom na njegov sadržaj i razinu, on izričito usmjerava cijelu raspravu o povijesti

⁵ Uz to, u pozivu se spominju i dvije “važne studije” (a koje su ipak samo “manje-više informativne” i slavljenički prigodne, po izrečenom dojmju), a to su: Ivan Prpić, “Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i razvoj političkih znanosti u Hrvatskoj 1962.-2002” (2002); R. Knežević/S. Ravlić, “Hrvatska politologija 1962.-2002.: preteče, razvojna razdoblja i rezultati” (2002).

i stanju naše znanosti na “temelj zbornika” te vjerodostojno sažima glavnu tezu i argumentaciju “revizionističkog nauka”: singular *političke znanosti* samosvjesno izlazi na svjetlo dana i uzvrća udarac imperijalnom pluralu *političkih znanosti*. Što je kolektivni rezultat dubokih umovanja i “gotovo jednogodišnjih rasprava” skupine autora koji se u samorazumijevanju predstavljaju kao “pokret za dekolonizaciju” politologije (točnije: diplomiranih politologa) od imperijalnih presizanja “množinskih” političkih znanosti (točnije: filozofa, pravnika, sociologa, ekonomista i povjesničara na našoj instituciji).

U takvom pozivu dvije su tvrdnje *a prima vista* bespredmetne.

Prvo, rečeno je zaoštavanje posve neuvjerljivo, jer opakih “filozofa, pravnika, sociologa, ekonomista i povjesničara” jedva još ima na Fakultetu, a u mirovinu se povukla cijela starija generacija “kolonizatora” (koja je punih četrdeset godina nosila razvoj institucije). Nekoć “srednja i mlađa” generacija postala je u međuvremenu nešto “starija i više srednja” te zauzela gotovo sve ključne pozicije i katedre na Fakultetu. Sve je to lijepo i prirodno, ali u tome nema nikakve osobite “belicističke” dramatike, to je čisto pretjerivanje!

Drugo, organizatori skupa sebi dopuštaju tvrdnju da “gotovo tri desetljeća nitko nije ni pokušao objasniti što bi ona, uz ‘etablirane’ discipline, trebala istraživati”! To se doista treba usuditi izjaviti, a ostati živ. Da prije njihove generacije nitko od nas decenijama nije znao čime se bavi – politikom – niti se o tome uopće pitao!⁶

⁶ Valjda se htjelo kazati “nije uspio” (koliko god bilo pretenciozno), a ne “nije ni poku-

Takvom pozivu usprkos, a ne zahvaljujući njemu, odlučio sam prihvatiti izazov s kojim smo suočeni. Uvijek je naime moguće da se iza neprimjerenih formulacija u službenom pozivu mogu u knjizi naći i dragocjeni uvidi “gotovo jednogodišnje rasprave”. I doista mogu, u većini tekstova u kojima se, sukladno logici tog tipa zbornika, daju mjerodavni pregledi stanja pojedinih grana i područja znanosti o politici u nas.

Sukladno pozivu pak punu sam pozornost usredotočio na “temeljni tekst” Mirjane Kasapović “Izlazak iz množine: kraj unutarnje institucionalne kolonizacije hrvatske političke znanosti?”.

Prihvatio sam dakle da na politološkom skupu izložim svoj sud o tom tekstu jer sam barem jedno, do kraja, povjervao organizatorima: da smo iskreno pozvani da sudjelujemo u *znanstvenoj* raspravi.

šao” (što je puki *flatus vocis*). Kao demanti, samo jedan primjer, umjesto mnogih. Na samom početku bijahu *Naše teme* (1-2/1964). Tema kulturnog broja tog uglednog časopisa bila je “Šta je politika?”, s prilogima nastavnika Fakulteta Vanje Sutlića (legendarni članak “Dijalektika zajednice kao epohalni horizont povijesti. Uz odnos filozofije i politike”; kasnije uvršten u knjigu *Bit i suvremenost*, str. 361-382), Ivana Prpića (“Doba politike”), Nerkeza Smailagića (“Aktuelni aspekti politike nauke”), Leona Gerškovića (“Fakultet političkih nauka i sistem društvenog samoupravljanja”) i Žarka Vidovića (“Politika i politikologija”); njima treba pridometnuti i priloge Eugena Pusića (“Neke primjedbe uz pojam vlasti”) i Joce Marjanovića (“Političke nauke i njihov studij kod nas”).

1.2. *Moje izlaganje na opatijskom skupu: "Politologija kao znanost i politolog kao stručnjak ('znanost o općenitosti' i 'stručnjak za općenitost')*"

U raspravi o "Izlasku iz množine?" na opatijskom skupu ograničio sam se samo na dva pitanja, koja su, po mom sudu, zasluživala osobitu pažnju. Prvo je bila dopuna onoga čega u tom tekstu nema, a što bi bilo logično očekivati u njemu s obzirom na njegovu metodičku pretpostavku – nipošto samorazumljivu, još manje održivu – da se povijest političke znanosti svede na povijest njezine institucionalizacije u sklopu FPZ-a. Drugo je bilo iznuđeno: bio sam dužan odgovoriti na izravnu optužbu na račun Ivana Prpića (i mene) i njegova svojedobnog određenja politologije kao "znanosti o općenitosti" i politologa kao "stručnjaka za općenitost".⁷

1.2.1. Povijesni, politički i društveni kontekst formiranja Fakulteta političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, početkom 1962.

Osnivanju Fakulteta političkih nauka u Zagrebu pristupa se u "Izlasku iz množine?" ovlažno i uzgredno. Konstatira se da vrijeme "institucionalizacije suvremene političke znanosti" nije bilo "slučajno odabrano", da su se bili stekli "politički i znanstveni uvjeti koji su omogućili taj korak". Politički: u smislu "ograničene ekonomske liberalizacije i društvene pluralizacije u vrhu komunističke partije" (s ideologijskim projektom "samoupravnog socijalizma"). Znanstveni: "iz

razvoja društvene znanosti" i potrebe za "znanstvenim studijem politike". Usp. Kasapović, 2007: 44-45.

Za detaljnije tumačenje upućuje nas se na studiju Ivana Prpića, objavljenu u povodu 40-e obljetnice osnutka Fakulteta. U toj studiji doista nalazimo obrazloženo tumačenje strukturnih razloga i konjunkturnih uvjeta institucionalizacije proučavanja i podučavanja znanosti o politici, preciziranjem modelskih značajki "društvenog samoupravljanja", kao tipa poretka koji je javno obznanjen u Programu SKJ (usvojenom na VII. Kongresu SKJ, 1958), a normativno institucionaliziran u Ustavu SFRJ 1963. Prpić podsjeća da je Odluku o osnutku Fakulteta donio Izvršni komitet CK SKH, a formalno utvrdio Sabor SRH 23. veljače 1962. Pritom upozorava na važnu činjenicu da je Fakultet političkih nauka tada bio *jedina sveučilišna institucija za proučavanje i naučavanje politologije u zemlji* (nasuprot tome, drugdje se formiraju partijske političke škole; u Beogradu, 1960, Ljubljani, 1961; čemu treba dodati i Sarajevo, 1961).

Istraživača povijesti naše institucije moralo bi zaokupiti pitanje: kako je uopće bilo moguće unutar takvog monolitnoga autokratskog sustava (kakvim ga se inače plošno predstavlja) formirati baš u Zagrebu *znanstveni fakultet*, sa sveučilišnim statusom, ustrojstvom, odabirom znanstveno-nastavnog kadra i istraživačkim ambicijama?

Prema Prpićevu sudu: "Razlika upućuje na opravdanost hipoteze da su u Hrvatskoj u to vrijeme bili utjecajni zagovornici reforme komunističkog vladavinskog sustava".⁸

⁷ Napominjem da se od cijelog teksta kritički osvrćem samo na točku III: "Politička znanost u Hrvatskoj 1962-2007" (str. 44-81). U opatijskom izlaganju, ponovno ističem, izabrao sam samo naznačene dvije točke, koje su gotovo jedine koje uopće zaslužuju da se o njima ozbiljno razgovara.

⁸ Uz to, on ipak oprezno napominje da "prije zaključka, valjalo bi pronaći dokumente". Pri-

S obzirom na prevladavajući kliše i prizemnu optiku gledanja na to razdoblje kao “doba mraka i jednoulja” – kakvu i “Izlazak iz množine?” pothranjuje – dvojbe zapravo i nema: to i nije bio fakultet, istinska i punopravna akademska institucija kao zajednica istraživača, nego banalna “partijska politička škola”, pogon za stvaranje pravovjerne političke elite.

Zašto? Naprosto zato što pravog fakulteta za ozbiljno proučavanje politike i političkoga nije ni moglo biti u režimu u kojemu nije bilo ni demokratske politike ni slobodne javnosti.

Eto u čemu je problem! Već sama činjenica opstojanja i razvoja ozbiljnog studija znanosti o politici za svakog je politologa barem indikacija stanovitog stupnja demokratičnosti poretka kojemu je potrebna takva institucija, kojemu su nužni stručnjaci tog profila.

A da je, od samog početka, riječ o ozbiljnom studiju, istraživački i nastavno, kojemu su vrsni ljudi od intelektualnog integriteta posvetili desetljeća predanog rada – da je dakle riječ o *fakultetu u najboljem smislu riječi*, to barem među nama ne kanim dokazivati.

Vratimo se pitanju: je li tadašnja hrvatska sredina doista bila sklonija negoli u drugim republikama demokratskim ili barem liberalnim reformama “komunističkoga vladavinskog sustava”, kako Prpić logično pretpostavlja.

Za primjeren odgovor na to pitanje nije međutim dovoljna samo dobra logika, nužna je konkretna politološka ana-

je toga iskazuje žaljenje što nije u arhivima uspio pronaći zapisnik sa sjednice Izvršnog komiteta CK SKH na kojoj je ta povijesna odluka o osnutku FPN-a bila donesena (Prpić, 2002: 45).

liza povijesnoga, napose političkoga, konteksta u Hrvatskoj početkom 60-ih godina. Kao politolog koji je godinama proučavao, uz akademika Dušana Bilandžića, povijest SKH i SKJ, mislim da mogu ponuditi uvjerljiviji odgovor. U ovoj prilici, ocrtat ću ga sumarno.

Zajednički jugoslavenski kontekst tih prijelomnih godina karakterizira prva duboka unutarstemska kriza, povezana s dvojabama o samom karakteru tadašnjeg poretka i strategijske funkcije SKJ u njemu. U vrhu SKJ zbiva se dramatičan sukob, u kojemu se očituje većiinski *staljinistički* otpor ekonomskoj liberalizaciji i razvoju radničkog samoupravljanja.⁹ Nipošto nije slučajno da je

⁹ Sukob u vrhu SKJ postaje dramatičan 1962, o čemu svjedoči trodnevna proširena sjednica Izvršnog komiteta CK SKJ početkom te godine. A o čemu šira javnost doznaje iz čuvenoga Titovova svibanjskog govora u Splitu. Shematski rečeno, Tito se nalazi, po vlastitom priznanju, u manjini, u svojevrsnom sendviču između “staljinističko-unitarističkih” i “reformsko-samoupravnih” snaga u SKJ. S prvima se slaže glede koncepcije Partije kao avangarde i ideologijskog razumijevanja “prijelaznog razdoblja” kao klasne borbe (protiv “klasnog neprijatelja” i “kontrarevolucije”), ali im se suprotstavlja zagovaranjem radničkog samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti. S drugima se slaže glede samoupravljanja i “borbe protiv etatizma”, djelomično se s njima slaže glede pozicije i ovlasti republika, a veoma je sumnjičav spram njihove koncepcije privredne i društvene reforme, a napose spram njihovih zahtjeva za radikalnom reorganizacijom i destaljinizacijom SKJ (famozni “gnjili liberalizam”). Dovoljno je usporediti III. plenum CK SKJ (veljača-ožujak 1966, na kojemu Ranković ima uvodno izlaganje) i čuveni IV. plenum CK SKJ (lipanj 1966, na kojem je Ranković osuđen) da bi se pokazalo kako se iza “obračuna s Rankovićem” zapravo krio sukob saveza republič-

VIII. Kongres SKJ morao biti odgođen na godinu dana (održan je punih godina dana kasnije nego što je statutom bilo predviđeno, krajem 1964), da je inicijator velike privredne i društvene reforme 1964. bio Sindikat, a ne vrh SKJ. U vrhu SKH situacija nije bila ništa bolja, nego možda i gora, o čemu rječito svjedoči činjenica da na sjednicama CK SKH (u doba "male privredne reforme" 1962) biva doveden u pitanje i dotad neprijeporni politički autoritet Vladimira Bakarića, čelnoga reformističkog lidera Hrvatske. Nasuprot njemu, *staljinistička većina* u CK SKH odbacuje projekt

kih vodstava (na čelu sa srpskim, i uz iznimku hrvatskoga) s Titom i njegovim modelom vladavine. Nakon toga Tito je cijelo vrijeme u defenzivi, što se na svom vrhuncu očituje na IX. kongresu SKJ, koji ukida CK SKJ i odbacuje princip "demokratskog centralizma", te gotovo pretvara SKJ u *savez ravnopravnih republičkih partija*. Iz te desetogodišnje političke bitke Tito izlazi kao politički pobjednik tek 1972, smjenom najprije hrvatskoga, a zatim i srpskoga reformskoga partijskog vodstva. Uz ogromnu cijenu, uz bitno zaustavljanje reformskih procesa, jačanje represivnih aparata (političke policije, prije svega KOS-a), militarizaciju društva (JNA kao "čuvar jedinstva i tekovina revolucije", Komiteti za ONO i DSZ) i ideologizaciju kulturnoga i znanstvenog pogona (paradigmatski: tzv. Šuvarova reforma obrazovanja). Ali i uz jedan nedvojben dobitak, jer se SFRJ u Ustavu iz 1974. preobrazila u istinsku federaciju (s elementima konfederacije) šest republika i dviju pokrajina. Zaključno, od početka 60-ih započinje otvoreno krizno razdoblje jugoslavenskoga (pa time i hrvatskoga) poretka, u kojemu se valovi destaljinizacije (1964-1970; 1985-1990) smjenjuju s velikim valom restaljinizacije (1972-1985). A s osobitim karakterom 1971. godine, s njezinom temeljnom ambivalencijom: vrhunac ili krah demokratske i liberalne destaljinizacije?

reformi i ocjenjuje da su za krizu krivi pretjerano samoupravljanje (koje vodi u anarhiju), pretjerana decentralizacija (koja vodi dezintegraciji zemlje) i pretjerana tržišna liberalizacija (koji vodi obnovi kapitalizma).

U takvoj nepovoljnoj konstelaciji odnosa snaga između "reformista" i "dogmata", može se pretpostaviti zašto Bakarić ne želi podržati formiranje partijske škole: moralo mu je biti jasno da bi se time širom otvorila vrata reprodukciji i snaženju već ionako prejakih staljinističkih snaga, koje bi preko takve škole još mogle oblikovati i nove generacije po svojem svijetlom liku. Stoga je Bakarić pribjegao politici "normalizacije", ustanovljujući instituciju sveučilišnog tipa u kojoj će se formirati stručnjaci novog tipa, koji su nužni za demokratsku preobrazbu poretka, za postupno i tegobno, ali nužno prevladavanje staljinističkog monopola vladajućeg Saveza komunisti.¹⁰

¹⁰ Za razliku od partijskih škola, kojima su programe i statute odobravale najviše instance Saveza komunisti te u kojima su se mogli obrazovati samo provjereni članovi SK, a predavati visoki partijski "idejni radnici" (članovi foruma SK), *fakultet* u Zagrebu uvijek je bio autonomna akademska institucija (barem koliko i drugi fakulteti društvenih i humanističkih znanosti). Prvi dekan FPN-a, prof. Leon Geršković, nije bio iz vrha partijske nomenklature niti partijski ideolog (bio je poznati ustavni pravnik i predsjednik Organizaciono-političkog vijeća Sabora SRH). Očigledno je imao pune ovlasti da oko sebe okupi kvalitetnu jezgru nastavnika i suradnika, po znanstvenim i stručnim, a ne po kriterijima političke podobnosti. Privukao je, primjerice, nekolicinu vrsnih intelektualaca iz BiH (Nerkez Smailagić, Vanja Sutlić, Ante Fiamengo, Mladen Čaldarović, Žarko Vidović). S nizom sjajnih mladih docenata, predavača i asistenata, koji su kasnije nosili razvoj insti-

Za Bakarića se dakle glavni protivnik projektiranog sustava društvenog samoupravljanja nalazio u vrhu i u cijeloj hijerarhiji SKH. Stoga mu se nametao imperativ umjerene demokratizacije porетка kao životno političko pitanje. Otuda se on hotimično i promišljeno otvara spram kritike probuđene javnosti ne bi li formirao široku društvenu i intelektualnu frontu za suzbijanje tvrde staljinističke jezgre, koja je usto bila i unitaristički tvrdokorna, suprotstavljajući se političkome i ekonomskom osamostaljivanju Hrvatske u sklopu jugoslavenske federacije. Tko ne vidi da je on cijelo desetljeće vodio ogorčenu političku bitku sa staljinistima i dogmatskim ideologijskim nasljeđem, ne može razumjeti što se uopće politički događalo u Hrvatskoj 1962-1972. To su, po mom sudu, glavni razlozi i uvjeti mogućnosti nastanka takve sveučilišne ustanove kakva tada nije postojala ne samo u drugim dijelovima Jugoslavije nego ni u usporedivim zemljama.

1.2.2. Ključna razdoblja, ograničenja, protuslovlja i dometi razvoja Fakulteta (preko intelektualnih biografija njegovih nastavnika-nosilaca)

Iz ove velike teme ograničio sam se, u opatijskom izlaganju, tek na nekoliko indikacija poteškoća institucionalizacije

tucije (Davor Rodin, Ante Pažanin, Ivan Babić, Zvonko Baletić, Radovan Pavić, Radovan Vukadinović, Boris Hudoletnjak, Ivan Prpić, Branka Brujić, Zvonko Posavec, Jovan Mirić, Ivan Šiber, Štefica Deren, Gordana Vlajčić, Ivo Brkljačić). K tomu, valja istaknuti da u prvome formativnom razdoblju (do 1968) na Fakultetu nije bilo, među nastavnicima, članova foruma SK. U kasnijem razdoblju (sve do 1988) samo su dvojica nastavnika bila u članstvu CK SKH (Dušan Bilandžić i Tomo Jantol), a samo jedan i u užem vodstvu Izvršnog komiteta CK SKH (D. Bilandžić).

znanstvenog proučavanja i podučavanja politologije u Hrvatskoj.

Prva generacija studenata politologije diplomira 1966. godine. Njima se u svojoj svečanoj besjedi obraća tadašnji dekan, profesor sociologije Ante Fiamengo znakovitim pitanjem "Traži li društvo fakultet takvog smjera i takvog profila kakav je fakultet političkih nauka?" Dekan je posve svjestan začaranog kruga politološkog usuda (kao znanosti i kao struke): samo su demokratskom društvu potrebni politolozi, ali ni demokratskog društva ne može biti bez politologa – u odnosu pune uzajamnosti. (Fiamengo, 1966: 547-555).

Fakultet dakle nastaje u doba velike krize i loma unutar SKH, a potom i šire, oko pravaca razvoja društva i političkog sustava. Kasniji društveni i politički razvoj nije bio manje buran, naprotiv. U političkome i javnom životu angažirali su se i mnogi nastavnici i studenti Fakulteta, mnogi i veoma zapaženo i iz demokratskog uvjerenja. Napose u razdoblju 1968-1971, kada se činilo da najzad izlazimo iz vunenih vremena staljinizma i da započinje jugoslavensko i hrvatsko proljeće demokratskog socijalizma. Nipošto nije slučajno da se baš u tome prvom razdoblju FPN afirmirao kao eminentno znanstvena i slobodarska institucija. Konkretna bi analiza zatim trebala pokazati specifičnosti raznih faza u razvoju Fakulteta, sa svim kušnjama kojima je bio izložen. Izdvojio sam, primjera radi, samo jednu, najtežu i najgoru, s kojom se akademska zajednica nastavnika i studenata Fakulteta suočila krajem 1971. i početkom 1972, nakon brahijalnog slamanja hrvatskoga i jugoslavenskoga reformskog pokreta. Time završava i prvo veliko razdoblje u povijesti Fakulteta.

Posljedice su za Fakultet bile veoma teške. U Prpićevoj studiji nalazimo ovakvu ocjenu:

“Zbog sudjelovanja u Hrvatskom proljeću prof.dr.sc. Zvonko Baletić i viši predavač Nerkez Smailagić trebalo je da budu isključeni s Fakulteta, ali Znanstveno-nastavno vijeće, unatoč pritiscima, nikad nije donijelo takvu odluku. Obojica su ipak kažnjeni: Smailagić je isključen iz nastave i postavljen za savjetnika u knjižnici Fakulteta, a Baletić je bio prisiljen povući se u tišinu na Ekonomskom institutu u Zagrebu. Prof.dr.sc. Davor Rodin smijenjen je 1973. s dužnosti dekana prije isteka mandata, a istodobno je raspuštena Osnovna organizacija SK, kako bi se isključio dio članova koji nije djelovao sukladno napucima viših partijskih organa. Kazne su, dakako, djelovale zastrašiteljski, ali – nitko nije bio isključen s Fakulteta” (Prpić, 2002: 44).

Takav opis primjereno pokazuje slijed događaja i otpornost fakultetskoga nastavnog kolektiva na političke pritiske, ali i znatno ublažava posljedice, ograničavajući se samo na neposredne i izravne učinke. Fakultet nije ostao samo bez Smailagića i Baletića, premda je i taj gubitak bio užasan. Staljinistički udar bio je širi i teži, pogodio je i druge nastavnike, koji ga ili nisu mogli preboljeti (tragična sudbina Ivana Babića i Ive Brkljačića) ili podnijeti bez unutarnjih lomova (dovoljno je, u tom pogledu, usporediti teorijsku produkciju i javna istupanja, prije i poslije tog loma, takvih sjajnih teoretičara poput Vanje Sutlića i Borisa Hudoletnjaka).

U novome političkom kontekstu napad na Fakultet dolazi s još jedne strane. U prijedlogu reorganizacije Sveučilišta tadašnjeg rektora Predraga Vranicko-

ga, iz 1972, nonšalantno se predlaže, u sklopu racionalizacije sveučilišne mreže, pripojenje Fakulteta političkih znanosti Filozofskom fakultetu. I danas se s ponosom prisjećam kako se rektoru veoma argumentirano i odlučno suprotstavio, na sjednici Senata, profesor Ante Pažanin, i samosvjesno osporio takav “prijedlog”, uz punu podršku svih na FPN-u.

Još je i sredinom 80-ih godina Fakultet izložen režimskim udarima. O čemu svjedoči po zlu poznato “idejno savjetovanje” održano 1985 (famozna “Bijela knjiga”) u režiji ideologijskog pogona Stipe Šuvara. Na njemu je žalosnu ulogu odigrao moj nekadašnji *maitre-penseur* Vanja Sutlić; iznio je naime nečuven zahtjev, u najgoroj “tvr dolinijaškoj” maniri, da na fakultetima i u časopisima ne bi smjeli djelovati ljudi koji nisu marksisti. Zahtjev utoliko čudovišniji što je baš sam Sutlić u to doba imao veoma negativno mišljenje o tzv. “marksizmu”. I k tomu krajnje pompozan, jer je svakome bilo jasno da se takva čistka uopće ne bi mogla provesti.¹¹

Čak i nakon “demokratskih promjena” 1990. godine (koje su doista bile povijesni demokratski rez, barem u smislu ukidanja jednopartijskog sustava), Fakultet je opet pod udarom, pokušava ga se prikazati i ocrniti kao “crveno leglo”, kao čisti *survival* mračnog jednonumlja.

¹¹ Koliko mi je poznato, to je i jedini takav javni ždanovistički istup nekog člana fakultetske zajednice u povijesti naše institucije. Svojedobno sam ga, na skupštini Hrvatskoga politološkog društva, bio oštro ocijenio kao “predložak za hapšenje vlastitih kolega”. Ogorčenje je na Fakultetu bilo veliko, o čemu može posvjedočiti i činjenica da su naši slobodarski studenti svoje raspoloženje izrazili ispisavši na zidu ulaznog hodnika Fakulteta grafit: “Dajte Vanji represiju!”

Njegovu znanstvenu i nacionalnu legitimnost dovode u pitanje jastrebovi novog režima (poput našeg Ivana Lučeva, koji to čini na jednoj sjednici Znanstveno-nastavnog vijeća FPZ-a, ali nailazi na gotovo jednodušan i odlučan otpor cijelog Vijeća, prije svih autentičnoga hrvatskog puntara Branka Polića).¹²

Suočen s velikim pritiscima i prijetnjama, kolektiv nastavnika Fakulteta očitovao je dotad nezabilježenu jednodušnost i volju za samoodržanjem. Za mandata Tome Jantola (1992-1996) formirana je ekspertna skupina (pod vodstvom Daga Strpića) za reformu i razvoj Fakulteta, kao znanstvene i nastavne institucije. Pune dvije godine trajao je posao evaluacije svih kolegija i ukupne strukture studija, u komparativnoj perspektivi (usporedba s najboljim američkim i europskim sveučilištima, odnosno s politološkim studijima i fakultetima na njima). Fakultet je time bio ne samo spašen, u svojoj akademskoj autonomiji, nego i bitno ojačan, u svojoj samospoznaji da su usporedbe sa svjetskim standardima pokazale kako smo na pravom putu. Valja naglasiti da je i tadašnji ustavnopravni demokratski okvir

onemogućavao izravne brahijalne intervencije (pa se tadašnji rektor, potpredsjednik HDZ-a Marijan Šunjić, morao ograničiti na nepriznavanje našeg dekana!). Usp. Strpić, 1998.

Tako je Fakultet stalno, katkad više kadšto manje, bio pod trostrukim pritiskom: dijela političke vlasti (da je prorežimski), dijela sveučilišne zajednice (da je prorežimski) i ponekih vlastoljubivih i častohlepnih nastavnika na samoj instituciji (tzv. "režimlja"). Moja je osnovna ocjena: odolijevajući tim pritiscima, prijetnjama i kušnjama, kolektiv nastavnika i studenata Fakulteta prekalio se, razvio slobodarski duh prkosa, otpora i solidarnosti te izrastao u respektabilnu znanstvenu instituciju koja se i šire javno afirmirala kao akademska i kritička tribina, s nizom zapaženih djela i intervencija u društvenom i političkom životu.

Tek od 2000. godine, u ambijentu istinskih, dubljih demokratskih promjena, Fakultet prestaje biti oglednim poprištem političke moći, na kojem je ona desetljećima oštrila zube i iskušavala stupanj ljudske otpornosti i dostojanstva njegovih nastavnika i studenata.

Zaključno sam ustvrdio da u tekstu "Izlazak iz množine?" nema konkretne političke analize cijelog ovog kompleksa problema. Nema nikakve analize, nego nekoliko uopćenih fraza koje ignorant-ski osporavaju znanstveni i javni ugled Fakulteta i politologije kao struke.

Upozorio sam da je danas, kada Fakultetu najzad više ne visi mač nad glavom, kad je prestala permanentna opasnost njegova ukidanja, nekorektno prijeći preko cijele povijesti ove institucije, preko povijesti koja svjedoči da ona nikad nije bila dio represivnog pogona ("ideoloških aparata države", kako bi

¹² Sudeći po tadašnjim Lučevljevim kazivanjima, glavna i nepremostiva zapreka takvom "revanšizmu" bio je sam predsjednik Tuđman, nekadašnji nastavnik na našem Fakultetu (na kojem je svojedobno držao nastavu iz kolegija "Socijalistička revolucija Jugoslavije", 1963-1964). Koliko je novi režim bio nesklon takvome dokazano nerežimskom fakultetu i njegovim neukrotivim nastavnicima i studentima mogu posvjedočiti tadašnji naši dekani (Ivan Prpić, 1990-1992; Tomo Jantol, 1992-1996; Zvonko Posavec, 1996-1998). Na drugu je dvojicu iz rektorata vršen snažan pritisak da provedu čistku među nastavnicima. Čemu su se oni odlučno i uspješno odupri.

rekao Althusser), nego naprotiv, jedan od nositelja hrvatskih demokratskih potencijala i priznata članica sveučilišne znanstvene zajednice.

Na kraju sam ustvrdio da tekst M. Kasapović “krasi” upravo takva nekorrektnost spram ocrtane povijesti vlastite institucije. Da je tome tako, svjedoči već i njezin početni navod iz Supekova romana *Sve počinje iznova* (1970), koji je puka pakosna objeda jer Fakultet optužuje s naoko uzvišene “zaravni humanizma i mira” da je bio tek slabo prikrivena partijska škola za buduće političare, utočište vlastoljubaca i karijerista.¹³

¹³ Navod iz tog romana našoj je politologinji poslužio kao “dobra ilustracija” dviju “legendi” koje “prate Fakultet političkih znanosti od njegova osnutka: ‘legende’ o njegovu partijskome, komunističkom podrijetlu, te ‘legende’ o stalnoj, otvorenoj ili prikrivenoj, pobuni studenata i nastavnika protiv političkih ciljeva utemeljitelja svoje institucije”. Zatim se pita “koliko je istine u tim ‘legendama?’” Da bi zaključila: “Nije li vrijeme da se te legende razbiju i da se pokaže kako je *politička povijest Fakulteta bila mnogo predvidivija, uobičajenija i banalnija od njegove intelektualne povijesti?*” (Kasapović, 2007: 7-8; istaknuo – D. L.).

U Supekovu romanu riječ je burnoj 1968. godini i tzv. lipanjskim gibanjima (koja se ne svode na “studentska”). Evo kako romanopisac prikazuje događaje na Fakultetu i u vezi s njime, kao jednom od središta tih događaja:

“Nakon što je stari revolucionar, partizan i visoki komunistički dužnosnik, nadimkom Mirni, izviždan i otjeran s jednog burnog ‘revolucionarnog’ skupa studenata na Fakultetu, on prima izaslanstvo studenata i nastavnika kako bi se izvidjelo ima li izgleda da se stari i novi ‘revolucionari’ pomire. Na tome neuspjelom susretu stari se revolucionar prisjeća kako su i zašto osnovali Fakultet političkih nauka: ‘Utemeljili su onaj fakultet kao protutežu

1.2.3. Smisao određenja politologije kao “znanosti o općenitosti” i politologa kao “stručnjaka za općenitost”

Drugi, posve iznudei, dio izlaganja bio je odgovor na optužni pravorijek M. Kasapović, koji je iznijela na sljedeći način:

konzervativnom pravu i historiji kako bi pouzdanim činovništvom snabdjeli svoja ministarstva, komitete, ambasade i druge urede; međutim, *šegrtima se nije dalo da gazde odumru*. Njegov se bijes usmjerala ponajprije na profesore: ‘Poslani ste, članovi partije, na katedre filozofije i sociologije... da nam odgojite *podmladak, nastavljajte socijalističke izgradnje*, a što ste tamo zamijesili?’ Na sastanku nazočni profesor ne ostaje mu dužan: ‘*Opravili ste nas na fakultete... da vam ne smetamo u komitetima i ministarstvima*. Neka se ti kritikanti ispušu u zavjetrini, mudrovali ste, a gle, tim je mrtvim kolosijekom krenula historija” (citat prema: Kasapović, 2007: 7-8; istaknuo – D. L.).

Ilustracija nije dobra, naprotiv – loša je. Nitko nije naše nastavnike “otpravio na fakultet” da “ne smetaju”. U ogromnoj većini, bili su to akademski samosvjesni ljudi, a dvojica najutjecajnih među njima nisu ni bili članovi SK (pa, dakle, nisu ni mogli smetati). Dakako, bilo je i među njima “režimlija”, ali oni i nisu sudjelovali u buntu, a i da jesu, nikad se ne bi usudili tako prkosno uzvratiti “drugom Mirnom”. A drug se Mirni (koji nije bio izviždan na prosvjednom skupu, jer na njemu nije ni bio!) nije tako pristojno naljutio. No dobro, kakav roman takva i ilustracija. A što se zbiljski dogodilo? U zbiljskom razgovoru s izaslanstvom Fakulteta drug Vladimir Bakarić (kodno ime: Mrtvac) doslovno je zaprijetio “željeznom batinom”. Jer je znao da će njemu u vodstvu SKH biti zamjereno (kao “gnjilom liberalu”) da se taj “njegov fakultet” pokazao opakim buntovničkim leglom (pri čemu je, istine radi, naglasio da je najgori i najnepouzdaniji bio Filozofski, a FPN tek na

“Kako je marksistička politologija zamišljena kao ‘antipolitologija’, koja u epohalno novoj stvarnosti pred očima suvremenika nema vlastiti predmet bavljenja i kako će taj predmet u budućnosti posve nestati... njezin se interes mora pomaknuti s posebnoga na općenito, s politike na ljudsku zajednicu uopće. Sukladno tome, politolozi prestaju biti ‘stručnjaci za posebno’, stručnjaci za politiku, i pretvaraju se u ‘stručnjake za općenitost’, ‘stručnjake za ljudsku zajednicu općenito’. Tu koncepciju ‘an-

drugom mjestu). A koliko je taj spor bio “banalan” i “uobičajen” neka posvjedoči samo činjenica da je tadašnji dekan Ante Fiamengo, koji je danima herojski branio svoje studente, kolege i instituciju, doživio moždani udar od kojega se više nikad nije oporavio. I još nam tu priču o režimskom FPN-u i njegovim karijerističkim nastavnicima pripovijeda lice koje je tada bilo intimni prijatelj i mezimac Vladimira Bakarića (Bakarić je bio i član Savjeta Supekova časopisa *Enciklopedija moderna*; a ne, recimo, *Praxisa* ili *Političke misli*). Tako se rađaju “legende” o humanističkom gorostasu i režimskom fakultetu (sve je to nekoć u nas bilo toliko poznato da se nitko ne bi usudio navesti Ivana Supeka kao vjerodostojnog svjedoka o 1968. i marksizmu, osim s ironičnim otklonom spram njegove preuzetnosti). I, na kraju, budući da sam tada bio student III. godine na FPN-u, “šegrtima” se nikad nismo osjećali niti smo maštali o tome da postanemo “pouzdanu činovništvo”, ali smo se zato u prijelomnim momentima morali miriti (kao i naši nastavnici) s autoritarnim odlukama viših organa SKH (odlukom Sveučilišnog komiteta SKH iz članstva SK isključeni su nastavnik Mladen Čaldarović i student Šime Vranić, s FPN-a, te Gajo Petrović s Filozofskog fakulteta). To je također priča iz povijesti Fakulteta, koja je zaslužila da se pomno istraži i na osnovi dokumenata objektivno vrednuje.

tipolitologije’ izvorno je razvio Ivan Prpić (1969), a interpretacijski ju je najdosljednije slijedio Dragutin Lalović (1980)” (usp. str. 55-57).

Za takvo nam se shvaćanje strukovne dimenzije politologije zatim kaže da je ono prevladalo i bilo upravo “razorno za razvoj politologije kao discipline i struke” (op. cit., str. 57).

Nasuprot optužbama M. Kasapović na račun shvaćanja političke znanosti kao “znanosti o općenitosti” i politologa kao “stručnjaka za općenitost” (I. Prpić, 1969; D. Lalović, 1980), kao pogubnih za razvoj Fakulteta i znanosti, pokazao sam: a) da M. Kasapović ne razumije pojmove o kojima govori, da ne razlikuje “općenitost” i “posebnost”; b) da Prpićevo shvaćanje ne razumije, jer on ne zastupa shvaćanje znanosti o politici niti o politologu kao stručnjaku koje mu ona pripisuje; c) da Prpićevu analizu tadašnjeg nastavnog plana doslovno krivotvori; d) da to shvaćanje nije bitno utjecalo na razvoj institucije pa da stoga nije imalo niti je moglo imati nikakve pogubne posljedice; e) da se poziva na Smailagićevo poimanje političke znanosti, koje također krivotvori (usp. o tome detaljno, u doradenoj i proširenoj verziji, Lalović, 2008).

Izlaganje sam zaključio ustvrdivši da se s M. Kasapović mogu suglasiti u tome da je “povijest jedne discipline bitno obilježje njezina identiteta te da može biti izvor samosvijesti onih koji se njome bave” (Kasapović, 2007: 8). U tom smislu, svaki ozbiljan pokušaj kritičke valorizacije naše discipline može biti dočekan samo s najvećim očekivanjima i nadama. Samosvijest se u znanosti, u svakoj novoj generaciji, uvijek gradila na hrabrosti i sposobnosti kritičke recepcije tradicije, na sposobnosti da joj se u lice dobaci veliko “NE”, zasnovano na njezi-

nu razumijevanju i imanentnom prevladavanju. Samo tako! Nema lakšeg puta, osim mimo znanosti ili protiv nje.

1.3. Iz opatijske rasprave, nakon izlaganja

Nakon mojeg izlaganja, M. Kasapović, u svojoj prvoj replici, nije bila u stajnju odgovoriti ni na jedan kritički prigovor, nego je izrekla ovu nevjerojatnu polurečenicu: “a za Dragana mi je žao što je istupio kao neplaćeni odvjetnik Ivana Prpića”!

Ostavimo li kućni odgoj postrani, što nam otkriva mogućnost da takvo što može biti kazano na znanstvenom skupu? Otkriva nam da M. Kasapović nema mentalnu kontrolu nad svojim iskazima. Naime ako sam ja *odvjetnik*, tada se po dobroj logici mora zaključiti da je Ivan Prpić *optuženi*, a da je M. Kasapović *tužiteljica* (plaćena?).

Prema tome, i po podsvjesnom priznanju same tužiteljice, moj istup nije bio nikakav brutalni napad na nju, nego, naprotiv, *odbrana Ivana Prpića od optužbe i goropadnog pravorijeka male politologije M. Kasapović*.

Kako se ne zapitati: kakva je to singularna politologija koja ne umije konkretno objasniti činjenice niti razumjeti smisao pojmova? Nesposobna i za elementarnu empirijsku analizu konteksta i za osnovnu pojamovnu analizu teksta. Čini li se nekome neprikladnim nazvati je “malom politologijom”, nemam ništa protiv da je nazove “nikakvom politologijom”.¹⁴

¹⁴ Sintagmu posuđujem od M. Kasapović, koja se zdvojno žali na preživjele “dinosauruse” (“stvarne ili umišljene očeve utemeljitelje institucije i discipline”) da su denuncijanti “zagovornika drukčijeg pristupa kao novopolitoloških ‘ekskluzivista’, ‘fundamentalista’,

No vratimo se raspravi.

Uzimajući riječ nakon dodatne izjave M. Kasapović da joj “uopće nije stalo do naših mišljenja”, uzvratilo sam da je meni, naprotiv, stalo do njezina mišljenja, koje zato kritički i analiziram.

Potom sam odabrao primjer intelektualne karijere Vanje Sutlića, ponukan grotesknim izivljavanjem u tekstu M. Kasapović nad Sutlićevim prijedlogom nastavnog plana studija politologije iz 1976. Da bih na tom primjeru objasnio svoje kritičke prigovore. Zaslužuje da se zapamti i da se priča: u tekstu koji pretendira na javnu relevanciju u prikazu i vrednovanju razvoja političke znanosti i Fakulteta Sutlić se razmatra samo kao predlagatelj nastavnog plana! K tomu, kao što se svi stariji nastavnici sjećaju, plana koji nitko od nastavnika, pa ni sam Sutlić, nije suviše ozbiljno shvaćao. Može se bez ikakva pretjerivanja kazati da je riječ o najslučajnijem tekstu koji je on ikad napisao.

Zatim sam, zbog mlađih kolega, evocirao kapitalnu Sutlićevu ulogu u prvoj dekadi razvoja Fakulteta, ali i u cjelokupnom jugoslavenskom kontekstu. O čemu svjedoči najvažnija teorijska biblioteka tog doba, sarajevska biblioteka

‘elitista’ i ‘revolucionara’ koji žele našu staru ‘veliku politologiju’ zamijeniti ‘malom politologijom’ ili ‘politologijom’” (Kasapović, 2007: 77; istaknuo – D. L.). Ako se netko od naših doajena doista tako pokroviteljski posprdno odnosio spram svojih nasljednika (a zacijelo jest), u duhu gesla *après nous le déluge*, nije jasno zašto im nasljednici uzvraćaju istom nekorektnom gestom, dokazujući navodno prkosno: *avant nous le déluge*. Lijepog li katastrofičarskog suglasja! A mladi kao da uzvraćaju: ako je vaša “politologija” navodno bila “velika”, naša je možda i “mala”, ali zauzvrat je prava, pače singularna politologijica.

“Logos”, koju je Sutlić uređivao s ogromnim uspjehom i utjecajem. Podsjetio sam da je ta biblioteka započela s dva slavna naslova koja su već sami po sebi demanti glupave optužbe o režimskom fakultetu. Prvi je Camusov *Mit o Sizifu*, drugi je Sartreov *Egzistencijalizam je humanizam*.¹⁵

Hotimično sam teatralno naveo, s ironičnim otklonom, nezaboravnu prvu Camusovu rečenicu, koja je nekoć bila poznata svima, svakom studentu političkih znanosti, kao pouzdano cjepivo protiv službenog dijamata: “Postoji samo jedan doista ozbiljan filozofski problem – samoubojstvo!” S poantom da se već takva rečenica ne bi mogla pojaviti ni u primisli, nekmoli izgovoriti na bilo kojoj “marksističko-lenjinističkoj” “partijskoj školi”.

Upozorio sam na svu nedoličnost prikaza koji čak i ne spominje Sutlićevu odlučujuću knjigu *Bit i suvremenost* (1967), nego čovjeku njegova duhovnog formata njuška po tabanima.

Nisam propustio upozoriti da bi konkretna analiza razvojnih faza Fakulteta, u bitno različitim povijesnim kontekstima, također pokazala da se Sutlićeva uloga, pozicija i ugled mijenjaju. U početnoj razvojnoj fazi demokratizacije i liberalizacije režima, Sutlićeva je uloga jednoznačno i u cjelini pozitivna. Bio je intelektualno dominantna figura, koja je formativno djelovala na generacije stu-

denata, uzdižući studij politologije u autentičnu duhovnu pustolovinu. Olovne sedamdesete, u represivnom kontraudaru, bitno su otežale i sputale intelektualne angažmane i nekadašnji entuzijazam šezdesetih godina. Pogodile su i Sutlića. Koliko su kušnje bile krupne a mamaca moći opak, svjedoči već spomenuta činjenica Sutlićeva osobnog posrtanja i uključivanja u represivni pogon ideološkog čistunstva Stipe Šuvara.

Zaključio sam poukom koja slijedi iz Sutlićeva primjera. Sutlića ne pamtimo i ne vrednujemo po njegovim posrtanjima i prijedlozima nastavnog plana. Pamtimo ga i visoko uvažavamo po njegovim najboljim i najvažnijim teorijskim dosezima, po njegovim glavnim tekstovima i sjajnim predavanjima. Ocjenjujući u cijelosti tekst M. Kasapović kao loš, s najvećom sam se ozbiljnošću obratio nazočnima da nitko ne zaslužuje da mu se sudi po najgoremu što je učinio ili napisao pa ih potom usrdno zamolio da ni o M. Kasapović ne sude na osnovi ovog teksta – najlošijega od svih koje je ona napisala – nego na osnovi njezinih najboljih znanstvenih radova zbog kojih je s pravom stekla ugled jednog od “asova” našeg Fakulteta.

M. Kasapović reagirala je bez ikakva razmišljanja. Uzvratila je da joj je “dosta intelektualne poze i manipulacije Dragana Lalovića” i nazočnu hrvatsku politološku elitu sa svoje strane žustro zamolila da o njoj sude baš po tom tekstu, jer da je ona na njega ponosna.

Da je bila sposobna razmisliti, da nije bila brzopleta i tašta, možda bi shvatila da nipošto nije riječ ni o kakvoj pozi. I ne bi tako srljala u poniženje i blamažu, što baca tešku sjenu na cijeli njezin ugled kao znanstvenice.

Rasprava je zaključena ispadom M. Kasapović, koja je, već posve izvan sebe,

¹⁵ Vidi Alber Kami (Albert Camus), *Mit o Sizifu. Oglad o apsurdu*, “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1963 (u suradnji vodećeg dvojca s intelektualnim kompasom, Nerkeza Smailagića i Vanje Sutlića; prijevod: Nerkez Smailagić, pogovor: Vanja Sutlić), bibl. “Logos”; Jean-Paul Sartre, *Egzistencijalizam je humanizam*, “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1964 (prijevod i pogovor: Vanja Sutlić).

doslovno zaprijetila redarstvenom akcijom:

– Vidjet ćemo mi što ste vi radili 1971!

2. O vrebajućem razumu “čiste” politologije

Pa, dobro, uzvratit će možda čak i oni koji su čitali tekst “Izlazak iz množine?”, što je to toliko sporno i loše u tom tekstu? Njezina slika Fakulteta i vaša bitno su različite, pa što onda? Ako ona i pretjeruje, nema pravog opravdanja tako okrutno osporiti njezin “revizionistički naum” kritičkog prevrednovanja povijesti Fakulteta i sadašnjeg stanja na njemu. U tom smislu, kao i da se sama M. Kasapović čudi: što ste tako nasrnuli, nije u pitanju nikakva radikalna kritika, nego tek obzirna “konstruktivna dekonstrukcija”. Zar i nije logično nakon preduge šutnje i ozračja nezamjeranja najzad se upustiti u goruće potrebno kritičko samopreispitivanje?

Kao da vlada nevjerica: po čemu je taj tekst tako besprimjerno loš, daleko ispod znanih nam standardnih znanstvenih tekstova M. Kasapović?

Evo po čemu:

1. Po svom obrazovanju i referencama M. Kasapović nije dovoljno teorijski i epistemologijski obrazovana, nije došla zahtjevnoj teorijskoj zadaći pisanja politološke povijesti politologije. Umjesto da se ograniči na ono što zna, na hrvatsku politiku i komparativnu politiku, upustila se u prikazivanje cjeline razvoja izrazito teorijski samosvojne discipline, što daleko premašuje njezine kompetencije.

2. Tekst polazi od čvrstog preduvjetovanja da Fakultet – barem do 1990 – nije bio respektabilna istraživačka institucija, nego banalna politička škola u banalno

represivnom režimu. Da *strogo rečeno i nije bio fakultet*, da su se njegovi nastavnici godinama potpuno jalovo bavili tricama marksizma i kućinama samoupravljanja.

3. U tekstu se krajnje agresivno i opsesivno optužuje nastavnike koji po osnovnom obrazovanju nisu politolozi – nego filozofi, ekonomisti, pravnici, sociolozi, povjesničari – da su glavni krivci za katastrofalnu situaciju, za nikakav ugled Fakulteta. Optužuje ih se, ni manje ni više, nego za *unutarnju kolonizaciju politologije*.

4. Tip diskursa potpuno je neprofesionalan, svadljivo ostrašćen, bez ikakvih nijansi. Sve joj je crno-bijelo, dobro-loše, u nekontroliranom plesu manihejskih opreka. Uz glavnu opreku “politolozi oni drugi” (jednina-množina), domeće se jedva manje nesretna opreka “stari mladi” (premda sama autorica ne pripada nijednoj od tih skupina, ona je žučni branitelj mladih).¹⁶ Riječju: rat protiv ne-

¹⁶ Toj manihejskoj maniri valja dodati i opreku “marksizam ili politologija”, koju nam servira i pokušava obrazložiti T. Kursar, u drugom “temeljnem tekstu” ovog zbornika “Revolucija i/ili politologija? Dvojba iz povijesti hrvatske politologije” (Kursar, 2007: 97-119). Prema našem autoru: “**Stanje na Fakultetu političkih znanosti uvijek je bilo ‘ili’-ili**”, kako je svojevremeno rekao Milan Kangrga u vezi s problemom filozofije prakse. A to je značilo: **ili marksizam ili politologija!** To pokazuje novija povijest naše institucije. Marksizam, je, naime, netragom (djelomice, svakako, nepotrebno) nestao iz ponude nakon 1990. godine” (op. cit., str. 116; istaknuo – D. L.). Kursar kao da “djelomice” žali zbog toga “ili”-“ili” – ali mu se ipak priklanja (svakako, nepotrebno). To bi, valjda, trebalo značiti: ako se nekoć tvrdilo da je samo “marksistička politička znanost” jedina prava, znanstvena politologija, noviji je razvoj “naše in-

politologa i protiv starijih nastavnika te osuda “domaćih izdajnika”, uz agresivno vrbovanje zabludjelih mladih politologa.

stitucije” pokazao da je, naprotiv, osnovni uvjet znanstvenosti političke znanosti – da ne bude marksistička!? Čak i da je takav prikaz “novije povijesti” naše institucije točan, on ne bi pokazivao ništa slično, osim da se više ne bavimo Marxom. Dovoljno je opreku formulirati strogo pa da se vidi koliko je neodrživa: “Marx ili politologija” (s time da se “Marx” može zamijeniti kojim god hoćete klasičnim misliocem moderne, recimo: “Hegel, Hobbes... – ili politologija”). Možda ipak uz iznimku Tocquevillea, za kojega je “nova politička znanost” bila *znanost demokratske revolucije*? A osim toga, iz rečene izmišljene opreke slijedilo bi da nema, niti može biti, marksističkih politologa: ili si marksist ili politolog! To se međutim ne može naprosto ustvrditi, nego se mora teorijski dokazati. Tko može dokazati da, recimo, F. L. Neumann, jedan od najvećih političkih znanstvenika XX. stoljeća, koji se posve nedvosmisleno izjašnjavao kao marksist – nije politolog (ili pak da nije marksist)? To ne može uspjeti nikome, imamo li na umu Neumannovu kapitalnu, svjetski utjecajnu knjigu *Behemot. Struktura i praksa nacional-socijalizma* (1944), bez koje je (uz *Demokratsku i autoritarnu državu*, 1957; hrvatsko izdanje: 1974. i 1992) nezamislivo ozbiljno proučavanje i razumijevanje totalitarizma. Doista je šteta da politolog Kursarova teorijskog obrazovanja može pristati na takve ideologijske redukcionizme. Iz njegova priloga se ni ne nazire kakva je bila teorijska marksovska produkcija naših politologa u razmatranom razdoblju (moralo bi se vidjeti barem jedno, za početak: kako smo čitali Marxa, kako smo razumjeli Hegela...). A za što je potrebno ogromno, višegodišnje temeljno istraživanje. Uz završnu napomenu da na našem Fakultetu nije bilo nijednog teoretičara (filozofa ili politologa) koji je pristajao uz praksisovsku “filozofiju prakse” (oni su za Vanju Sutlića bili “refleksijom nedotaknuti humanisti”). I još nešto: na

5. Predstavljeni komparatistički pristup posve je nekritičan, pače servilan spram američke političke znanosti (na svjetskom planu) i “etabliranih disciplina” na njihovim matičnim institucijama (filozofije, sociologije, ekonomije, povijesti i prava) u nas. Ni u jednoj jedinjoj usporedbi Fakultet i hrvatska politologija ne prolaze dobro, samo ako su *različiti od tih samonametnutih centara izvrsnosti*. Obrnuto razmjerno od bahatosti spram ne-politologa i množine na Fakultetu, naš se singular bez ikakva samopoštovanja *samopodvrgava tim centrima*. Tipičan primjer “samokolonizacije”, da se poslužim pojmom kojim je bugarski kulturolog Aleksandar Kjosev označio periferijske zemlje koje “svojevoljno koloniziraju svoju vlastitu autentičnost putem... stranih modela” (Kiossev, 1999: 76).¹⁷

6. Tekst je bojovni ideologijski manifest koji diplomiranim politolozima mesijanski budi nadu u izlazak iz babilonskoga pluralnog ropstva: ô, politolozii! – bili ste ništa, bit ćete sve! Pa se ushićeno tvrdi kako je korpus diplomiranih politologa, u sastavu nastavnog osoblja Fakulteta, postao većinski, kako nam najzad svanjava sunce dekolonizirane singularne politologije.¹⁸

7. Osnovna je slabost teksta prvenstveno u tome što uopće ne raspravlja o hrvatskoj političkoj znanosti, što u nje-

našem Fakultetu nije uvijek bila “ili”-“ili” situacija, kako se čini Kursaru, već i po tome što je ponekad bila brutalna “ni”-“ni”! (prema Sutliću, u jednoj javnoj raspravi: “ni marksizam – ni politologija” – nego “povijesno mišljenje”).

¹⁷ Navod prema Katunarić, 2007: 385.

¹⁸ Vidi preciznu kritičku dijagnozu “politologizma” kao redukcionističke strukovne ideologije, u: Ravlić, 2008 (napose str. 43).

mu nema prikaza i vrednovanja naše višedecenijske politološke produkcije. Doznajemo samo, premda posve nepotpuno, kako se raspravljalo o nastavnom planu i strukturi kolegija u njemu. Od tri kompleksa problema koji u znanstvenom pregledu razvoja discipline moraju biti: a) što su politolozi istraživali, b) kako su to činili, c) kakva je bila njihova autorefleksija o tome što čine i kako čine – mogu se naći samo puke fraze (navodno smo mudrovali samo o samoupravljanju - i to marksistički) i parcijalni elementi za prosudbu točke c).

Ništa od svega toga, osim one završne molbe, nisam htio izreći na opatijskim politološkim razgovorima. Da se rasprava ne bi pretvorila u svađu. Uzalud, kako vidimo. Pozivam stoga čitatelje da sve moje “brutalne” ocjene sami provjere i prosude. Budući da iskustvo, u protekle dvije godine, pokazuje da se gotovo nitko ne želi upuštati u čitanje toga “temelnog teksta”, prisiljen sam iz “Izlaske iz množine?” – i za najneupućenije – izdvojiti još nekoliko karakterističnih primjera koji zorno svjedoče o karakteru i razini tog teksta, zlehudom amalgamu bahatosti i ignorancije.

Premda sam uvjeren da već i primjeri sa Sutlićem i Prpićem dovoljno jasno govore s kime i čime imamo posla, za čitatelje ću prikazati dva karakteristična primjera “revizionističke” manire toga “temelnog teksta”. Da više nitko ne može reći da ne zna o čemu je riječ.

2.1. *Primjer prvi: mi i oni* (*politolozi versus nepolitolozi*)

Nakon prebrojavanja, potanko nam se tumači nepovoljan omjer između politoloških i nepolitoloških predmeta u raznim verzijama nastavnog plana studija politologije (str. 61-63). Uvjerava nas se da se tada na Fakultetu razgorjela

“nesmiljena borba” za prevlast “nositelja četiriju disciplina – ekonomije, filozofije, sociologije i povijesti”, da se “nastavni plan agresivno ‘pofilozofljuje’, ‘sociologizira’ i ‘historizira’”. Takva agresivnost našu autoricu posve izbacuje iz takta: “da apsurd bude veći, to se događa u vrijeme kada su te discipline potisnute na rub studija političke znanosti u svijetu ili su posve istisnute s njega” (str. 62); “sumrak’ filozofije i sociologije na studijima političke znanosti u najrazvijenijim zemljama u Hrvatskoj se izražava u njihovom pravom procvatu i potpunoj prevlasti na jedinome akademskom studiju političke znanosti” (str. 63).

Ovo definitivno i bolno posrtanje hrvatske političke znanosti, u našim beznažno provincijalnim i mimo svijeta uvjetima, živopisno se dočarava ovako:

“Struktura studija neposredno se reflektirala i na profil studenata i diplomanata Fakulteta. Znatno dio njih već se tijekom studija opredjeljivao za filozofski, sociološki, povijesni ili ekonomski pristup politici, smatrajući se ‘filozofima’, ‘sociolozima’, ‘povjesničarima’ ili ‘ekonomistima’ među politolozima [...] *Mnogi su nastavnici* poticali te trendove, **profilirajući svoje katedre kao ‘čistu filozofiju’, ‘čistu sociologiju’, ‘čistu povijest’, ‘čistu ekonomiju’** i sl. Štoviše, mnogi su, doduše više interno nego javno, tvrdili da se na Fakultetu političkih znanosti predaje i studira **ne samo ‘drukčija’, ‘alternativna’, nego i ‘bolja’ filozofija, sociologija, ekonomija ili povijest, nego na matičnim ustanovama tih disciplina** [...] Tome uvjerenju ili prividu pridonosilo je i to što su na Fakultetu političkih znanosti u proteklim desetljećima, uglavnom prije 1990, djelovali neki od najuglednijih predstavnika

nepolitoloških disciplina: filozof Vanja Sutlić, sociolog Josip Županov i povjesničar Dragovan Šepić” (str. 63; istaknuo – D. L.).

Ergo, umjesto svjetskog trenda “sumraka filozofije i sociologije”, samo kod nas “sumrak političke znanosti” na matičnoj joj instituciji!

Kako je to bilo moguće? Što se zapravo dogodilo?

Budući da je riječ o središnjoj revizionističkoj tezi “temelnog teksta”, moramo joj pokloniti svu dužnu pažnju. Kako dakle stoje stvari?

a) Na Fakultetu sam od početka 1975. godine, pa stoga kao svjedok i sudionik mogu s potpunom sigurnošću ustvrditi da krajem 70-ih nije bilo nikakve “nesmiljene borbe” za vlast i prevlast koju bi vodili “nositelji četiriju disciplina – ekonomije, filozofije, sociologije i povijesti”. Bilo je sukoba, djelomično i nesmiljenih, oko statusa pojedinih predmeta u sklopu nastavnog plana. Prvi put se Fakultetu nametnulo da mora stanoviti broj predmeta u strukturi nastavnog plana politologije (barem jedan po studijskoj godini) utvrditi kao “izborne”. Nakon trodnevne sjednice Znanstveno-nastavnog vijeća i mučnih natezanja i svađa tri su kolegija, bez ikakve intrinzične logike, svrstana u tu kategoriju. To su bili: “Suvremena politička povijest” (Dragovan Šepić), “Politička geografija i geopolitika” (Radovan Pavić) i “Nauka o upravljanju” (Inge Perko-Šeparović). To je shvaćeno i doživljeno kao degradacija – što je daleko najteže podnio (i nikad prebolio i oprostio) R. Pavić, što je stoički prihvatila (premda nikad oprostila) I. Perko-Šeparović, a olimpski mirno primio na znanje kasniji akademik D. Šepić.

b) Poluistina je da se tada “nastavni plan agresivno ‘pofilozofljuje’, ‘sociologizira’ i ‘historizira’”. Problem je nastao zbog toga što je prva generacija naših asistenata doktorirala i što je svakome od njih trebalo otvoriti novi kolegij u nastavnom planu. Naime sustav financiranja bio je takav (i do danas je ostao takav, potpuno protuznanstven!) da je nalagao da svaki nastavnik mora imati odgovarajući minimalni broj sati nastave da bi zaradio svoj dohodak. Što je bilo moguće samo ako svatko ima svoj kolegij. Otuda činjenica, koja čudi M. Kasapović, o porastu broja predmeta, od početnih 25 na čak 34. U toj činjenici nema baš ničega agresivnoga, premda ima iracionalnoga (svoj predmetić – svoja slobodica). S obzirom na tu (preko)brojnost predmeta nastali su problemi “diferencijacije” na kolegije prvoga i drugog ranga.

c) Poluneistina je da se tada “nastavni plan agresivno ‘pofilozofljuje’, ‘sociologizira’ i ‘historizira’”. A čista izmišljotina da se to zbivalo agresivno; uz jednu jedinu iznimku (ne toliko u smislu agresivnosti koliko lukavstva), na koju ću se vratiti. Bivši su asistenti, a sada docenti, predlagali nove predmete i preuzimali nastavu na njima. Prema M. Kasapović, “osobito je bio znakovit fenomen ‘sociologiziranja’ Fakulteta” (str. 62, bilj. 60). Pritom se poziva na nastavnika Fakulteta, filozofa D. Rodina koji je o tome “kritički pisao”. Valjda je time htjela postići dojam o nesmiljenoj borbi za prevlast? Rodinovo “kritičko pisanje” odnosilo se međutim na politologiju kao takvu, smjeralo je protiv epistemologijski neobrazovanih politologa-empiričara, koji esen-

- cijalistički hipostaziraju društvo kao “subjekt same povijesti”.¹⁹
- d) M. Kasapović izmišlja priču da su “mnogi nastavnici” tada profilirali svoje “katedre kao ‘čistu filozofiju’, ‘čistu sociologiju’, ‘čistu povijest’, ‘čistu ekonomiju’”. Da mnogi! Neka nam navede jedan jedini primjer! Samo jedan! Tko je to kod nas, recimo, mogao profilirati svoj predmet kao “čistu sociologiju”? Najugledniji među našim sociolozima, kasniji akademik J. Županov, držao je kolegij “Sociologija samoupravne radne organizacije”, koji je i po svojoj pretenziji i po svojem utjecaju na studente bio teorijski marginalan. Teorijski najobrazovaniji među našim sociolozima, Zvonko Lerotić, nije predavao nikakvu “čistu sociologiju” – nego “Sociologiju politike i ideologije”. Može se, naprotiv, reći da su naši “filozofi, sociolozi, ekonomisti i povjesničari”, barem oni najbolji među njima, nastojali svoje predmete oblikovati prema zahtjevima politologije, kako su ih oni razumjeli.²⁰
- e) Postoji samo jedna jedina iznimka: to je predmet Vanje Sutlića. Na njega se odnosi gornja napomena o lukavstvu pri preustroju strukture nastavnog plana. Usred žučnih rasprava o novom nastavnom planu 1978, kad je osnovni problem bio preveliki broj predmeta, Sutlić gotovo mađioničarski uspijeva uvesti (kao “izborni”!), bez ikakva protivljenja, novi kolegij pod naslovom, da ponovim, “Filozofija povijesti, historijski materijalizam i povijesno mišljenje” (iza čega se krio lažni trokut: Hegel-Marx-Sutlić; a zapravo četverokut, jer je nedostajalo ključno lice: M. Heidegger). Ali opet ne u smislu “čiste filozofije”, kako djetinjasto zaključuje M. Kasapović. Ne može se baš ništa razumjeti do čega je Sutliću bilo duhovno stalo, niti se može naslutiti dubina njegova utjecaja, ako se barem u osnovnim crtama ne poznaje mišljenje najvećeg filozofa XX. stoljeća Martina Heideggera. U ovom kontekstu barem njegov glasoviti tekst “Kraj filozofije i zadaća mišljenja”.²¹ Nije Sutlić podučavao “bolju filozofiju” (negoli na

¹⁹ Postupak M. Kasapović nije korektan. To se zove *misaproprijacija autora*: nekorektno citira sebi u prilog autora koji politologiju kritizira da upada u zamku “sociologizma”, s osnovnom intencijom da je autentičnoj političkoj znanosti – nužna *filozofikacija*. Da se potrudila, mogla je pronaći i suprotne zahtjeve naših “sociologizirajućih” politologa da je političkoj znanosti, naprotiv, nužna – *defilozofikacija*. I što ćemo sad: zaključiti da je naša tadašnja znanost o politici bila istodobno i previše filozofijska i previše sociologijska? Kako je moguće da i jedni i drugi budu u pravu? Kako je moguće da je naša politička znanost bila istodobno i previše i premalo filozofijska?

²⁰ Primjerice, Zvonko Posavec (prije toga asistent na predmetu “Filozofija prava, politike

i povijesti”) koncipira i drži kolegij “Političke institucije”; Radovan Pavić preobražava svoj kolegij od opće, ekonomske i političke geografije u “Političku geografiju i geopolitiku”; Inge Perko-Šeparović mijenja naslijeđeni pravni kolegij “Nauka o upravi” u politološki koncipiran kolegij “Nauka o upravljanju”; Ivan Šiber (preuzevši katedru od Mladena Zvonarevića) provodi važno preusmjerenje kolegija sa “socijalne” na “političku psihologiju”; Zvonko Lerotić (prije toga asistent na općoj sociologiji) koncipira i drži kolegij “Sociologija politike i ideologije”.

²¹ Vidi Martin Heidegger, 1996: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci*, Naprijed, Zagreb (preveo Josip Brkić). Prekrasan tekst, koji najtoplije preporučujem!

matičnoj instituciji), nego “povijesno mišljenje”. Ta “disciplina” nema matičnu instituciju. Sam je *mislilac* Sutlić bio matična institucija duha. Bio je duhovno singularan “na putu k povijesnom mišljenju” – “kamo se jedva još ponetko upušta danas” (kako glasi jedna od njegovih nezaboravnih rečenica, na samom početku *Biti i suvremenosti*).

- f) Stoga nije održiva, *stricto sensu*, niti tvrdnja da su se naši studenti opredjeljivali tijekom studija “za filozofski, sociološki, povijesni ili ekonomski pristup politici”, još manje da su se smatrali “‘filozofima’, ‘sociolozima’, ‘povjesničarima’ ili ‘ekonomistima’ među politolozima”. Prije će biti da su se studenti politolozi dijelili na one sklonije teoriji (političkoj teoriji, ne samo filozofiji) i na one sklonije empirijskim pristupima. A kad je riječ o najistaknutijim našim diplomiranim politolozima, može ih se razvrstati prema utjecaju koji su na njih imali naši najistaknutiji nastavnici. Primijenimo li taj kriterij, recimo, na skupinu autora u ovom zborniku, tada bi se moralo zaključiti da je naš najutjecajniji politički znanstvenik i intelektualni mentor bio Ivan Prpić.²²
- g) Ključna ocjena M. Kasapović jest ova: “sedamdesete i osamdesete godine stoga se mogu označiti velikim

²² Profesor Ivan Prpić bio je mentor (na diplomskoj, magistarskoj i doktorskoj razini) Mirjani Kasapović (diplomirala i doktorirala), Nenadu Zakošek (diplomirao i magistrirao; doktorirao u Njemačkoj), Tihomiru Cipeku (doktorirao), Damiru Grubiši (doktorirao), dok mu je Tonči Kursar bio asistent. Osim toga, Prpić je bio mentor za izradu doktorske disertacije i Slavenu Ravliću i meni te pravniku Robertu Blaževiću.

i posljedično dramatičnim odstupanjem u razvoju političke znanosti u Hrvatskoj u odnosu prema njezinu razvoju u svijetu, i sukladno tome, *definitivnim gubljenjem koraka sa suvremenim razvojnim trendovima*” (str. 63; istaknuo – D. L.). To je ta famozna “unutarnja kolonizacija”. Pretpostavimo, načas, da je doista riječ o “odstupanju” od svjetskih trendova razvoja politologije i politoloških fakulteta te da su doista u nas ne-politološke discipline uspostavile hegemoniju. Iz te bi pretpostavke slijedilo da je naš fakultet zapravo bio *fakultet političkih, društvenih i humanističkih znanosti*. Ali iz te postavke nipošto ne bi slijedilo, kako zaključuje M. Kasapović, da su “*političke znanosti* u Hrvatskoj dugo bile društvene nepriznate i podcijenjene u znanstvenome, a pogotovo u strukovnom smislu” (str. 80). Kad bi tako i bilo, to bi trebalo valjda nekako i dokazati. Trebalo bi dokazati da smo bili *slabo sveučilište u malom*, da su naši nastavnici u to doba bili znanstveno jalovi, javno neutjecajni i neugledni, a naši diplomirani politolozi stručno neuki i društveno nepriznati i nepotrebni. Čak i više od toga, trebalo bi dokazati da je takva institucija bila sektaški začahurena i da u svoje redove godinama nije primala svoje najbolje diplomirane studente, jer da su mrski imperijalisti (filozofi, sociolozi, ekonomisti, povjesničari, pravnici) tako *osiguravali svoju trajnu kolonijalističku hegemoniju*. A ako je poneki od diplomiranih politologa i pripušten, taj je zacijelo morao biti drugorazredan i ropski stenjati pod tom hegemonijom – sve dok se nije najzad pojavio, odnekud, na toj tako zapuštenoj instituciji, prosvjedni pokret *elitnih po-*

litologa mlađe i srednje generacije za dekolonizaciju. Zar već i samo njihovo postojanje nije neopozivi demanti te mistifikacije o “unutarnjoj kolonizaciji”? Ma kakav crni revizionizam, sve su to puke tlapnje!

- h) Slijedi zaključni akord. Najzad nam se otkriva tajna “nedoraslosti” Fakulteta: “Iz suvremene perspektive očito je pak da velik dio onoga što se smatralo politološkom produkcijom čine takozvani *clever texts politoloških neprofesionalaca*” (str. 75; jako istaknuo – D. L.). Iz konteksta je razvidno da su kategorijom “politoloških neprofesionalaca” (dakle amatera) obuhvaćeni vazda isti “filozofi, sociolozi, ekonomisti, povjesničari i pravnici”. Pritom autorica, znakovito, propušta navesti jedan jedini primjer takvih tekstova. A pojavljuju se i neke sumnje. Navješćuje se, čini se, da je ipak postojao “manji dio” onoga što se smatralo politološkom produkcijom, a što bi se i iz “suvremene perspektive” moglo ocijeniti kao djelo politoloških profesionalaca. Znači li to da su i među ne-politolozima postojali i “politološki profesionalci”, barem “malim dijelom”? Ili pak da je i među politolozima bilo (ma i neznatnim dijelom?) neprofesionalaca? Tako se čini kako priča završava konfuzijom, ali dojam vara. Sumnji nema mjesta.

Svaku sumnju naime otklanja autoričin intervju, netom nakon opatijskog skupa, u kojemu široj javnosti popularno tumači svoju dijagnozu dugogodišnje “nerazvijenosti” politologije kao discipline, njezine “neprofesionalnosti” (“ili u boljem slučaju poluprofesionalnosti”), odnosno “institucionalne amaterizacije”.

Na pitanje novinara Nevena Šantića što joj to znači M. Kasapović ovako odgovara:

“To znači da disciplinu, na visokoškolskim institucijama, nisu razvijali **politološki profesionalci**. Primjerice, još na proslavi 40 godina Fakulteta političkih znanosti 2002. godine većinu su činili profesori koji nisu izvorno bili obrazovani kao politolozi. Taj se **prijelom** tek sada dogodio s odlaskom cijele generacije nastavnika u mirovinu i dolaskom nove generacije obrazovane na Fakultetu. Ne znači da su oni bili loši u svojim disciplinama, ali naprosto **ako su se bavili proučavanjem politike, radili su to kao nepolitolozi**. Pojavila su se pritom dva problema. Dio ljudi koji je došao iz drugih disciplina ustrajavao je na svom izvornom identitetu i oni nisu nikada pristali biti ništa drugo do filozofi, sociolozi, ekonomisti koji se bave proučavanjem politike. Drugi su, pak, **zaboravili što su naučili u svojim izvornim disciplinama i počeli se potpuno amaterski baviti proučavanjem politike na temelju zdravog razuma, ideoloških motiva i sličnog**. Oni su po mom sudu **nanijeli dosta štete politologiji**, jer to njihovo bavljenje politikom **nije imalo nikakvo teorijsko i metodološko uporište u političkoj znanosti**. To su **bile dvije dosta moćne struje**, koje nisu pogodovale konstituciji, profesionalizaciji i osamostaljenju discipline” (vidi dr. Mirjana Kasapović, “Sanader, jedini igrač na terenu”, razgovarao Neven Šantić, *Novi list*, subota 11. listopada 2008, str. 6; istaknuo – D. L.).

Za prvu “dosta moćnu struju” već znamo da je naprosto izmišljotina. Prema tome, preostaje druga “dosta moćna

struja” “potpunih amatera”, pače “štetočina”. Treće (ili četvrte) struje nema. Što znači da su *svi naši stariji nastavnici “nepolitolozi”, bez iznimke, svrstani u amatersku struju čije “bavljenje politikom nije imalo nikakvo teorijsko i metodološko uporište u političkoj znanosti”*.

Kruna obzirne “konstruktivne dekonstrukcije” *diplomirane politologinje*.

Takve krajnje brutalne tvrdnje suočavaju nas s logičkim paradoksom, koji zaslužuje da odsad nosi naziv njegove izumiteljice: “paradoks M. Kasapović”:

Kako su takvi ordinarni “amateri” mogli obrazovati takvog non plus ultra profesionalca kao što je, da oprostite na primjeru, M. Kasapović?

Cijela njezina priča potpuno je depasirana i razara samu osnovu našeg samopoštovanja kao ljudi i znanstvenika. A pogotovo kao nastavnika i pedagoga. Kakvi smo mi, diplomirani politolozi, prema našim učiteljima, takvi će i naši učenici biti prema nama. Nije ni dosada bilo previše gospodstva prema zaslužnicima, bilo je i drastičnih primjera neko-rektnosti, ali neke granice ipak su se poštovale. Nitko našim doajenima, prije M. Kasapović, nije osporavao cijelu njihovu akademsku karijeru i sam smisao njihova životnog poziva.

Riječ je o bjesomučnoj denuncijaciji, u maniri kletve neke zlovoljne volšebnice. Takav tip diskursa nije ni politološki ni profesionalan. A nije čak ni *clever*.

2.2. *Primjer drugi: mi i oni (neetablirana politologija versus etablirane discipline)*

Nakon raskrinkavanja hegemonije nastavnika ne-politologa, koji se nisu libili da na *matičnom* studiju politologije orgijaju sa svojim “čistim” društvenim i humanističkim znanostima, s otvorenom pretenzijom da su čak “bolji” ne-

goli na svojim matičnim institucijama, slijedi zaključak: “Time su Fakultet političkih znanosti **objektivno** postavljali kao **neku vrstu konkurentne institucije** matičnim akademskim institucijama drugih disciplina i bitno iskrivljavali njegov glavni cilj i smisao postojanja” (Kasapović, 2007: 63; istaknuo – D. L.).

Objektivno konkurentna institucija? Ako je doista tako, je li bila doista *znanstveno konkurentna*, ma i po cijenu “sumraka političke znanosti”. Evo i te ocjene:

“... Fakultet je doista uspostavljen i razvijan kao ‘pluralni studij’ u kojemu je očuvana prvobitna i zastarjela koncepcija studija političke znanosti kao skupa disciplina društvenih i humanističkih znanosti koje, iz svojih perspektiva, sukonstituiraju akademski studij politike. On je bio svojevrсни institucionalni kišobran za studij različitih disciplina, a mnogi i danas uprežu sve napore da tako i ostane. **Politička znanost implicitno se smatrala nedoraslom da sama obradi svoj predmet – onako kako to čine filozofija, sociologija, ekonomija ili pravo na svojim odsjecima ili fakultetima**, gdje je nastavna zastupljenost nematičnih disciplina, uključujući i politologiju, simbolična ili nikakva – pa je **neprestance držana u stanju svojevršne akademske nepunoljetnosti. Pretpostavljalo se da se politika ne može razumjeti bez ekonomije, sociologije ili prava, ali da se ekonomija, društvo i pravo mogu razumjeti bez politike!**” (Kasapović, 2007: 74-75; istaknuo – D. L.).

Kako se takvo što može napisati, i to još u obličju politološkoga profesionalnog diskursa? Naime nije samo besmisleno, nego je doslovno nemoguće kazati

da se na našim “etabliranim institucijama” “pretpostavljalo” da se “ekonomija, društvo i pravo mogu razumjeti bez politike”. Kada bi se za takvu, ponavljam, nemoguću tvrdnju, našlo ikakvih argumenta, tada bi se moralo zaključiti da su Fakultet ekonomskih znanosti (s “čistom” ekonomijom), Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta (s “čistom” sociologijom) i Pravni fakultet (s “čistim” pravom) neke osrednje tehničko-stručne škole. U takvoj bi, posve izmišljenoj usporedbi, Fakultet političkih znanosti bio zapravo *jedini akademski studij društvenih znanosti i između njih ne bi bilo nikakve plodne znanstvene konkurencije i kompeticije*. Naravno, to nije zaključak M. Kasapović, nego obrnuto: ona zaključuje da su se i na FPZ-u sociologija, ekonomija i pravo razvijali u svom “čistome” obliku (uzgred, gdje nestade filozofije?), očišćenome od politike. Iz toga bi pak slijedilo da u Hrvatskoj i nije bilo respektabilnih fakulteta društvenih znanosti!

Čitatelju je ovdje zacijelo jasno što želi kazati naša autorica. Njezina je teza toliko bezočna da se ni sama ne usuđi iskazati je u “čistom” obliku: *politiku mogu razumjeti samo dobri politolozi* (a “dobri” su samo oni koji nisu inficirani filozofijom, sociologijom, ekonomijom, pravom i poviješću). Tako najzad dobivamo i “čistu” politologiju. Posve nalik ekonomiji “čistih” ekonomista, pravu “čistih” pravnika, sociologiji “čistih” sociologa. Po fascinantnoj logici naše čistunske politologinje Fakultet političkih znanosti najzad će dosegnuti punu akademsku punoljetnost kada, po ugledu na “etablirane” i “punoljetne” institucije, najzad shvati da se **politika može razumjeti bez društva, ekonomije i prava (a pogotovo bez filozofije)**.

M. Kasapović nije zapravo ni do kakve logike. Nego do gologa sektaškoga strukovnog interesa, da se s Fakulteta političkih znanosti izbace svi pluralni uljezi, svi nematični predmeti i nastavnici (eventualno u smislu postupnoga “humanog preseljenja”).

Što bilo koga može natjerati da piše takve u nebo vapijuće skarednosti? Što drugo doli *ideologijska motivacija i borba za prevlast!*

Nasuprot toj blasfemiji da “politiku mogu razumjeti samo diplomirani politolozi”, želio bih navesti samo jedan jedini primjer znanstvenoga i nastavnog djelovanja jednog “ne-politologa” na našem Fakultetu. Riječ je o pravniku i pravnom teoretičaru Ivanu Padjenu. Koji se čak drznuo da se toliko “politologizira” da nam je ugrozio čistotu premilog nam singulara, srušio tako pomno izbrušenu sliku o “hegemonijskim” amaterima, pa se čak dao izabrati ne samo za redovitog profesora prava nego i za redovitog profesora politologije. I još je cinično izabrao trenutak za to, postao je politolog baš kad smo slavodobitno “izlazili iz množine” (2007). Ali M. Kasapović ne bi bila to što jest kad ne bi doskočila i toj, valjda posljednjoj, pakosnoj diverziji mrskih joj političkih znanosti. Rješenje (njezino i njezinih suradnika) plijeni svojom jednostavnošću: nigdje nema ni imena Padjenova. Uzalud vam je, s nevjericom, gledati bibliografski popis u inače vrijednom prilogu Nenada Zakošeka (gdje bismo to očekivali) – nećete naći ime vrhunskog pravno-političkog znanstvenika Ivana Padjena, nije spomenuto nijedno jedino njegovo djelo iz proteklih dvadeset godina. A ako se već moralo izostaviti njegovu (zajedno s M. Matulovićem) kapitalnu studiju “Cleansing the Law of Legal Theory: a View from Croatia”

(1996) – nećemo valjda hvaliti konkurenciju i time se “objektivno” zamjeriti moćnome Pravnom fakultetu! – morali su biti uvršteni barem Padjenovi članci objavljeni u našem politološkom časopisu (vidi Padjen, 1991, 1992, 1996a, 1997, 1998, 2002).

I još jedno pitanje, možda posve uzaludno: bi li, primjerice, Pravni fakultet u Zagrebu bio ako ne bitno, a ono ipak nešto bolji kad bi im se posrećilo da na njemu kolegij o političkim strankama i izbornim sustavima drži viđena politologinja M. Kasapović? Da im ona objasni kako se pravo ne može proučavati i razumjeti – bez politike. A oni njoj, za-

uzvrat, da se politika ne može razumjeti – bez prava.

Primjera ima još, ali ta su ta dva dovoljno reprezentativna da bi dokazala utemeljenost kritičke ocjene o “temeljnem tekstu” “Izlazak iz množine?” kao samorazornom amalgamu nekorektnosti, neznanja, nerazumijevanja i bahatosti.

I da još jednom ponovim. U vrijeme opatijskih politoloških razgovora nije mi bio poznat nijedan tekst politologinje M. Kasapović takvog neznanstvenog tipa, stila i ranga. Niti sam mislio da je moguć.

LITERATURA

- Fiamengo, Ante, 1964: “Aktualni problemi nastave na Fakultetu političkih nauka”, *Politička misao*, 1: 105-113.
- Fiamengo, Ante, 1965: “Ideja povezivanja fakulteta društvenih nauka”, *Politička misao*, 3: 3-19.
- Fiamengo, Ante, 1966: “Traži li društvo fakultet takvog smjera i takvog profila kakav je FPN u Zagrebu?”, *Politička misao*, 4: 547-555.
- Geršković, Leon, 1964: “Fakultet političkih nauka i sistem društvenog samoupravljanja”, *Naše teme*, (8) 1-2: 94-101.
- Grdešić, Ivan/Jantol, Tomislav/Kasapović, Mirjana/Perko-Šeparović, Inge/Šiber, Ivan/Tomac, Zdravko, 1986: *Delegatski sistem: 1974-1984*, Zagreb.
- Grdešić, Ivan/Kasapović, Mirjana, 1987: “Politički procesi odlučivanja u jugoslavenskom društvu (Idejni nacrt istraživanja: Politika i zdravstvo)”, *Politička misao*, 3: 19-28.
- Grdešić, Ivan/Kasapović, Mirjana/Šiber, Ivan, 1989: *Interesi i ideje u SKJ: struktura idejnih stavova i političkih poruka I. konferencije SKJ*, Zagreb.
- Grdešić, Ivan/Kasapović, Mirjana/Šiber, Ivan/Zakošek Nenad, 1991: *Hrvatska u izborima '90*, Zagreb.
- Ilišin, Vlasta, 1984: “Studij politologije i politolozi”, *Politička misao*, 3: 123-138.
- Ivanišević, Stjepan, 2008: “Mirjana Kasapović (ur): “Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti”, *Hrvatska javna uprava*, 4: 479-486 (prikaz).
- Kasapović, Mirjana, 1990: *Pretpostavke i granice “radnog društva” u političkoj teoriji Antona Pannekoeka* (doktorska disertacija).

- Kasapović, Mirjana/Šiber, Ivan/Zakošek, Nenad, 1998: *Birači i demokracija: utjecaj ideoloških rascjepa na politički život*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
- Kasapović, Mirjana (ur.), 2001: *Hrvatska politika 1990.-2000. Izbori, stranke i parlament*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
- Kasapović, Mirjana, 2005: *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb.
- Kasapović, Mirjana (ur.), 2007: *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb (uvodni tekst urednice: "Izlazak iz množine? Kraj unutarnje institucionalne kolonizacije hrvatske političke znanosti?", str. 7-95).
- Kasapović, Mirjana, 2007a: "Metodološki problemi kritike konsocijacijske demokracije u Bosni i Hercegovini", *Status* (magazin za političku kulturu i društvena pitanja), 12: 136-143.
- Kasapović, Mirjana, 2008: "Dvojac bez kormilara: odgovor na istupe Dragutina Lalovića i Daga Strpića na znanstvenom skupu 'Stanje i povijest političke znanosti u državama bivše Jugoslavije'", *Anali politološkog društva 2008*, (5) 145-164.
- Katunarić, Vjeran, 2007: *Lica kulture, Antibarbarus*, Zagreb.
- Kiossev, Alexandre, 1999: "Notes on Self-colonising Cultures", u: B. Pejić, D. Elliot (eds), *Art und Culture in post-Communist Europe*, Moderna Museet, Stockholm.
- Knežević, Radule/Ravlić, Slaven, 2002 (ur.): *Hrvatska politologija 1962-2002*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb (uvodni tekst urednika zbornika: "Hrvatska politologija 1962-2002: preteče, razvojna razdoblja i rezultati", str. 11-48).
- Lalović, Dragutin, 1972: "O 'pokretu hrvatskih sveučilištaraca'", *Ideje* 1-2: 75-98.
- Lalović, Dragutin, 1979: "Poredak slobode. Rousseauovo shvaćanje demokratske političke zajednice", *Politička misao*, 1: 3-30.
- Lalović, Dragutin, 1980: "Prijeponi politolozi. Načelne dvojbe o stručnom profilu politologa", *Zoon politikon*, 4: 13-21.
- Lalović, Dragutin, 2000: "Demokratska invencija pred totalitarnim izazovom. Lefortov poziv na promišljanje političkoga", predgovor knjizi: Claude Lefort, *Demokratska invencija*, Barbat, Zagreb, str. 7-41.
- Lalović, Dragutin, 2002: "Plaidoyer za državu u Bodinovoju *science politique*. Prilog političkom oblikovanju moderne", pogovor knjizi: Jean Bodin, *Šest knjiga o republici* (izbor), Politička kultura, Zagreb, str. 217-250.
- Lalović, Dragutin, 2006: *Mogućnosti političkoga. Preko građanina ka čovjeku*, Disput, Zagreb, bibl. "Čari političkoga".
- Lalović, Dragutin, 2006a: "U Hobbesoju zamci: pojam suverenosti?", *Politička misao*, (43) 1: 3-28.
- Lalović, Dragutin, 2008: *Države na kušnji*, NZCH/Disput, bibl. "Luča".
- Lalović, Dragutin, 2008a: "Zdvojna posebnost u raljama ohole općenitosti?: politologija kao znanost i politolog kao stručnjak", *Anali Hrvatskoga politološkog društva 2008*, (5) 93-116.
- Lalović, Dragutin, 2009: "Što da se radi s *Levijatanom?*" (ili o logičkom polazištu teorije moderne), *Politička misao*, (46) 2: 47-68.

- Lamy, Paul, 1976: "Kolonizacija i dekolonizacija društvenih znanosti prema internacionalizaciji", *Politička misao*, 4: 309-317.
- Marjanović, Joco, 1964: "Političke nauke i njihov studij kod nas", *Naše teme*, (8) 1-2: 84-93.
- ***, 1964: *Naše teme*, 1-2: 1-177, tematski broj časopisa o tome "što je politika?" i redakcijski razgovor na temu "Politika i javno mnijenje".
- ***, 1979: *Naše teme*, 4: 837-921, s temom "Stanje i perspektive političkih znanosti u nas" (rasprava o tome organizirana je u povodu objavljivanja knjige Jovana Mirića, *Rad i politika*).
- Novosel, Pavle, 1969: "Neki problemi studija politologije", *Politička misao*, 1: 16-22.
- Padjen, Ivan, 1991: "Pristup metodama pravnih i društvenih istraživanja; teorijski, instrumentalni i praktički?", *Politička misao*, (28) 2: 176-192.
- Padjen, Ivan, 1992: "Ustavnost i demokracija u današnjoj međunarodnoj zajednici", *Politička misao*, (29) 4: 25-47.
- Padjen, Ivan i Matulović, Momir, 1996: "Cleansing the Law of Legal Theory: a View from Croatia" (editorial), *Croatian Critical Law Review*, 1: 1-122.
- Padjen, Ivan, 1996a: "Uredbe iz nužde hrvatskog Predsjednika: mjerodavnost francuskoga javnog prava", *Politička misao*, (33) 1: 149-165.
- Padjen, Ivan, 1997: "The State's Authority in Religious Rights", *Croatian Political Science Review*, (34) 5: 137-143.
- Padjen Ivan, 1997a: "Fašizam kao reakcija na zapadnu pravnu tradiciju", u: S. Knežević i dr. (ur.), *Antifašizam, holokaust, antifašizam*, Židovska općina, Zagreb, str. 307-327.
- Padjen, Ivan, 1998: "Aristokracija i ustavna država", *Politička misao*, (35) 3: 92-111.
- Padjen, Ivan, 2002: "Političke stranke kao javnopravne osobe hrvatskoga pravnog sistema: pristup problemu", *Politička misao*, (39) 3: 133-155.
- Pažanin, Ante, 1972: "Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu i razvitak političkih nauka u nas", *Politička misao*, 4: 285-294.
- Pažanin, Ante, 1979: "Utemeljenje političkih znanosti pomoću praktične filozofije", *Naše teme*, 4: 847-853.
- Podunavac, Milan, 1979: "O mogućnostima zasnivanja metateorije marksističke politologije", *Naše teme*, 4: 873-880.
- Posavec, Zvonko, 1969: "Politika i rad", *Politička misao*, 1: 40-47.
- Posavec, Zvonko, 1979: "Teškoće oko utemeljenja političkih znanosti", *Naše teme*, 4: 854-859.
- Posavec, Zvonko, 1984: "Važnost i granica kategorije posebnosti za modernu političku teoriju", *Politička misao*, 4: 47-52.
- Posavec, Zvonko, 1985: "Metodski problem pristupa fenomenu političkog", *Politička misao*, 4: 3-11.
- Prpić, Ivan, 1964: "Doba politike", *Naše teme* (8) 1-2: 32-43.
- Prpić, Ivan, 1969: "Dileme o nastavnom planu Fakulteta političkih nauka", *Politička misao* (6), 2: 13-19.
- Prpić, Ivan, 1978: "Marxova teorija i znanost o politici", *Zoón Politikón* 2-3: 31-34.
- Prpić, Ivan, 1979: "Marksizam i znanost o politici", *Naše teme* (23) 4: 843-846.
- Prpić, Ivan, 2002: "Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i razvoj politič-

- kih znanosti u Hrvatskoj 1962-2002”, u knjizi: *Fakultet političkih znanosti 1962-2002*, FPZ, Zagreb, 9-49.
- Ravlić, Slaven, 2008: “Razvoj i stanje političke znanosti u Hrvatskoj: kontinuitet i diskontinuitet”, *Anali politološkog društva 2008*, (5) 33-50.
- Smailagić, Nerkez, 1964: “Problemi nastavnog plana Fakulteta političkih nauka”, *Politička misao* (I), 1: 114-150.
- Smailagić, Nerkez, 1964a: “Aktualni aspekti političke nauke”, *Naše teme* (8) 1-2: 44-66.
- Smailagić, Nerkez, 1965: “Eposalna valencija politike i razvitak političke nauke”, *Politička misao* (II), 3: 22-46.
- Strpić, Dag, 1991: *Robna proizvodnja i udruženi rad u Marxovoj kritici političke ekonomije I-II*, FPZ, Zagreb (doktorska disertacija).
- Strpić, Dag, 1998: *Promjena. Politička i političko-ekonomska promjena od Hobbesa do Hayeka*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb (napose poglavlje V: “Politička znanost i integralna politička znanost. Politička ekonomija kao znanost među političkim znanostima i kao znanstvena disciplina (grana političke znanosti)”, str. 126-192)
- Strpić, Dag, 2002: “Friedrich August von Hayek, analitičar i strateg znanja, pravila i poredaka devetnaestog i dvadesetog stoljeća”, pogovor knjizi: F. A. von Hayek, *Individualizam i ekonomski poredak*, FPZ – Politička misao, Zagreb (prijevod: D. Strpić), str. 209-220.
- Strpić, Dag, 2008: “Množina, jedina, dvojina – Razlomak politologije: pod krabuljama revije stanja znanosti otvorilo se neočekivano (pra)pitanje: fakultet ili politička škola”, *Anali politološkog društva 2008*, (5) 93-116.
- Strpić, Dag, 2008a: “Razvojna politologija i politike razvoja: političko i razvojno harmoniziranje te ciklička sinergija javnih politika”, *Anali politološkog društva 2008*, (5) 211-240.
- Strpić, Dag, 2008b: “Marx koji nedostaje”, pogovor knjizi: Jacques Bidet, *Opća teorija moderne*, Disput, Zagreb, bibl. “Čari političkoga”, str. 365-382.
- Sutlić, Vanja, 1964: “Dijalektika zajednice kao epohalni horizont povijesti. Uz odnos filozofije i politike”, *Naše teme* (8) 1-2: 3-22.
- Sutlić, Vanja, 1967: *Bit i suvremenost. S Marxom na putu k povijesnom mišljenju*, “Veselin Masleša”, Sarajevo, bibl. “Logos”.
- Vidović, Žarko, 1964: “Politika i politologija”, *Naše teme* (8) 1-2: 102-131.

IZLAZAK IZ CJELOVITE JEDNINE POLITIČKE ZNANOSTI: RAZGRADNJA HRVATSKE POLITOLOŠKE ZNANSTVENE ZAJEDNICE

Dag Strpić

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Polemika

Primljeno: veljača 2010.

1. U *Analima HPD-a 2008.* objavili ste višestruko unikatan tekst (reklo bi se, o veslanju?) autorice Mirjane Kasapović pod naslovom “Dvojac bez kormilara”. Tekst, dakako, nije unikatan sam po sebi. Takvih se nađe na stranicama hrvatskog i inog žutog tiska. Ili na ponekoj požutjeloj stranici kakve tiskovine koja je inače druge boje. Iako ni tamo baš ovako potvorne tvorevine nisu prečeste. Zašto se uredništvo *Analisa* odlučilo objaviti takav tekst u znanstvenome časopisu, nije lako razumjeti. Koliko mi je poznato, takvo što nema presedana u hrvatskoj ili svjetskoj znanstvenoj publicistici. Iako bi ga se možda moglo potražiti u povijesti najrazličitije motiviranih progona kolega u olovnim vremenima raznih meridijana, pa i naših.¹

¹ Usp. Strauss (2003) *Progoni i umijeće pisanja*. Cf. i: Lalović i Strpić (1976). Sada već davno,

Po autoričinu izričitom iskazu, namime, jedina je svrha toga teksta profesionalno i političko, po namjeri nadasve

ali tada doista u “tandemu” s kolegom Dragutinom Lalovićem, već sam se imao prigodu kao još mladi politolog javno sučeliti s ovakvim projektima političko-etičkog “čišćenja” (iako presedanski manjih razmjera od projekata M. Kasapović). Tada se radilo o predradnjama takozvane *Bijele knjige* Ideološke komisije CK SKH i ne baš originalnom doprinosu takvom čišćenju hrvatske kulturne scene koji je dizajnirao i predvodio hrvatski/bosanski/srbijanski književnik Goran Babić preko svoga kulturnoga tjednika *OKO*. U časopisu *Pitanja*, čiji je glavni urednik bio Lalović, u tekstu o [Strašnom licu ništavila](#) Gorana Babića opisali smo tada i analizirali jednu inačicu pisma kojim danas piše Mirjana Kasapović u vašem časopisu. Nastojali smo obraniti hrvatsku kulturu, napose liberalno-demokratski orijentiranog hrvatskog knji-

moralno, difamiranje dvojice vaših kolega iz znanstvene i strukovne zajednice kojoj pripadate, a čija je udruga vaš nkladnik. Poneka ne samo kolateralna svrha bi se iz teksta još dodatno dala izvesti. Na primjer: evo što ja mogu nepoćudnima danas, a neposlušnima sutra! Ili osobito: neka se govori o bilo čemu, samo ne o *Izlasku iz množine!* Jedino što taj tekst zasićurno kao svrhu nema jest bilo kakva znanstvena argumentacija bilo čega. Stoga tekst ni po namjeri ni po rezultatu nije polemićko znanstveno reagiranje na znanstvene prigovore – koje biste, dakako, trebali, pa i morali objaviti. Dapaće, sama autorica istiće odsutnost takve argumentacije kao neku vrstu svoga moralnoga prava na (dosada javnosti nepoznatom) temelju vlastite moralne superiornosti nad znanstvenim oponentima.

Ćovjek se, ako ništa drugo, mora zapitati: kako ste ovo mogli napraviti svojoj većinom starijoj kolegici Mirjani Kasapović?!

Ako se netko nađe u posvemašnjem stručnom i moralnom škripcu u kakvom se ona našla, nesposobna odgovoriti na

ževnika Antuna Šoljana i njemu bliske autore (u tom dijelu tekst je izvorno bio većinom Lalovićev), od ćvrstorukaških politićkih i klan-skih presizanja nad idejama i umjetnostima – izvođenih pod krinkom politićke borbe protiv nacionalizma i “klanova” u kulturi. Danas je hrvatska politologija u sličnoj poziciji da ju se u vlastitoj strukovnoj zajednici tretira kao supkulturu i da ćvrstom “većinom ruku” možda doista i bude skresana u supkulturnu poziciju. Ako ne i baćena na “smetlište povijesti”, pod izgovorom da su njezini utemeljitelji bili marksisti i ne-politolozi. (A možda je meću njima bilo i Ne-Hrvata?!) Iako, teško je ipak povjerovati da će današnjim “politološkim” ćvrstorukašima na koncu doista poći za rukom ono što nikad do kraja nije uspjelo nekadašnjim polit-komima.

bilo koji prigovor koji joj je znanstveno podastrt, nije bać kolegijalno pomoći mu da umjesto odgovora u javnost istrći sa svojom “mraćnom stranom”. Da izlети s onim što ljudi, ako to i nose u sebi – dok su pri sebi – obićno pomno skrivaju, maskiraju i, ako mogu, suzbijaju.

Nije od vas bilo korektno pomoći joj, dalje, da usto šutke posvjedoći koliko malo zna o tako mnogo politićke znanosti (da o poznavanju “okupatorskih” i “kolonizirajućih” drugih društvenih i humanistićkih znanosti i ne govorimo). Da opetovano posvjedoći kako joj do toga nije ni “stalo”.

Pomoći joj da, na koncu, crno na bijelo oćituje nevjerovatnu ideju po kojoj u našoj profesiji upravo takvo neznanje i neistine koje iz njegove primjene proizlaze trebaju biti stijeg novoga autoriteta. Autoriteta maloga, ali posvećeno “pravoga” znanja pod kojim će se pravovjerni politolozi sjaćiti “na okup” i podići svoju ili već tko zna ćiju “antibirokratsku revoluciju”.

I.

Jednina, množina, dvojina... Znanost o politici/politologija/ politićka znanost unutar društvenih/ politićkih znanosti

2. Podsjetit ću na okolnosti koje su prethodile vašem lanjskom izdavaćkom pothvatu. Hrvatsko politološko društvo organiziralo je znanstvenu raspravu u povodu knjige M. Kasapović (kao urednice i uvodničarke) *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske politićke znanosti* (2007). Vaše društvo pozvalo me je u proljeće 2008, kao svoga ćlana i autora niza tekstova s toga podrućja,² na sudjelovanje u

² Izravno na tu temu pisao sam prije toga nađasve u: Strpić (1998), (1997), (1994). M. Ka-

toj raspravi. Tada sam prvi put došao u dodir s knjigom M. Kasapović & co.

Sadržaj knjige potpuno me je zaprepastio. Da je bila riječ o promjeni naziva Fakulteta, mogao bih je samo pozdraviti, jer sam i sam predlagao sličnu promjenu petnaest godina ranije.³ Ali već u naslovu knjige jasno je da ona ima pretenzije utvrđivanja stanja znanosti. Iz kakve bi se tu množine moglo izlaziti? Jedine množine iz kojih bi se u našoj znanosti

sapović se time nikada znanstveno nije bavila. Bio sam voditelj ekspertskeg tima FPZ-a koji je na temelju široke komparativne analize studija političke znanosti i novinarstva u svijetu Znanstveno nastavnom vijeću Fakulteta 1994. predložio "Novi nastavni plan Fakulteta političke znanosti i novinarstva". M. Kasapović u tome nije sudjelovala više nego što je morala. Valjda još "nije bilo vrijeme" da se išta "kaže".

³ Tada je, u raspravama o novom nastavnom planu Fakulteta, alternativno predlagana promjena naziva naše institucije u 1. Fakultet društvenih znanosti (po uzoru na slovenske kolege), ili 2. Fakultet političke znanosti i novinarstva (prema faktičkoj strukturi nastave u znanostima koje su se na Fakultetu predavale). Radna grupa Fakulteta koja se time bavila velikom je većinom usvojila ovaj drugi prijedlog. Ali Znanstveno nastavno vijeće Fakulteta u skladu s mišljenjem Uprave FPZ-a, tada je odlučilo ne mijenjati naziv. Fakultet je zadržao "množinu" u svom nazivu u skladu s inicijalnim francuskim, talijanskim i nekim engleskim (LSE PS) uzorima pri nastanku naše institucije. U tome Vijeće nije bilo osamljeno u svijetu, jer su neke naše srodne svjetske institucije kasnije mijenjale svoje nazive u tom množinsko-jedninskom elementu (LSE PS), a neke nisu. Dakako da se i u ovima potonjima mijenjala nastava, u skladu s razvojem svjetske političke znanosti te nacionalnih i uz te institucije vezanih znanstvenih zajednica, odnosno u skladu s najizrazitijim znanstvenim postignućima u njima.

moglo izlaziti jesu društvene znanosti, te cjelina unutarnje strukture politološkijskih poddisciplina ili grana i ogranka same političke znanosti. To bi, kako sam kasnije⁴ i obrazložio, značilo izaći iz znanosti uopće. Ali i iz bilo koje politološke struke, jer bi i svaka od njih morala biti znanstveno utemeljena iako možda ne pretendira da i sama ima znanstveni dignitet.

Takav projekt protivio bi se i aktualnom trendu u svjetskoj političkoj znanosti koja se sve čvršće umrežuje u cjelinu društvenih i humanističkih znanosti istodobno s vlastitim barem po namjeri sve izrazitijim politološkijskim profiliranjem.⁵ A protivio bi se i cijeloj svjetskoj povijesti "pojedinačne"⁶ znanosti o poli-

⁴ Obrazlagao sam to, doduše, i ranije. To je, recimo, bila tema moga uvodnog izlaganja na Znanstvenoj sekciji HPD-a 2003. godine, a i jedna od tema moje (očito doista potpuno "neutjecajne") knjige *Promjena* (Strpić, 1998:126, 142), kao i jedan od fokusa tematiziranja stanovitog broja znanstvenih radova koje sam objavio u obliku članaka u znanstvenim časopisima i zbornicima. Cf. npr. Strpić (2002, 2001a, 2001b, 1997).

⁵ Kako vrlo uvjerljivo i opsežno pokazuje i najnovija oksfordska enciklopedija političke znanosti u deset tomova (Goodin *et al.* 2006-2008), čije su prve knjige izašle prije izdavačkog pothvata s tekstem M. Kasapović. Ako ne baš odmah – jer svjetska politička znanost očito nije nešto što ona ažurno prati – vaša autorica ju je dosad, nakon više godina, već možda i mogla stići konzultirati. Ili barem izdati nalog da to netko drugi učini umjesto nje, ako već ona ne može.

⁶ Cf. Täuber (1956) *Staatswissenschaft* u, u ovom pogledu zasigurno regulativnoj, prvoj njemačkoj enciklopediji društvenih znanosti: Beckerath *et al.* (1956: 626-648), koja se – usprkos svim političkim i društvenim rezovima koji su se u međuvremenu, a osobi-

tici koja je oduvijek i uvijek bila (katkad snažnije, a katkad i slabije) integrirana u cjelinu političkih i moralnih znanosti *alias* društvenih i humanističkih znanosti, odnosno u cjelinu same znanosti kao takve. Urednica ove knjige i autorica konceptualno temeljnoga priloga na ovu temu u njoj – “propustila se informirati” o tim aktualnim i povijesnim znanstvenim činjenicama koje imaju dosta jasne teorijske, metodologijske i praktičke konzekvencije.

Nisu povijesne političke znanosti “prešle” u političku znanost niti ih itko u bilo kakvom “revizionističkom” pokretu može tamo prevesti. (To bi tek bila mimikrija množine!) Nego su se restrukturirale i preimenovala u današnje društvene znanosti. Kao što se i nekadašnja “pojedinačna” znanost o politici, politika (u smislu politologije), znanost o državi ili znanost o vladavini⁷ transformirala u

to nakon Drugoga svjetskoga rata dogodili – poziva na znanstveni kontinuitet s klasičnom austrijskom enciklopedijom državnih/političkih znanosti (Conrad 1909-1911, 1924).

⁷ *Government* u engleskom jeziku za politologe vrlo pogodno pokriva značenja vladavine, vlade i državne vlasti (cf. i Strpić 1998: 130-131fn). Pa je, recimo na londonskoj LSE, “Government” i dalje oznaka disciplinarno profiliranih politoloških studija u jasnoj opoziciji spram stava impliciranoga u “political studies”. Stoga sam i u ovoj polemici upozorio (Strpić, 2008a:98fn7) da je umjesto samo kroz uobičajeni trojlist *polity*, *politics*, *policy*, primjerenije političku znanost razumjeti u strukturi koja također ističe i državu-društvo te državnu vlast: *state-society*, *government*. Pozvao sam se tamo na referentnu *Encyclopedia of Social Sciences* (Seligman, 1932, 1948), koja izlazi na razmeđu dvaju razdoblja razvoja američkog društva i znanosti. Ali i na njemački *Håndbuch der Politik* I-II (Laband 1912-1913) koji izlazi koncem razdoblja u

suvremenu političku znanost ili politologiju. Nikakvoga “ili-ili” između takve jednine i množine nikada nije bilo. Uvijek je bilo: “i-i”. I nekada i sada politička je znanost bila znanost uvijek i samo u takvoj organskoj i povijesnoj znanstvenoj “dvojnini”, dvostruko povratnoj sprezi. Barem prema svojem standardnom samorazumijevanju preko vodećih svjetskih znanstvenika koji su se time bavili. Takvo je samorazumijevanje potpuno nedvojbeno i, koliko je meni poznato, beziznimno izraženo u nekad i danas najpoznatijim svjetskim referentnim izdanjima koja sam kasnije i relativno opsežno naveo (Strpić 2008a, 2008b).⁸ To je, dakle, činjenica “stanja znanosti” koju je vjerojatno moguće različito interpretirati, ali se ne možemo znanstveno ponašati kao da ona ne postoji.⁹ A upravo

kojem dominira struktura tzv. državnih znanosti – prije nego što se ta struktura nakon Prvoga svjetskoga rata počela polako mijenjati. Laband pokazuje da državno-znanstvena struktura (kao ni klasična, post-klasična i su-klasična temeljna teorijska usmjerenost, a ni počeci neoklasične u cjelini političkih znanosti – cf. Strpić 1998) nije spriječila razvoj opsegovno čak dominantne pozicije političke, javno-političke i društvene primjene u tadašnjoj znanosti politike (dakako, u jedini!).

⁸ Pokazivao sam to i za druge društvene znanosti, osobito za sociologiju i ekonomiju (Strpić 1996a, Strpić 2001).

⁹ To je jasno i našim studentima, od kojih najbolji znaju da se ne samo obrazuju nego i da već sada djeluju na svjetskoj politološkoj sceni. Nema nacionalne znanosti, iako, kako se iz našega primjera najbolje vidi, ima stanja nacionalnih znanstvenih zajednica. Cf. Žagar (2009), Balažević (2009), koji u najnovijem *Malom Levijatanu* (koji je ponekad i mala kito-psina) i sami pronalaze nove izvore i argumente u ovom kontekstu (cf. npr. APSA 2006). Pa kako onda može ne biti ja-

se tako ponaša M. Kasapović. A s njom i radi nje i vaš časopis, na obostranu nesreću i štetu. Kao posjednuti “osmerac bez kormilara”¹⁰ (ili protiv svoga formalnoga kormilara). Unatoč ničim opravdanom uvjerenju da ima pravu iako izvaninstitucionalnu kormilarku. Na “daljinski”.

sno – ili pak važno – nekim njihovim profesorima? Iako sva navodno za američku politologiju pa valjda i u njoj (kojoj sva sila “okupatora”, “kolonizatora” i “domaćih izdajica” navodno desetljećima zabranjuje ulaz u naš fakultet!), ni o tamo navedenim edicijama M. Kasapović kao da nije bila obaviještena. Vjerojatno joj o tome nitko od organizacijski zaduženih za englesko govorno područje “ništa ne govori” – kao onom famoznom još od mladosti prestarjelom Forsytheu iz Galworthyjeve *Sage*.

Primjeri francuskog i talijanskog jezičnog zadržavanja *termina* političkih znanosti u množini kad se govori o znanosti politike (sadržajno u jednini) ukazuju na zanimljive i dobrodošle kulturalne, društvene i organizacijske razlike u svjetskoj politologiji, ali koliko je meni poznato, nitko još nije pokazao da tu postoje i sadržajne razlike u razmjerima ovoga znanstveno-klasifikacijskoga tipa. Tu vrijedi isto što i za nazive institucija. Samo što se jezik, kao ni znanost, ne mijenja tako jednostavno kao što je jednostavno promijeniti ploču s nazivom ustanove na nekoj zgradi. To pokazuju i organizacija i djelovanje stare, ali pod istim nazivom još uvijek djelatne francuske *Akademije moralnih i političkih znanosti* (doduše, možda pomalo i na izdisanju). Kao i istoimena Akademijina *Revue* koja bilježi već preko 150 godišta (Strpić, 2008).

¹⁰ Za povijest, vrijedi notirati (domaći) sastav osmerca: BRANKO CARATAN, TIHOMIR CIPEK, PERO MALDINI, IVAN PADJEN, SLAVEN RAVLIĆ, BERTO ŠALAJ, NENAD ZAKOŠEK, TIHOMIR ŽILJAK + kormilar (?).

Dodao bih da temeljna moderna struktura država-društvo i država-nacija/svijet čvrsto karakterizira i suvremenu poziciju naše znanosti neovisno o tome je li naglasak u njoj i u cjelini srodnih znanosti stavljen na društvo ili na državu. I u jednom i u drugom slučaju (i kako god se nazivalo) *političko*, kao fokus moći, komunikacije, sigurnosti, slobode, osobnosti i vlasništva, daje moderni karakter i profilira i okvire i sukses *društvenome* i *građanskome*. I u institucionalnom i u procesualnom smislu. I u aspektu teorijskog utemeljenja same znanosti, ali i države-društva. I u aspektu političkog, društvenog i javnopolitičkog djelovanja uz političku i društvenu, nacionalnu i međunarodnu primjenu tako utemeljene političke znanosti (Strpić 2009, 2010).

To je čvrsti strukturalni razlog da “pojedinačna” znanost politike/politička znanost zadržava temelj svoga profila i svoju posebnost i samostalnost u obje šire povijesne znanstvene strukture: i u političkim i u društvenim znanostima. Ali i više od toga, to je razlog koji je čini temeljnom za društvene znanosti kao što je bila temeljna za političke. To pokazuje fundamentalna teorijska analiza, ali – uz pomniji pregled – još i više usporedba uspješnih i neuspješnih primjena ovih znanosti na rješavanje temeljnih političkih i društvenih problema i u starijim modernim razdobljima, ali i u najaktualnije suvremeno doba.

Razlomačka “politologija”: Trančiranje i izlazak iz cjelovite jednine političke znanosti

3. Dakle, polazna točka iz naslova i izlaganja knjige o kojoj se raspravljalo – naprosto je izmišljena. Iz neznanja, ili uz znanje, ali zlonamjerno računajući na neznanje ili na toleriranje neznanja hr-

vatskih politologa i od njih. Ne znam što je od toga lošije kao profesionalna i moralna legitimacija autorice/urednice i organizatora rasprave.

S takvoga polazišta krenulo se u snimanje “stanja znanosti u hrvatskoj politologiji”. Ali opetovano mimo i protiv svjetskih politoloških standarda. O “stanju znanosti” nakupila se već pozamašna svjetska politologijska literatura. Nešto od nje citirala je i sama M. Kasapović (2007). Na ponešto sam i ja upozorio na Hrvatskim politološkim razgovorima 2008. u Opatiji (Strpić 2008).¹¹ Sva ta literatura drži se pregleda stanja znanosti kroz niz politologijskih grana. U XX. stoljeću u pravilu nikada manje od 5 grana. Najčešće njih desetak, kao u oksfordskim dvadesetprvostoljetnim enciklopedijama, iako broj nije sasvim standardiziran.

Pa ipak, u *Izlasku iz množine* teško je iz brojnih priloga sakupiti prikaz više od dviju grana i nekoliko ogranaka. Urednica čak nije našla za shodno prikazati ni granu kojom se, kako se priča, sama bavi (ili se zapravo bavi tek ponekim njezinim ogranakom). Po ovom prikazu “stanja znanosti”, implicira se da se *politologija* sastoji samo od *političkoga sustava* i *javnih politika* te *njihova kom-*

parativnog aspekta (eventualno i *međunarodnih odnosa* te *političke teorije* – za koje kaže kako nije uspjela dobiti priloge o njima, ali to očito nije bilo bitno za objavljivanje knjige). Tome bi se moglo pridodati nekoliko evidentno tek “ambijentirajućih” ogranaka.

Mršava je to politologija, ali čini se da odgovara uredničinu konceptu. Taj je koncept pokvario dojam i o više hvaljivijednih priloga u knjizi, priloga koji bi inače izgledali jako dobro – ali samo izvan takvoga neznačajkoga koncepta, koncepta koji manjak znanja čak propagira kao znanstvenu vrlinu.

Dakle, koncept politologije koji stoji iza ideje i realizacije ove knjige i nije bio “svođenje političke znanosti na jedninu” koja bi se riješila “nepotrebne” i “opasne” prtljage množine političkih/društvenih znanosti. Ili, nije to poanta ovoga koncepta. Strategija ove knjige je kjaštrenje upravo cjelovitosti jednine političke znanosti.

Nakon u knjizi ordiniranoga pranja mozga politologija bi se trebala (kako obično i biva nakon gruboga pranja prljavoga veša) skupiti na mini-dimenzije po mjeri njezine implozivno ambiciozne šefice. Šefice barem po pomalo u sebi kontradiktornoj ambiciji kad je riječ o nekoj znanosti. Znanost obično ima velikane (ako ih ima), a ne šefove. Ali eto, i to se može barem htjeti. A tada, što šefica (dijelom) zna, to je relevantno. Što znanstveno ne zna (a to je, iako u različitoj mjeri, u konačnom učinku ovoga slučaja skoro sve) smatra da to ili nije nužno, ili je nepotrebno, ili bi čak možda moglo biti i pogubno!

To je, po prilici, kao da neki alergolog medicinu shvati osobno, pa je nastoji svesti na svoje područje interesa i bavljenja. Tada, u logičkom dvokoraku, u zdravlje spada samo ono na što on nije

¹¹ Podrazumijeva se da bi trebalo razlikovati pregled “stanja znanosti” (npr. Finifter 1983, 1993) od pregleda “stanja akademske discipline” (npr. Berndtson 2009). U prvome, dakako, mora potpuno dominirati interes za znanstvene radove. U drugome, on je kombiniran s interesom za institucionalni razvoj – s težištem na potonjemu. Kasapović ih je vjerojatno iz – lakše razumljivog – neznanja pomiješala, pa eliminirala interes za znanstvene radove (što je već teže razumljivo). Ali je potpuno nerazumljivo da je onda eliminirala i praktički sve druge važne elemente institucionalnog razvoja – osim nastavno-planskih.

alergičan. Što njemu smeta, to je nužni predmet antialergijskih tretmana. Takva medicina bavit će se konzekventno i inače samo alergijama, u njoj će se i razmišljati samo alergološki. Pa kad nekoga zaboli noga, ona zaključi da je čovjek alergičan na dio vlastite noge. Stoga mu prepíše mast protiv bolnog viška noge. Nakon takve masti vjerojatno bi redovito slijedila pomast.

Da to nije prekarikirana usporedba, vidi se upravo iz primjera ovako radikaliziranog djelovanja M. Kasapović. U svojoj alergološkoj orijentaciji, ono ne zna stati. Stoga je naredni korak, onaj nužni korak u po namjeri “herojskoj” i “politološkoj” strategiji toga djelovanja, upravo posljednja pomast dosadašnjoj hrvatskoj politologiji i njezinim vitalnim vezama sa svjetskom političkom znanošću, u funkciji osobne vlasti u onome što ostane nakon takvoga tretmana.

Balkanski voluntarizam i despotizam u znanosti

4. Da se, naime, stalo na dosad izloženom, radilo bi se samo o još jednoj lošoj knjizi. Ne bi bila jedina, i ne samo iz pera iste autorice. Stoga se o njoj, po lošoj navadi ne samo naše znanstvene i profesionalne zajednice, ne bi puno ni govorilo. Vjerojatno se s time i računalo, samo za korak prekratko. Nerijetke među nama znanstvena kvaliteta više i ne zanima baš previše. U nju se tako i tako rijetko igdje ulazi, osim u pojedinim graničnim ili pak skandaloznim slučajevima. Kvaliteta se naprosto ne isplati. Zanima nas prečesto i ponajviše što brži napredak u statusu, napredak u “utjecaju” (nije bitno koje vrste i s koje osnove). I, dakako, u osobnim prihodima s tih naslova.

Jedna reducirana, a nenapisana ekonomija naše akademske “politologije” to

bi mogla racionalizirati kao maksimalizaciju ostvarenja ciljeva po osobnim nastavničkim preferencijama uz najmanji utrošak osobne energije, vremena i sredstava, te s maksimalnim iskorištavanjem socijalnih i institucionalnih pogodnosti. To, dakako, nema veze sa znanosti – ali utoliko gore za znanost. Tko joj je kriv ako ne protestira protiv takvih zloupotreba sebe same kao paravana nečije volje za moć.

No i to bi sve i ovoga puta najvjerojatnije šutke prošlo da se stalo na rečenom. Ali nije se stalo na tome. Teoretsko eliminiranje iz “politologijskog” vido kruga velikoga broja kolega s Fakulteta, Sveučilišta, pa i iz Hrvatske (doduše, virtualno i iz svijeta, ali oni ne smetaju izravno), svih onih koji znaju više ili drugačije od nje, nije bilo dosta M. Kasapović. Trebalo je na neki način osigurati, po bilo kojoj i po bilo kakvoj osnovi, herojski “politološki” i “znanstveni” status pionirske Matere-Hrvatske-Politologije, čija će mitska svojstva i unaprijed (a ne samo u knjizi: frigaj knjige!) osiguravati moć davanja ili oduzimanja politoloških digniteta vojskama bez Nje nedostojnih. Kako to izvesti zaizvjesno nevelikim vlastitim znanstvenim snagama, nedostatnim čak ako im se pribroje i neznanstvene?

Tako da se odigra ključni (onaj herojski) korak u ovoj u brojnim svjetskim i balkanskim voluntarizmima i despotizmima već puno puta odigranoj igri, ali igri koju još nitko nije pokušao i u nekoj znanosti. U tom odlučnom koraku valja simbolički potući sve značajno što je dotad u hrvatskoj znanosti politike postojalo i postoji. A kako? Tako da se najprije proglasi egzistencijalno ugroženim sve što je gladno nekoga značaja ili i same korice politološkoga kruha (a bilo bi zadovoljno i manjim). Tako da mu se za-

tim nađe koliko-toliko uvjerljive makar i nestvarne neprijatelje, po mogućnosti baš među znanstvenicima i znanostima koje treba poništiti. I zatim, s takvom “politološkom” vojskom za eliminaciju nepoćudnih, proglasiti novo politološko Postanje u kojem će se od početka neupitno znati redosljed Nomenklature. Ako takvi “politolozi” i ne budu znanstvenome Bogu-mili, bit će srcu dragi i osobito korisni barem vlastitoj političkoj Stvoriteljici.

Ali politolozi, ma koliko netko računao na njihovu bedastoću kao svuda prirodnu i pravedno raspodijeljenu pojavu protiv koje ni diplome ni titule ne predstavljaju nikakvo učinkovito cjepivo, ipak su u prosjeku toliko pismeni da znaju kako se kroz stoljeća razvoja hrvatske političke znanosti, barem od Jurja Križanića¹² ako ne i prije njega, u tri i pol stoljeća ipak puno dobroga i značajnoga napisalo i učinilo. Kako sad to “ukinuti”?! Lako, kažu Kasapović & co.

Za odlučivanje o tome što jest, a što nije politička znanost nije važna znanost, kaže, nego ono što ona odluči da je znanost. Za povijest političke znanosti još manje, jer to najvećom većinom i nije bila politička znanost – nego su to bile

¹² Cf. *Politika* (1997, 1666) – zamislite, u jedini! Bez Križanića, smatra se, ne može se razumjeti razvoj Rusije, niti njezine politike i privrede od važnoga razdoblja Petra Velikoga. Usp. i Letiche & Dmytryshyn (1985). Križanićeva politika, naglasimo, datira tek 15 godina nakon Hobbesova *Leviathana*, i tek nešto preko pola stoljeća nakon Althusiusova modernoga prvijenca: *Politica* (1603). A ne zaostaje puno ni za Machiavellijem i Bodinom. O Aristotelu nećemo, on je, kako javljaju u najnovije novopolitološkim službeno odobrenim vijestima iz *polisa*, za “politologe” interesantan samo kao analitičar komparativnih ustava!

političke znanosti, u množini. A iz množine, zna se, ima da se izađe ili ima da nas nema! Stoga si Hrvati stoljeća svoje znanosti politike, skupa s Križanićem i inima mogu lijepo objesiti mačku o rep. U tim stoljećima nadasve nije bilo Mirjane Kasapović, pa, dakako, takva nepodobna stoljeća puj-pike-ne-važe!

Za znanost je, po proceduri *Izlaska iz množine* prije svega ili čak jedino važna njezina institucionalizacija. A u kakvim je institucijama djelovao Križanić? Ruskim? Pa kakve to ima veze s hrvatskom politologijom?! Belosvetska *Encyclopedia Britannica*¹³ to, dakako, ne razumije, jer ni ona ne razumije ovu inačicu novohrvatskog “politološkog” novogovora baš kao ni on nju. Slično bi se onda moglo primijeniti i na Tocquevillea, bez kojega se po mišljenju samih Amerikanaca ne može razumjeti moderna Amerika, niti bi bez njega suvremena američka politologija izgledala kao što izgleda danas. Ali, on nije bio Amerikanac i nije “institucionaliziran” (to bi, usput, u engleskome značilo da nije strpan u ludnicu – dakle, nije to ni tako loše, barem za Tocquevillea).

5. Doduše, bilo je u Hrvatskoj i baš institucionalizirane političke znanosti – vjerovali ili ne, čak i prije nego se Hrvatima objavila Mirjana Kasapović. Varaždinska *Kraljevska akademija političkih i kameralnih znanosti* osnovana je još davne 1767.¹⁴ Ali kako je tamo jedina živjela u nedostojnom konkubinatu s domaćom i bečkom množinom, ni ona se ne računa. Nema veze što su bečke

¹³ *Encyclopedia Britannica o.l.*, <http://www.britannica.com/bps/browse/alpha/k/76>

¹⁴ Bayer (1967), ali i cijeli sadržaj *Zbornika Pravnog fakulteta u Zagrebu* 1967/2 i 3.

državne/političke znanosti baš iz takvo- ga konkubinata ubrzo izrasle u možda i najbolje na svijetu, a svakako u jedne od najboljih. Tradiciju varaždinske, kasnije u Zagreb preseljene *Kraljevske akademije* nastavio je političko-pravni studij na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Ali baš je tamo – uz Filozofski fakultet – obrazovana većina naših “okupatora” i “kolonizatora” prave ubuduće popatuljčene “politologije”. Pa nećemo valjda njih priznavati kao legitimne predšasnike današnjih svijetlih zagrebačkih i hrvatskih politoloških dana?!

Svi su oni, od Jurja Križanića do Rudolfa Bičanića, Eugena Pusića, Jurja Andrassyja, Danila Pejovića ili Mirjane Gross, s ovog stajališta svrstani u rang partijskih političkih škola – pa, kao ni one, ne mogu tvoriti tradiciju iz koje bi izrastala današnja politička znanost. Kako je povijest često paradoksalna, moglo bi se ispostaviti da upravo takve škole predstavljaju budućnost koju nam nudi razlomačka politologija. No kako je povijest humanistička znanost s natruhama društvenih znanosti, od nje smiju učiti samo neprijatelji kao bijela plahta “čiste” hrvatske “politologije”. A k povijesti i drugim takvim neprijateljskim znanostima mirne duše može biti pospremljena i svaka politička teorija, koja je s pravom uvijek sumnjiva. Da je filozofija.

Na koncu, ali zapravo jedino važno, nakon što se u nepolitologijsko tlo bez traga “politološki” utaba sve što se u Hrvatskoj do 1962. držalo političko-znanstvenim, ostaje Fakultet političkih nauka koji je tada osnovan kao prva takva institucija na tadašnjem planetu Zemlji istočno od Milana do Tokia. Tamo je, tada, žilava i nikad do kraja utamanjena, iz vlastitoga moskovskoga i varaždinskoga pepela u zagrebačkoj Lepušićevoj

ponovo počela “institucionalizirano” i samostalno rasti hrvatska politička znanost. Iznova je ustanovljen znanstveni i studijski dom u kojem će se ponovo sustavno razvijati politologija u Hrvatskoj. Od množine do jednine, a stalno u dvojnini. Bit će mu uskoro pola stoljeća. Istražiti taj razvoj još uvijek je zadaća koja nije ni započeta u našoj znanosti.

1962. u Lepušićevoj i u svijetu

6. Svaka se društvena i humanistička znanost, pa i politička, u svojoj cjelini drži i strukturira oko nekih velikih ili barem značajnih djela svojih znanstvenika, djela koja su odgovarala na neke bitne probleme svoga vremena i znanosti kao takve. Ona daju ton i određuju smjerove metodologiji znanstvenog postupanja u cijeloj mreži znanstvene strukture unutar koje i iz koje radimo i svoje sitne dnevne, ali također važne, na aktualne detalje usmjerene politološke poslove. Pritom niti jedno doba razvoja društva i politike ne prestaje biti relevantnim tek pukim protokom vremena u razvoju civilizacija. Antika i Moderna sa svojim teorijskim velikanima žive su sve dok kompetentnoj današnjici i sutrašnjici govore nešto i dalje produktivno i poticajno. Pogotovo to vrijedi za u tom kontekstu kratka razdoblja od stoljeća ili, kao u ovom slučaju, tek pola stoljeća. Današnji znanstveni rad stoji samo na ramenima prošloga, ali još živoga rada, pogotovo onoga s velikim ili značajnim rezultatima.

Za ocjenu karaktera i kvalitete hrvatske političke znanosti u drugoj polovini XX. stoljeća, te za ocjenu vrijednosti djelovanja našega Fakulteta u tom razdoblju, najvažnije je koji su i kakvi profesori na njemu tada radili, što su napisali te što su vrijedno od tadašnje svjetske znanosti prenijeli generacijama svojih stu-

denata. Kao i kako se u to uklapala šira sveučilišna znanstvena i akademska zajednica, kao i društvo koje je iznjedrilo takav znanstveni, bez pretjerivanja pravi poduzetnički pothvat. Moralo bi se zatim utvrditi kako takav razvoj stoji u kontekstu svjetskog i europskog politologijskog razvoja. Znanstvenog, nastavnog, izvaninstitucionalnog i institucionalnog. Na koncu, kako se iz toga, mukotrpnim korak po korak, istraživanje po istraživanje, članak po članak, knjiga po knjiga, rasprava po rasprava – uspijeva razviti današnja politička znanost u Hrvatskoj.

Zapanjujuće je kako se *Izlazak iz množine* uspijeva ne baviti ničim od svega navedenog. Razumijevanje toga razvoja, čak i u najšturijim institucionalnim okvirima ne spada u interese ove knjige.

Projekt te knjige jest da znanstveni karakter naše institucije (pa i karakter cijele naše znanosti) iz toga doba ocijeni kroz nazive predmeta (!?!) u njezinim nastavnim planovima, kombiniranim s nekoliko definicija politologa i političke znanosti koje su izrečene u nekim fakultetskim raspravama na tu temu. Pa prosijanim kroz rešetke definicija političke znanosti, te političkih i inih znanosti, koje su autori s kormilarkom na čelu što izveslili, a što naprosto izmislili.

S obzirom na to da Fakultet nije nastao u demokratskom društvu, da u nazivu ima političke znanosti u množini, da mu profesori nisu bili obrazovani na samostalnim političko-znanstvenim institucijama (jer su takve bile na više načina daleko), nego na pravnim, filozofskim i ekonomskim fakultetima, da su “većinom bili marksisti”,¹⁵ te s obzirom

na etikete koje su autori po vlastitome čefu dodijelili predmetima predavanima na njemu kao – većinom nepolitološ-

što to nije točno, ali i zašto je znanstveno irelevantno. Pripadanje nekoj teorijskoj školi ili političkom svjetonazoru još nikada nije ništa reklo o znanstvenoj kvaliteti njihovih pripadnika ili zastupnika. Tu su kriteriji drugačiji.

Što bi sada značilo pokazati kako dr. Kasapović ima tipični marksističko-samoupravni doktorat? Ili da u ovoj jedninsko-množinskoj stvari postupa kao odvjetak jednog na Balkanu dugo afirmiranog pa vojno poraženog političkog marksizma? Važno je samo je li taj doktorat čemu po minimalnim znanstvenim kriterijima. A jest – po minimalnim školskim. I važno je da je ovo postupanje neznačajno, neznanstveno i politički manipulativno. U znanstvenoj zajednici mu kao takvome ne bi smjelo biti mjesta, kao ni u istraživanjima o znanstvenim zajednicama. Što je ono, po tipu svoga voluntarizma, podrijetlom političko-marksističko – pritom ništa ne mijenja na meritumu stvari. A za teorijski marksizam, kao i za bilo kakvu ozbiljniju vezu s bilo kojom drugom teorijom i teorijskom školom, M. Kasapović bi zbilja bilo nekorektno činiti odgovornom. Takve veze nema, ili je barem ja nisam nikada uspio utvrditi. U teoriji, Kasapović je, kada je uopće bila zainteresirana, bila samo navijač na stajanju ili, češće, u loži s kartom poklonjenom po vezi. Nju zadovoljavaju naučeni analitički modeli “kratkoga dometa” (po Mertonu), čija dublja i dalekometnija teorijska pozadina je ne zanima. To je sasvim legitimno za jednoga stručnog politologa s najužim granicama struke. Ali ne i kada prelazi te granice bez dodatnoga bilo stručnoga bilo znanstvenoga – kompetentno verificiranoga rada.

Osobito onda kad u svojim neznačajkim komesarskim presizanjima hoće znanstveno i politički prijeko suditi znalcima kakvi su bili mnogi među našim zajedničkim profesorima i kolegama. To može ponešto dodatno objasniti o našoj nekadašnjoj i aktualnoj intelektualnoj povijesti. Ali ništa

¹⁵ U makar i površnoj inventuri koju sam obavio u reagiranju na knjigu u prošlom broju *Anala* (Strpić 2008, 2008a) lako je vidjeti za-

kim, jasno je da Fakultet zaslužuje “neprolaznu” ocjenu naše vrhunaravne politologinje. Pritom je pravi kuriozitet, ali kuriozitet koji nakon svega teško može ikoga začuditi, da je “Teorija i praksa samoupravljanja” koja po svim autoričnim kriterijima osim po jednome spada u ne može biti izrazitije “kolonizatorske” i “okupatorske” predmete – gle čuda – proglašen politološkim. Pogađate: na njemu je asistirala sama Kasapović. Dakle: politološki ga je posvetila inačica inkarnacije same Politologije.

7. Po uvriježenim pravilima istraživanja povijesti znanosti i znanstvenih institucija pak, slika bi morala biti sasvim različita. Već sam na drugim mjestima¹⁶ naveo tko je sve predavao na našem Fakultetu u prvim desetljećima njegove povijesti. Najneosporniji međunarodni rejting među našim profesorima tada su vjerojatno imali po godina ma i u znanosti stariji Sutlić, Županov i Šepić. Ali su mu i mnogi drugi bili blizu. Smailagić, Novosel, Fiamengo, Pažanin, Lovrenčić, Boban, Ibler, Baletić, Dragičević, Babić, Rodin, Perko, Prpić, Posavec, Deren, Vukadinović, Pavić, Lerotić i

o znanosti. Za njezin stvarni današnji znanstveni status i objektivni rejting, neovisan o dohvaćenim titulama, a u današnjim godinama M. Kasapović, malo mogu biti krivi njezini nekadašnji mentori i profesori, kao i sredina u kojoj je rasla i obrazovala se do doktorata i nakon njega. Nakon njihova makar i virtualnog progona, Kasapović se samo dalje po značaju smanjuje i unizuje, taj je progon ni na koji način ni u znanosti ni u struci ne može učiniti ni većom ni uspravnijom. Nakon nekih godina, za Kasapović davno prošlih, svatko je sam odgovoran za svoj izbor svjetonazora, kriterija postupanja i samih postupaka.

¹⁶ Strpić (2008, 2008a, 2010).

drugi – činili su reprezentaciju koje se ne bi mogla sramiti niti jedna tadašnja akademski ustanova.

Malo je tada postojećih velikih i za nas relevantnih znanstvenih djela u koja nas oni nisu uveli ili nam ih približili. Možda bi se to jedino moglo tvrditi za područje analitičke filozofije i na nju sustavno vezane znanstvene metodologije, područje koje je bilo i inače slabo zastupljeno i u tadašnjoj hrvatskoj filozofiji i na institucijama poput Filozofskog fakulteta. To međutim nikako ne vrijedi i za tadašnju američku političku znanost, kako neinformirano prigovara Kasapović, iako je američka politologija u to doba i u cijeloj Europi imala drugačiji status nego danas. Dapače, Županov, Novosel, Baletić, Babić, Perko, Deren, Vukadinović, Mirić bili su i američki đaci i imali su dobru (i) američku ili čak nadasve američku znanstvenu suradnju. Točno je da je dominirala suradnja sa zapadnoevropskim sveučilištima i institutima. U njoj je na prvom mjestu bila suradnja s njemačkim znanstvenicima. Ali odmah iza nje bila je suradnja s američkim. Dosta iza njih bila je suradnja s Francuskom te Italijom i Engleskom. Izrazito je malo, možda i premalo, bilo suradnje s Istokom Europe, zahvaljujući izrazitoj antistalinističkoj orijentaciji znanstvenika Fakulteta od samoga njegovoga osnivanja. Što treba pripisati i tadašnjem jugoslavenskom, ali posebno hrvatskom društvenom i političkom okruženju u šezdesetim godinama prošloga stoljeća, kada je Fakultet osnivan. Pa onda i političkom statusu koji su naši znanstvenici na Istoku vjerojatno “uživali”. Ali i tome da Istok ni po osobnim ni po znanstvenim preferencijama samih naših ljudi nije ni mogao u konkurenciju sa Zapadom. Osim kad bi se radilo o interesima nekih specifičnih pojedinačnih istraživanja.

8. Ta slika dosta radikalno odudara od slike koja se dobiva zaključivanjem o početnom razvoju Fakulteta iz samoga njegovoga Nastavnoga plana. Osobito ako se o njemu zaključuje po originalnoj "metodologiji" M. Kasapović. Prvi nastavni plan studija politologije na FPN-u Sveučilišta u Zagrebu rađen je po uzorima s francuskih i talijanskih studija, jer se smatralo da njihov sustav najviše odgovara referencama kadra koji je započeo rad Fakulteta (Smailagić 1964). Iako je eksplicite izraženo uvjerenje da je u politološkom smislu profesionalno najbolji američki sustav s tamošnjih sveučilišnih departmana političke znanosti umreženih u druge društvene i humanističke znanosti. Ali smatralo se da tada u Zagrebu nije bilo kadra za sve nužne specijalističke politološke smjerove studija, kakvi su već tada u Americi bili uobičajeni.¹⁷ A i nije ga tada bilo ni

¹⁷ Cf. Strpić (1998:134). Standardni smjerovi (ili pod-departmani) u američkim departmanima političke znanosti tada su bili: 1. Javno upravljanje, 2. Međunarodni odnosi, 3. Komparativna državna vlast, 4. Američka državna vlast i politika, 5. Politička teorija (Roseman 1966:18-19). U Zagrebu šezdesetih godina doista ni na cijelome Sveučilištu nije bilo kompetentnog kadra koji bi pokrio sve ove smjerove u dostatnoj mjeri. Osim donekle političke teorije i političkoga sustava Jugoslavije. A niste mogli baš po želji koristiti sve sveučilišne profesorske kapacitete, iako je bilo puno gostovanja. Ali su zato inicijalne jezgre za sve ove smjerove i znanstvene grane na Fakultetu uistinu vrlo brzo bile pokrivene. Iako, po brojnosti nastavnika za svako područje – prilično neravnomjerno. Ta neravnomjernost kasnije se dosta sporo mijenjala i uravnoteživala, jer je imala vlastitu institucionalnu inerciju. No ta inercija nije bila "izvan-politološka", nego je bila unutar-politološka i osobna.

u Zagrebu niti u Hrvatskoj, ne samo na našem Fakultetu.

Dakle, tadašnji zagrebački politološki i nepolitološki "marksisti" i "Nijemci", odnosno i marksisti, liberali i drugi na tek osnovanome FPN-u razmišljali su i znanstveno i nastavno sasvim drugačije nego što im to pripisuju analitičari *Izlaske iz množine*. Otkuda takve razlike između retrospektivno zamišljene i doista realne empirijski utvrđive stvarnosti naše politologije šezdesetih godina, u kakve se pomnim pregledom pravoga stanja znanosti, komparativnog stanja institucija, intelektualne povijesti i društvenoga stanja ipak nije previše teško uvjeriti (iako to nezainteresiranome ili protu-zainteresiranome može biti zamorno ili kontraproduktivno)?

Jedan i temeljni razlog za pojavljivanje takvih razlika jest umišljaj koji pretihodi cijeloj ovoj raboti. Manipulativni politički cilj koji umjesto navodnoga istraživanja hoće tek svoje što uvjerljivije opravdavanje i kakvu-takvu potvrdu. Nedjelo koje hoće aureolu heroizma.

Drugi razlog, ali ravnopravan prvome jest neznanje. Neznanje što jest i što je doista bila u svim svojim manifestacijama i aspektima politička znanost u to vrijeme. Možda još više: neznanje kako do takvoga znanja doći.

Komparativna analiza Kennetha Jande

Otuda smiješne komparacije nastavnih planova po nazivima predmeta koje bi trebale zamijeniti uvid u stanje znanosti, a u koje je šefica uvukla mlade i prilježne suradnike. Čak joj se nikakva upozoravajuća lampica nije upalila ni kad su se od nje i njezinoga nerazumijevanja funkcioniranja američkih sveu-

čilišta (koja su joj, kao, uzor) ogradili u njezinoj vlastitoj knjizi. Tamo je “množina” uvijek sustavno uključena u studij “jednine”. A iz naziva osobito dodiplomskih kolegija koje izvodi pojedini departman (za razliku od diplomskih i poslije-diplomskih) ne može se puno, a osobito ne pouzdano zaključiti.

Isto tako, kad neposredno komparirate departmane i fakultete, bez nužne dopune podataka koja je za takvu komparaciju nužna, uspoređujete kruške i jabuke. Pa doživite iznenađenje kako je meni i profesorici Deren-Antoljak svojedobno uprizorio profesor Janda:¹⁸

¹⁸ Po kolegijalnoj ekspertizi koju je za potrebe reforme Fakulteta početkom devedesetih na molbu pokojne prof. dr. Štefice Deren-Antoljak, ne samo susretljivo nego i vrlo zainteresirano, privatno napravio veliki američki politolog Kenneth Janda kad je gostovao u Zagrebu, tadašnja struktura kompetencija profesora Politologije na FPZ-u primijenjena na novi prijedlog Nastavnoga plana (Strpić, 1994) približno je odgovarala strukturi studija na departmanu političke znanosti čikaškoga North-Westerna. Ako se uračunaju i stalne nastavno-planske kombinacije s drugim sveučilišnim departmanima kakve su u Americi uobičajene. A sa Žurnalistikom su o tome u Chicagu imali i posebni trajni međudepartmanski ugovor.

Recimo i to da je North-Western doduše malo, ali iznimno visoko rangirano američko sveučilište. U tom času bilo je, koliko se sjećam, 13. (od njih cca 600) na “sveameričkoj” listi koja se tamo izrađuje svake godine. Unatoč, ili možda dijelom i zahvaljujući “okupaciji” i “kolonizaciji” političke od drugih znanosti (a, dakako, i na osnovi obratno usmjerene komplementarne povezanosti – na koju naši lažni jedninaši izgleda i ne pomišljaju). Samoga Jandu smatralo se tada jednim od svjetskih autoriteta za područja američke državne vlasti i komparativne politike (za komparativne političke stranke). Osim samih tih

neupućenom oku najprije vrlo različita nastava, kad uključite režim studija i međudepartmanske kombinacije unutar sveučilišta, odjedanput može postati vrlo slična (kao u čikaško-zagrebačkoj usporedbi).

Iz čega bi, dakako, samo Mirjana Kasapović (da se potrudila obaviti ovakvu komparaciju umjesto razbacivanja slabo utemeljenim klišejima) mogla zaključiti da su se zagrebačka i čikaška nastava političke znanosti koncem devedesetih godina prošloga stoljeća izjednačile nakon zagrebačke reforme. Takvi se zaključci ne mogu izvlačiti niti iz samoga nastavnoga plana niti iz njegove kombinacije s

dvaju istraživačkih fokusa, na North-Westernu je Janda tada predavao i čak šest “statistika” na različitim studijima i razinama studija. Pritom se bavio formuliranjem istraživačkog problema, izborom vrste podataka potrebnih za njegovo istraživanje, pregledom i pristupom bazama podataka, različitim vrstama obrade podataka s obzirom na istraživani problem, interpretacijom dobivenih rezultata, izvođenjem zaključaka iz dobivenih i interpretiranih podataka.

Nadležni i cijelo vrijeme nazočni američki diplomat “općega tipa” na Zrinjcu koji je gostovanje morao na brzinu organizirati isprva se malo nervozno i ostentativno čudio što takav as traži baš na našem Fakultetu. Ali smo skoro cjelodnevne razgovore na temu Fakulteta završili u sasvim drugačijem ozračju. (Tada sam želio na Fakultetu organizirati i Američki studij, što je smjesta dobilo neslužbenu američku podršku – čak do za početak ako treba potpunog financiranja i kadrovskog ekipiranja – ali nije i fakultetsku.) Profesor je Janda pravi politolog koji je znao zašto privatno dolazi na osobni poziv Štefice Deren-Antoljak – iako je imao grant za Mađarsku, a ne za Hrvatsku. Nakon njegove ekspertize, koju očito nismo dobili samo mi, rang koji je naš Fakultet imao u dobivanju američke pomoći i suradnje – bitno je poskočio.

režimom studija. Nužno je znati što pišu i predaju profesori i po kakvoj se literaturi i drugim bazama podataka studijski radi. A i to je tek okosnica za razumijevanje, ali ne i dostatan prostor unutar kojega ga je moguće zaokružiti. Morate razumjeti društvo u kojemu se to sve dešava, tip njegove umreženosti u svijet i njegove probleme. Tek ste onda blizu cilja. Ako je cilj bio istražiti stanje znanosti, Fakulteta, Sveučilišta, i s tim u vezi tadašnjega hrvatskoga, jugoslavenskoga, europskoga i svjetskoga društva i znanstvenih zajednica u njihovim okvirima. A očito nije.

Ako su joj inače srcu najbliži američki studiji (osobito North-Westernov poznatiji, ali u doba navedene usporedbe slabije rangirani čikaški susjed) bili po drugim osnovama predaleko da bi došla do takvih uvida,¹⁹ sasma sigurno joj nisu

bili nedostupni kompletni podaci o hrvatskoj nastavi i znanstvenom djelovanju hrvatskih profesora političke znanosti – od šezdesetih godina do dvijetisućitih. Ali tko bi se time bavio?! Kasapović ili ne razumije da bez toga ne može ništa suvislo i osnovano zaključiti ili pak shvaća da bi joj takve usporedbe onemogućile postizanje “herojskoga” manipulativnog pothvata poništavanja dosadašnje “institucionalizirane” političke znanosti. A možda doista misli da je to što radi prava komparativna politika primijenjena na povijest političke znanosti!? Njezin svjetski, “nešto” bolje plasirani profesorski pandan (politički sustav i komparativna politika), Kenneth Janda služio se potpuno drugačijim komparativnim postupkom, pa je došao i do stubokom drugačijih zaključaka.

Komparativne analize Klingemanna i Berndtsona

9. Tako je bilo 1993, pred tadašnjom reformu FPZ-a, odnosno s njezinim projektom. A kako je bilo 1962. i neposredno prije nje, u doba osnivanja Fakulteta?

Po nedavnom istraživanju razvoja europske političke znanosti (Klingemann 2007), istodobnom s onim *Izlaska iz množine* (Kasapović 2007), samo “nešto” kompetentnijim i informiranijim, upravo je to doba suvremenog prijeloma ili u najmanju ruku previranja u razvoju europskih visokoškolskih studija političke znanosti. Ako se kao kriterij uzme današnji američki obrazac razvoja institucija, kao što je to navodno učinila Kasapović, može se smatrati da se europsko politološko visoko školstvo u približno današnjim oblicima uspostavlja između 1945. i 1975. godine. S iznimkama Grčke 1989. i Cipra 1996. gdje je suvremeni razvoj recentno kasnio.

¹⁹ Iako to danas, u doba interneta, nije više ni pošto nemoguće. Mnoga američka sveučilišta, poput MIT-a na primjer, otvaraju Vam uvid u nastavu čak do razine osobnih bilježaka profesora za pojedine sesije syllabija – ako to profesori dopuste. A mnogi dopuštaju, iako ne svi. Na primjer, moji studenti Političke ekonomije u prošlom semestru, kad smo se posebno bavili američkom krizom, mogli su preko linka koji su dobili pratiti istodobnu nastavu o svjetskoj krizi prof. Nouriel Roubinija (čovjeka koji je predvidio krizu i koji se s Alesinom bavi i političkim ciklusima, ne samo privrednim) na *Sternovoj Diplomskoj školi* Njujorškoga sveučilišta. Mogli su “skiniti” obaveznu literaturu, materijale za prezentacije, koristiti linkove na baze podataka koje Roubini daje svojim studentima, bibliografiju Roubinijevih tekstova i tekstova koje preporučuje – sve! (Strpić 2009). Pa je slično mogla, da je htjela i znala, i moja nekad možda najbistrija studentica generacije 1975. (moje prve kao asistenta). Ali ni tada nije spadala u najmarljivije – osobito na području teorije.

Dakle, čisto faktografski, osnivanje FPN-a u Zagrebu 1962. pada negdje u sredinu razdoblja započinjanja (a ja bih radije rekao oživljavanja i širenja) suvremene zapadnoeuropske visokoškolske nastave političke znanosti. Po Klingemannovu zborniku, pionir je – kao i tri četvrtine stoljeća prije toga (cf. Strpić 1998:132) – bila Francuska 1945, a na repu iz mnogih razloga Portugal 1975. Prema tome, Hrvatska i hrvatska politologija tada su držale dosta dobar zapadnoeuropski ritam u oživljavanju nastave za visokoškolsko obrazovanje politologa. Smiješno ih je optuživati da tada nisu bile prve u Europi, bolje od francuskih, njemačkih i engleskih vodećih studija (iako su vjerojatno ubrzo bile bolje od tadašnjih austrijskih, za našu sredinu nekad pionirskih i neposredno regulativnih) – što zapravo čini Kasapović, iako vjerojatno ne zna da to čini. Umjesto da se čudi i, da je poštenja, divi što se u jednoj još uvijek napola istočnoeuropskoj zemlji, koja se tek počela demokratizirati i marketizirati, tako rano uspjela stvoriti visokoškolska institucija tipa dotada rezerviranog samo za demokratski i tržišno razvijene zemlje.

Isto tako, može se samo čestitati ondašnjim profesorima FPN-a što su, na Smailagićev (1964) prijedlog i nakon njegove vrlo uspjele analize, odlučili formirati nastavni plan po francuskom uzoru, s nekim talijanskim korekcijama. To je u to doba bio tip nastavnoga plana koji se upravo potvrdio i u europskim okvirima, kao što se i u svojoj starijoj inačici u XIX stoljeću (nakon 1871) potvrdio u svjetskim. Tada su francuski politolozi na čelu s Emilom Boutmyjem započeli jedan razvoj koji se prenio u Englesku, Njemačku i Ameriku. A nakon 1945. iz Amerike se, dodatno arti-

kuliran, vratio svojoj europskoj kući (do 1975).²⁰

Takvom je razvoju dosta pridonijelo i osnivanje IPSA-e 1949. godine. A hrvatska politologija dobila je svoga predstavnika u Izvršnom odboru ove svjetske udruge već nakon 20 godina od osnutka Fakulteta – 1982.²¹ Na lanjskom svjetskom kongresu IPSA-e u Čileu istaknuti finski politolog i povjesničar političke znanosti Erkki Berndtson pokazao je, među ostalim, i kako je IPSA utjecala na integraciju njumenovske, humboltovske, napoleonske i meritokratsko-tehnokratske doktrine u razvoju europski i svjetski

²⁰ Usp. Berndtson (2009), uz obilje podataka o tom razvoju, od kojih mnogi ne daju u potpunosti za pravo Klingemannu, nego su bliži mojim zaključcima (Strpić 1998, 2008a, 2008b). Berndtson tako ističe važnost puno ranijih početaka rada *École libre des sciences politiques* u Parizu (1871), *Facoltà di scienze politiche* u Firenci (1874), *London School of Economics and Political Sciences* (1895), *Deutsche Hochschule für Politik* u Berlinu (1920) i *Visoke škole političkih znanosti* u Ateni (1927). No za ovdje ključni argument te razlike nisu bitne. Bitno je da, po bilo kojoj crti ili školi znanstvene argumentacije provjeravano – Kasapović (2007) svjesno ili nesvjesno falsificira povijest. I na temelju takvog i takvih falsifikata gradi svoje optužnice. Jednu po jednu.

²¹ U razdoblju 1982-1988. prof. Inge Perko Šeparović koja je na FPZ-u reutemeljila javno upravljanje kao granu političke znanosti, bila je članica Izvršnog odbora International Political Science Association, a 1985-1988. i predsjednica Odbora za dugoročni razvoj političke znanosti. I onda tu nekadašnju članicu Izvršnog odbora svoje krovne svjetske znanstvene udruge Fakultetsko vijeće FPZ-a nedavno nije izabralo za profesora emeritusa unatoč svim referencama. Što se tiče javnoga upravljanja, izašlo je vrlo uspješno iz mnozi-ne! Ali politologijske množine.

relativno standardne političke znanosti kao akademske discipline (Berndtson 2009) koja povezuje znanstvena istraživanja s obrazovanjem za praktičke društvene potrebe.

Ali Berndtson ističe i da je došlo vrijeme “da politolozi ponovno ispituju podrijetlo svoje discipline”. Pritom kao “dva najočitija problema” vidi “neznatnu ulogu prava” u studijima politike u navedenom razdoblju te “razdvajanje političke znanosti od ostalih društvenih znanosti” (Berndtson 2009: 11).²² To su, ukratko, posljedice razvoja i utjecaja dijela političke znanosti u Americi nakon 1920. kroz takozvanu Merriamovu revoluciju (Strpić 1998: 135, 42-61), koja je prepojednostavila i suzila prostor politoloških istraživanja.

A to je suženje vidika radikalizirala osobito u svojoj almondovskoj verziji 1960-ih godina. Te je takav suženi prostor u različitim inačicama institucionalno i izvaninstitucionalno servirala i europskoj politologiji u posljednjih pola stoljeća. I zadivila barem Mirjanu Kasapović. Doista zadivljujući i za Hrvatsku tada jedinstveno regulativni školski teorijski i analitički uzor koji je iz politologije izrijekom izbacio interes i za državu i za naciju!?

²² Do sličnih su zaključaka u više navrata dolazili i mnogi američki politolozi. Pa ih često i institucionalno plasirali. Na primjer u poznatom izvještaju *Odbora za vezu APSA* (1985) čiji su autori bili Bluhm, Herman, Murfy, Nelson, Pye, i drugi. Oni ističu i manjkavost veze s humanističkim znanostima, smatrajući je upravo istraživačkom, a ne samo obrazovnom slabošću suvremene američke političke znanosti.

Politologija i njezine loše imitacije

10. Ako se s te točke ponovo vratimo profilu FPN-a osnovanog u Zagrebu 1962, moramo konstatirati da je u njemu tada i kasnije izbjegnuto svodenje na ovo prepojednostavljenje (možda dijelom i nenamjerno, iz razloga spomenutih kadrovskih insuficijencija), iako je ono kroz literaturu kao prezentirana, istraživana i studirana opcija uključeno u profil istraživanja i nastave na Fakultetu. Uključeno je kroz rad “američki” profiliranih profesora (u slučaju Eastona i Almonda osobito Štefice Deren-Antoljak, kasnije i Ivana Grdešića, u slučaju Parsonsa osobito Inge Perko-Šeparović), ali je izbjegnuta plošnost svedenosti na samo takvu politologiju. Među ostalim i zahvaljujući čuvanju europske tradicije kombiniranja sve specijalnije profilirane političke znanosti s na teorijska i empirijska istraživanja politike usmjerenim aspektima drugih društvenih i humanističkih znanosti – sociologije, prava, ekonomije, filozofije, povijesti i psihologije, odnosno kasnijim kombiniranjem s novinarstvom i političkom komunikacijom. Između ostalih razloga, i to je bila osnova s koje je Fakultet dosad uvijek bio razvijan kao barem po intenciji izrazito univerzitetska, a ne politička, “narodno sveučilišna”, tehničko-praktička, korporacijski ili stranački dominirana institucija.

Problemi i insuficijencije oštine politološkog profiliranja Fakulteta dolazili su ne nadasve od toga što su na njemu radili “nepolitolozi”, nego prije svega zbog onoga što na njemu upravo politolozi nisu radili. A nadasve kasniji diplomirani politolozi. Iz primjera analiza Mirjane Kasapović dosta je očito koji su to problemi i insuficijencije, baš zato što ona – barem dosada – nije smatrana

jednim od lošijih proizvoda našega Fakulteta.

Dosta je gadno kad se sam naknadno prikažeš ovako uvjerljivo nedotaknutim bilo čime važnim što se u tvojoj karijeri događalo podjednako na tvome fakultetu i u svijetu. I jednako kad je riječ o teorijskim kao i empirijskim istraživačkim standardima. A, nažalost, eto, ne manje ni u "stručnim" javnim angažmanima. Umjesto dobre politologije koju bismo (po čuvenju i po dalekom sjećanju) od M. Kasapović očekivali ne čitajući je, sada kad nas je natjerala da je pročita-mo – suočili smo se najprije sa žutilom dosta šlampavoga propagandističkog²³ novinarstva sa sukobom interesa (Kasapović 2007). Pri čemu je vlastiti interes potpuno krivo procijenila. A zatim nas je počastila i komesarskom ideološko-policijskom konstrukcijom na klimavim nogama (Kasapović 2008), neoprezno do kraja razotkrivajući svoje najintimnije i najdublje sklonosti. To ne izgleda uvjerljivo čak ni kao imitacija politologije.

11. U znanosti općenito, a napose u društvenim i humanističkim znanostima, te po prirodi stvari najizrazitije u političkoj znanosti – problemi njihove znanstvene (i obrazovne) uspješnosti nikada nisu vezani samo uz njihovu unutarnju teorijsko-empirijsku metodologijsku konzistenciju i ravnotežu. Oni bitno ovise o tome na kakve društvene probleme znanost odgovara. Jako je važno radi li se tu i o velikim, egzistencijalnim pro-

²³ Čitajući je, prisjetio sam se svojeg bruoškog seminarskog rada koji sam na temelju francuske literature izradio na *Općoj sociologiji* kod Tene Martinić – na temu "Propaganda". Ta sociologija, eto, i nije bila samo i baš tako "Opća" kako bi iz naziva predmeta moglo izgledati.

blemima društva, pa i ljudske vrste (Strpić 2008, 2008a). A onda koliko se i kako o njima radi.

Društvene i humanističke znanosti nakon 1930. godine, te osobito početkom druge polovine XX stoljeća, u pedesetim i šezdesetim njegovim godinama – te u njihovu okviru politička znanost – bitno su obilježene svojom protutotalitarnom i antikriznom problemskom orijentacijom. Stoga su veliki autori koji im daju biljeg tada nadasve ljudi poput C. Friedricha, F. A. Hayeka, H. Arendt, M. Heideggera, J. M. Keynesa, T. Parsonsa, H. Marcusea, F. Neumanna, J. K. Galbraitha, M. Foucaulta, J. Habermasa. Oni svoj biljeg daju i američkoj i europskoj javnoj i znanstvenoj sceni tih godina. Svi su oni bili, iako u različitoj mjeri, istraživani i studirani na tadašnjem FPN-u. I uz studij klasičnih teorija Antike i Moderne, Platona, Aristotela, Smitha, Hegela, Marxa, činili su temelj odgojnog i obrazovnog profiliranja već prvih desetak generacija diplomiranih politologa.

Američku politološku i društveno-znanstvenu scenu 1960-ih i 1970-ih godina prošloga stoljeća osim Almonda (koji tu sigurno nije figurirao kao velikan) obilježili su nadasve Parsons, Lazarsfeld, Lasswell, Easton, Dahl, Lindblom, Lipset, Lowi, Verba, Barington-Moore, Marcuse, Baran, Sweezy, Galbraith, Friedman, Samuelson. Autoriteti s vrlo različitim svjetonazorskim pedigreeima, pa i marksističkim. Svi su oni bili i dio naše studijske literature, mnogi i partneri u osobnoj znanstvenoj suradnji naših profesora.

Sam je Fakultet i bio osnovan uz više ili manje jasnu svijest političkih struktura koje su o tome odlučivale da je takvo njegovo kritičko orijentiranje u skladu s društvenom, pa i političkom potrebom

destaljinizacije, demokratizacije, liberalizacije, marketizacije, te de-unitarizacije i “federiranja” (Bakarić) tadašnjega jugoslavenskoga i hrvatskoga društva i njihovih političkih zajednica. Bilo je to doba zakulisne i javne borbe za privredne i političke reforme 1960-1961/1962-1964-1965-1966-1970-1974.

S obzirom na izrazitu praktičku i na rješavanje brojnih problema u tadašnjoj Hrvatskoj i Jugoslaviji usmjerenu orijentaciju naših znanstvenika, bez obzira na njihov često teorijski pedigree, orijentaciju u tom smislu neizmjereno izrazitiju, pa i obratnu od one kakvu sugerira komparativna nastavno-planska inventura M. Kasapović & co. – za razumijevanje razvoja Fakulteta nužno je poznavanje tadašnjega razvoja Jugoslavije i Hrvatske i inventura njihova sudjelovanja u raspravama o njima. Kasapović je dugo proboravila na kolegiju s dva vrsna znalca tih problema, profesorom Dušanom Bilandžićem i starijim asistentom Dragutinom Lalovićem. Ali je sama slabo sudjelovala u takvim raspravama, a nije mi poznato ni da je o njima nešto suvislo i napisala. Po njezinu magisteriju, doktoratu i početnom istraživačkom radu, reklo bi se da je bila zatravljena modelskim samoupravljanjem i delegatskim sustavom. Kritizirajući upravo zbog toga svoje profesore, a ne govoreći ništa o njihovom stvarnom radu, kao da se zapravo obračunava sama sa sobom.

Daleko od toga da bih kritiku vlastitih profesora samu po sebi vidio kao eksces. Dapače, argumentirano kritizirati radove ili postupke svojih profesora, ako se to čini temeljito i uspješno, može pokazati da ste nešto od njih naučili. To pripada normalnim i dobrodošlim načinima odrastanja. Ali neutemeljeno pljuvanje po vlastitim profesorima i instituciji na kojoj ste odrasli, i to tek kad

dođete u pozne godine, a njih na toj instituciji više nema ili ih više nema uopće – pa se ne mogu braniti od Vaših napada sve kad bi to i htjeli – pokazuje nemoć prerane re-infantilizacije onih koji se nikad neće moći potpuno samostalno osoviti na vlastite znanstvene noge. Pa moraju proglasiti da su invalidska kolica jedino znanstveno legitimno prijevozno sredstvo: samo znanstveno beznogi za njih su pravi politolozi. A i eventualne proteze, kad bi im bile ponuđene kao nadomjesci, bile bi “okupatorske” proteze, dokazi agresivnog kolonijalizma nogatih!

II.

I za pisanje policijskih potjernica treba ponešto znati

– A vidjet ćemo mi još što su oni radili '71?!!!!?

12. Na taj se fundamentalni uvid (barem u najavi) saželo opatijsko reagiranje naše vrlo razlomljeno-novokomponirane politologice na znanstvene primjedbe koje je dobila njezina knjiga i način organiziranja rasprave o njoj (cf. Stripić 2008a). Prijetnju je, koliko je znala i umjela, ostvarila u tekstu “Dvojac bez kormilara” (Kasapović 2008). Nevolja je s voluntarizmima despotske i totalitarne provenijencije što teško odmaknu od ideje famoznoga “demokratskog centralizma” kao “nepovjerenja cjeline prema svojim dijelovima”. A teško je i shvate. Ponajprije, “cjelina” je u takvim slučajevima *de facto* uvijek neki po ambicijama svemoćni, a zapravo matematski gledano u nekim ključnim elementima dosta nemoćni pojedinačni silnik. Dakle, nikakva cjelina. Zatim, u našem slučaju “razlomka politologije”, cjelina je i u idealnoj varijanti tek vlastiti dio. U koji po

proklamiranom načelu – ne bi trebalo imati povjerenja. Dalje, još je Hayek pokazao da totalitarna vlast nikad ne može imati dostatnu pamet da i riješi probleme koje si nametne. Naša ljubiteljica empirijske političke analize to je i ovo-ga puta (usprkos sebi samoj, u osnovi teorijski) dokazala vlastitim empirijskim primjerom.

I za ozbiljan političko-policijski posao treba ispeći zanat, čak i kad ti je to hobi. Ili treba biti kvalificirani kriminalist, što Kasapović, koliko je javno znano – nije. Ili pak treba biti pristojan cjeloviti politolog – što u novije doba prilično dosljedno ne želi biti.

Za optužbe s 1971-om u vezi, trebalo bi najprije znati, pa onda po mogućnosti i razumjeti, što se tada zapravo u Hrvatskoj, Jugoslaviji i na Sveučilištu u Zagrebu doista događalo. Da je prije Opatije 2008. razvila takvu senzibilnost za zbivanja 1971-1972, mogla je o njima pitati dvojicu svojih najuglednijih poslodavaca kod kojih je radila nadam se po vlastitom (iako tada u ovome smislu nesenzibilnom) izboru. Malo je ljudi koji bi znali bolje odgovoriti na pitanja tko je i zašto hapsio i sudio 1972. od Dušana Bilandžića i Ivice Račana, koji su tada bili u najužoj republičkoj vlasti, zaduženi za tzv. “ideologiju”, pa i za Sveučilište, a profesor Bilandžić je ubrzo bio i dekan Fakulteta. Izgleda da se za to tada, a i narednih tridesetak godina, Mirjana Kasapović i nije previše zanimala.

Ja o hapšenjima ne znam niti sam mogao znati više nego što sam kao nezaposleni diplomirani politolog mogao pročitati u novinama, ali je kao od nje nešto zainteresiraniji znanstvenik te kao sudionik zbivanja (iako na puno nižoj razini od njezinih) mogu elementarno uputiti što se zbivalo politički. Iako joj je bio posao da to zna kao kasniji asistent

na “Teoriji i praksi samoupravljanja” i “Političkom sustavu SFRJ” – ili kako se to već zvalo u nastavnim planovima koje je ona tako lijepo istražila. Mogla je baš istražiti i ovo. Jer klišeji urbanih legendi i raznoraznih pomoćnih novinskih ideologijica kojima se služi tu slabo pomažu.

13. Hrvatsko je “proljeće” prema mojim uvidima²⁴ građeno u već spomenutom razdoblju 1960-1970, a glavni arhitekt bio mu je kontroverzni Vladimir Bakarić, vodeći poratni političar u Hrvatskoj, uz podršku Tita i Kardelja, ali i nekih drugih protagonista savezne vlasti u različitim dijelovima toga razdoblja. Riječ je o projektu (doduše vrlo neravnomyernej) destalinizacije Jugoslavije i Hrvatske, njihove početne demokratizacije i liberalizacije u politici i privredi kroz raznoznačne procese razvoja samoupravljanja i tržišta, uz brže ili polaganije osvajanje sloboda u Partiji i društvu, uz sve veće osamostaljivanje republika u odnosu na središnju vlast u federaciji i stvarnu nacionalnu emancipaciju te ravnopravnost koja se kroz sve to razvijala. Dio toga projekta, kako sam već naznačio, bilo je i osnivanje FPN-a 1962.

Sasvim skraćeno, kulminacija političkoga “proljeća” započela je u zimi 1969-1970, Bakarićevim nastupom na tzv. “političkom aktivu” Hrvatske uperenim protiv hrvatskih unitarista i staljinista preko napada na njihovu perjanicu Miloša Žanka. Ali i s vrlo jasnim i kompleksnim pozitivno-emancipacijskim političkim programom koji je ubr-

²⁴ Cf. Strpić (2001) Godina Hrvatskog proljeća je 1970., a 1971. je godina njegova kraha, intervju s Nevenom Šantićem, *Novi list*, 1. 12. 2001. – podlistak *Profil*. Vidi i Strpić (1998a) u povodu sjećanja dr. Savke Dabčević-Kučar.

zo službeno usvojen na Desetoj sjednici CK SKH 1970. Federalni vrhunac realizacije toga programa u to doba bila je Titova najava podnošenja amandmana na Ustav SFRJ, u Zagrebu ljeta iste godine. Na toj je osnovi 1974. godine usvojen i novi Ustav koji je stvorio pravno stanje kakvo je vladalo pri razlazu jugoslavenskih republika 1990. do njihova osamostaljenja i međunarodnih priznanja novih država u ratnim uvjetima devedesetih godina. Te kroz miloševićevsku agresiju i obranu napadnutih republika, uključujući i Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, a i na početku i na koncu i pokrajini Kosovo.

Godina 1971, kao što sam već više puta napisao, a jedanput stavio i u naslov teksta, po mome sudu i ondašnjem i današnjem, nije bila godina "dizanja" Hrvatskoga proljeća, već je bila godina njegova kraha. Ni u jednome ni u drugome ni Sveučilište ni studenti nisu bili odlučni čimbenik, ali su bili zapaženi sudionici. Od samoga početka te godine u samom vrhu hrvatske vlasti došlo je do naglog izbijanja u javnost političke konkurencije između protagonista "Proljeća" Vladimira Bakarića, Mike Tripala i Savke Dabčević-Kučar. Mijenjale su se, naglo i ponekad do potpunih opreka spram prijašnjih, političke pozicije ovoga trolista u traženju osobno dobitne političke kombinacije. Po mome sudu, pogubno je od samoga početka bilo pretjerano inzistiranje na stalnoj partijskoj diferencijaciji, a osobito kad je njezin motor prebačen u tzv. "masovni pokret" u kojemu je liderska trojka tražila pojačanje vlastitih uporišta. Umjesto da se realiziranjem pozitivnih demokratskih, federativnih i tržišno-razvojnih promjena diferencijacija provede kolateralno, promjene sustava su praktički zamrznute (jer je zavladao politički pat), a sve su

snage bačene u tzv. nacionalno "nadlictiravanje" lidera kroz bezbrojne masovne javne skupove.

Bakarić, koji je i ovaj tip procesa sam pokrenuo, ubrzo je ispao iz utrke. Ili zato što fizički više nije mogao izdržati tempo svojih mlađih suradnika, ili zato što je na vrijeme procijenio kako cijela stvar mora završiti, ili naprosto zato što je nije mogao kontrolirati. A moguća su i druga tumačenja – da ih se tako želio riješiti jer ih više nije kontrolirao. Čudno je, ipak, da se iz današnje perspektive mora činiti kako je od liderske trojke jedino Bakarić razumio da se borba i za hrvatsku samosvojnost i za vlast u Hrvatskoj ne vodi samo u Hrvatskoj, nego i u Jugoslaviji i svijetu. A bolje je znao i gdje se tamo vodi.

U svakom slučaju, utrka je u Hrvatskoj završila sa Savkom Dabčević-Kučar na čelu. Ali je u široj jugoslavenskoj situaciji populistička "nacionalizacija" Hrvatske i drugih republika rezultirala realnom prijetnjom ili restalinizacije, reunitarizacije i vojnog udara protiv Tita i političkoga kursa 1960-1970, ili pak smjene hrvatskoga rukovodstva. Što se svelo na dilemu: tko će ga smijeniti. Tito se u tadašnjoj situaciji demokratizirane i liberalizirane "diktature proletarijata" kao još svoje, odlučio da ih sam "prekomanipira", smijeni ili nagovori da odstupe. Odlučio se radije za njihovu nego za vlastitu smjenu ili marginalizaciju. Što se moglo i pretpostaviti. A to je za sobom povuklo i smjene svih drugih republičkih vodstava (i ona su bila "proljetna"). Ali je s ostankom Kardelja i Bakarića zadržao političku snagu za promjenu Ustava 1974.

14. U razdoblju 1960-1971. bio sam pučkoškolac, srednjoškolac i student. Nadasve sam to radio, ako me se već pita.

To je i u svakom drugom pogledu bilo moje formativno razdoblje. Na vrhuncu Hrvatskoga proljeća 1969. zagrebački studenti izabrali su me za predsjednika svoga Saveza. Važan prethodnik bio mi je Celestin Sardelić sa Sociologije. U tadašnjem Sveučilišnom odboru po mojoj procjeni ključni ljudi bili su Dragutin Lalović kao još jedan politolog, te Slobodan Lang s Medicine i Ivan Padjen s Prava. Rekao bih neskromno da smo svi zajedno stvorili dosta inovativan politički program, uklopljen u proljećarski hrvatski kurs (kako sam ga ovdje ocrtao), kombiniran s iskustvima netom prošle studentske i praške 1968. u svijetu i kod nas, ali nadasve fokusiran na društveni, politički, privredni i sveučilišni razvoj. Imali smo u tome podršku (ili pak neprotivljenje) tadašnjega hrvatskoga političkoga vodstva. Značajno smo utjecali na modalitete tadašnje reforme Sveučilišta u Zagrebu i izborili, među ostalim, i instituciju studenta-prorektora. Već iste godine uspjeli smo osnovati Savez studenata Hrvatske, kao prvu studentsku nacionalnu organizaciju u tadašnjoj Jugoslaviji. Dotad je Savez studenata Jugoslavije formalno bio unitarno organiziran. Na prvoj skupštini SSH 1970. pokušali smo od Saveza studenata i statutarно učiniti novu samostalnu “društveno političku organizaciju”,²⁵ što smo realno politički i bili. Ali prijedlog nije prošao kod delegata iako je bio pripremljen u dosta širokoj javnoj raspravi po sveučilištima i fakultetima. Stariji gosti Skupštine svojim

²⁵ Tadašnje su samostalne društveno-političke organizacije bile taksativno navedene u Ustavu SFRJ. Savez studenata bio je kolektivni član tamo navedenog Saveza omladine. A sve su, uključujući i SKJ, bile kolektivni članovi Socijalističkog saveza. Prva suvremena hrvatska samostalna politička stranka, HSLS, upravo je na taj način osnovana 1989.

su najiskrenijim strahom za našu sudbinu nakon takvog jednostranog uvođenja političkog pluralizma – uspjeli prepasti delegate, što im sigurno ne bi pošlo za rukom da su se ljutili ili prijetili. Ja i danas vjerujem da je to 1970. bilo moguće provesti, ali 1971. više nije, jer se položaj Hrvatske u Jugoslaviji bitno pogoršao, a značajno je smanjena i realna samostalnost Saveza studenata u Hrvatskoj.

Ubrzo sam dao ostavku na mjesto predsjednika Saveza studenata Hrvatske, te sam 1970-1971. bio glavni urednik *Studentskoga lista* u Zagrebu, glasila Saveza studenata Zagreba. S jednom upravo sjajnom redakcijom i suradničkom ekipom, svjetonazorskim pluralizmom i osobnom slobodom autora i urednika prodanu tiražu tada smo dočitali do 30 000 primjeraka.

Razaranje sveučilišne i znanstvene zajednice

15. Tada su se odnosi i na Sveučilištu počeli mijenjati. Stjecajem niza okolnosti, došlo je do sporenja oko izbora studenta-prorektora na Skupštini Sveučilišta, izbili su sukobi različitog karaktera na nizu fakulteta i osobito u jednom broju studentskih domova, te se izvan Saveza studenata pojavio takozvani Pokret hrvatskih sveučilištaraca koji je metodomama kakve su se tada i drugdje u Hrvatskoj širile nastojao preuzeti Savez studenata. To mu je i uspjelo u travnju 1971. na redovitoj izbornoj Skupštini Saveza studenata Zagreba, ali ne većinom glasova. Redari Hrvatskih sveučilištaraca, koje su štitili redari Sveučilišnog komiteta SKH, fizički su tada bacili s govornice u kinodvorani Studentskoga Centra v. d. predsjednika Saveza studenata dok je otvarao rad Skupštine. Instalirali su svoje Radno predsjedništvo Skupštine, a sve su službeno i javno, jedan po

jedan, pozdravili predstavnici drugih društveno-političkih organizacija koji su bili gosti Skupštine. Naknadno je došao i rektor Sveučilišta profesor Ivan Suppek koji je, osim što ih je pozdravio, izjavio i da im on "daje legalitet". I trebalo je, jer je velika većina opunomoćenih delegata studenata tada neposlušno napustila Skupštinu. Neki su se razišli, a većina se okupila u tzv. ABK kabinetu SC-a, gdje je i nakon toga izbrojena i ovjerena većina delegatskih punomoći. O svemu je snimljen dokumentarni film koji se u duljim razmacima već nekoliko puta odvrtio na HTV-u, pa je sve vidjelo dosta široko gledateljstvo. Vjerojatno čak i Mirjana Kasapović koja je tako u slici i prilici mogla promotriti prakticiranje demokracije i nacionalne emancipacije kakvu preferira (Kasapović 2008).

Nakon toga dogodila se noćna provala u *Studentski list* (provalnici nepoznati unatoč tome što je cijelu noć Trg žrtava okupirala policija). Sutradan je velika grupa paravojno organiziranih studenata u istoj situaciji fizički deložirala uredništvo iz prostorija lista. Kada je studentski nakladnik Univerzitas, inače uredno registriran na Trgovačkom sudu, pokušao podnijeti prijavu zbog toga (sada počinitelji više nisu bili nepoznati), u Tužiteljstvu je informiran da "nije riječ o pravnom, nego o političkom problemu".

16. Ubrzo nakon toga sam diplomirao, tako da nisam imao mogućnosti sudjelovati (ili ne sudjelovati) u studentskom štrajku koji je organiziralo instalirano vodstvo Saveza studenata. Nakon toga štrajka pod pritiskom je dio vodstva Hrvatskoga proljeća, na čelu sa Savkom Dabčević-Kučar i Mikom Tripalom, podnio ostavku a u Hrvatskoj

je nastala represija protiv velikoga broja "proljećara". Uslijedilo je doba takozvane "hrvatske šutnje".

Moji tekstovi u SL-u koje navodi Kasapović pisani su u doba političkih borbi prije proljetne skupštine Saveza studenata Zagreba. Politički pluralizam protiv kojega sam se "izjasnio" u jednom od njih ("Repriza") doista je tada bio opasan za studente Sveučilišta u Zagrebu, a bio je opasan i za Hrvatsko proljeće. Osim toga je i moj sunakladnik u situaciji koju sam opisao javno zauzeo službeni stav protiv čak i vrlo ograničenog političkog pluralizma. Navod pak iz teksta "Hrvatska i Hrvati" jedva sam prepoznao koliko je ne samo izvučen iz konteksta nego i potpuno odudara od njega. Taj je moj tekst bio doista toliko "antihrvatski" da ga je (bez moga znanja) prenijela berlinska emigrantska "Hrvatska država" dr. Jelića i objavila ga na istaknutom mjestu preko cijele posljednje stranice kao da je pisan za njih. To me bilo zbilja prepalo, za razliku od muljanja Mirjane Kasapović.

Da bi zbog mojih studentskih tekstova s izraženim vlastitim političkim mišljenjima netko (osim eventualno mene samoga) išao u zatvor, da je od mene netko nešto "zahtijevao" a da je moje pisanje išlo "preko toga", da sam pisao u funkciji režima protiv svojih kolega – to zbilja traži razvijenu fantaziju. Ili ipak ne: Mirjana Kasapović samo koristi još jedan kliše, umjesto da se obavijesti o činjenicama. Srećom, kliše nije dovoljno velik da te činjenice sakrije. Pogotovo kad me taj režim u jednom rukovodećem sastavu baca s posla i nakon toga mi (u drugom sastavu) ne da da nađem kruha za sebe i obitelj – sve dok me veliki hrvatski novinar Ive Mihovilović nije osobno preporučio uredništvu *Vjesnika u srijedu* nakon godine dana.

Eto, to sam ja radio 1971. Pa doista nemam pojma o čemu Mirjana Kasapović fantazira u vezi s mojim “bojovnim” djelovanjem protiv Fakulteta i mom “za brojne nastavnike ponižavajućem” dolasku na matičnu instituciju. Na Fakultet sam došao tek 1975. godine. Nisam o njemu pisao, a niz profesora s Fakulteta surađivao je u moje doba vrlo plodno sa *Studentskim listom*. Kao i profesori drugih fakulteta. U godinu dana imali smo nekih 200 većinom iznimno uglednih suradnika svih političkih boja i disciplinarno vrlo različitih.

No empiričarku Kasapović činjenice ne impresioniraju. Tako mirne duše laže da ja krijem svoje djelovanje 1971. godine i svoje stavove o tom razdoblju. A ja u međuvremenu, dapače, objavljujem tekstove o tome i, štoviše, uvrštavam ih (informativno) u svoje materijale za reizbor! Ako je tako pažljivo čitala te materijale kako tvrdi da jest, onda je i to morala uočiti. A mogla se i malo bolje uputiti u sveučilišno pravo, pa si je onda mogla prištedjeti sramotu da kao šef sveučilišnog matičnog povjerenstva za društvene (okupatorske i kolonizatorske) znanosti svjedoči o tome kako razara sveučilišnu i fakultetsku znanstvenu zajednicu ne iznoseći nepravilnosti u popisima literature, da ne govorimo o izravnim kršenjima zakona za koja vjeruje da ih je uočila – tamo gdje je i kada je tome mjesto, na sjednicama Višega i Povjerenstva – kako bi smjesta bila ispravljena. Nego s njima izlazi u javnost tek kad netko ima primjedbi na njezin vlastiti “znanstveni” rad. I to još ističe u svome veslačkome reagiranju.

17. Ali sve to blijedi pred ne previše skrivanim prebrojavanjem krvnih zrnaca Dragutinu Laloviću u usporedbi teksta o Franji Tuđmanu i teksta o Mili

Đukanoviću (Kasapović 2008). Potpuno neovisno o tome što je usporedba tih dvaju potpuno različitih tekstova, jednog znanstvenog, a jednog na neki način diplomatskog, u dvije potpuno različite prigode, politološki besmislena. A i jedan i drugi tekst napisao je nadasve građanin Hrvatske, jedan o svome predsjedniku kod kuće, drugi o predsjedniku susjedne države dok joj je službeno bio u gostima. Pa je stvar minus-inteligentna i sa stajališta kućnoga odgoja.

Riječ je prije svega ostaloga o tome da bi svaki Hrvat, Srbin, Bosanac, a može i Crnogorac, osobito svaki demokrat iz zemalja bivše Jugoslavije – o negdašnjim članicama UJDI-a²⁶ poput Mirjane Kasapović da se i ne govori – morao stajati u stavu mirno pri spominjanju i samoga imena velikoga hrvatskog, a nekad i jugoslavenskog politologa Dragutina Lalovića. Dok je vaš kolega Lalović, uz veliki osobni i obiteljski rizik, razobličavao Memorandum SANU i prvi dokazao da se radilo o službenom dokumentu, dok je (kad je bila hora i vatra!) prokazivao ulogu i mimikriju Slobodana Miloševića i velikosrpske politike s njim u vezi²⁷ – gdje ste vi tada bili i što ste vi radili, gospodo?

Veslali? Bili malo sramežljivi?

* * *

Pitam se, na koncu, nije li taj “Dvojac bez kormilara” u ovoj analskoj samo prividno oceumorstvenoj²⁸ (s pomorom vlastitih mentora, starijih kolega i nji-

²⁶ UJDI je bila Udružena Jugoslavenska Demokratska Inicijativa u vrijeme početka raspada bivše države SFRJ.

²⁷ Lalović (1989), Lalović (1989a).

²⁸ Nijemci doista za mentora i kažu “doktorfater”, otac doktorata ili otac pri doktoratu.

hove institucije kao simbolički očinskih i majčinskih), a uistinu znanstveno suicidalnoj raboti – nekakva skica za vlastiti “znanstveni” nadgrobni spomenik? Samo, zašto joj toliko fali kormilar? Meni je veslati uvijek bilo ljepše bez nje. Doduše, ja sam uvijek najviše volio “samac” iliti *skiff*.

A kakav li će to njoj, jednoj, dvojac dopasti na spomeniku? Očito se i u te stvari razumije koliko i u povijest i postavnicu političke znanosti, sveučilišno pravo i povijest hrvatske politike. Naime, nikako nije svejedno hoće li dobiti dvojac “na pariće” ili “običan”.

Ako bude “običan” bez kormilara, *coxless pair*,²⁹ na dva vesla i smiknuti razmak, to bi bilo kao s njezine navodno omiljene dvije grane političke znanosti. (Ili je to bila jedna i pol? Ili samo četvrtina jedne? Ne bi li to onda bio zapravo kanu jednoklek?)

U “običnom” bi morala veslati jednom rukom i jednom nogom. A kojom rukom i kojom nogom? Lijevom je rukom nezgodno, a ne znam ni kakva joj je

desna noga. Desnom rukom bilo bi lakše, a i lijeva noga joj je nekako, čini se, znanstveno rutiniranija.

Ali tko zna, možda je ipak najbolje da joj dopadne jedan “na pariće”, *double scull*. S čet’ri vesla. Pa nek’ žena vesla u vječnost ipak kol’ko-tol’ko ekipirano, na sve čet’ri i sa sve čet’ri grane ravnopravno. No i to je nezgodno, morala bi naučiti dvije. Ili su to bile dvije i pol? Ili tri i pol?

Ne znam više, kod ovih *Anala* uvijek se prebrojim od godine do godine, a obično je i kriva godina. U međuvremenu je i “kormilar na daljinski” možda nešto više naučio? Ili, opet, manje? Ili se čak odučio? Tko bi ga znao. Stoga najbolje da zaključim: Veslanje veslačima, pa nek se snalaze kako znaju i umiju. I nek si piju krv kako tko kome hoće i može. A ja se vraćam svojim redovitim politološkim i nastavnim poslima. Dok oni veslaju, nije loše da netko nešto i radi (iako se doduše zna da, u veslačkoj i konjsko-radnoj teorijskoj tradiciji, bavljenje knjigama baš i nije na cijeni).

²⁹ Kome iz politološkog rakursa nije jasno u čemu je razlika, kako stoje vesla, najlakše će mu biti konzultirati fotografije u Wikipediji.

LITERATURA

- Althusius, Johannes (1964, 1610, 1603) *The Politics of Johannes Althusius*, tr. by Carl J. Friedrich, London, Eire & Spottswode
- APSA (2006) *The evolution of political science*, APSR Centennial Volume-Special Issue-November
- Balažević, Marko (2009) Izlazak iz krize? O stanju discipline kao temelju transformacije i razvoja, *Mali Levijatan*, 3
- Bayer, Vladimir (1967) Političko-kameradni studij u Hrvatskoj u XVIII stoljeću (1769-1776), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 2
- Beckerath, Erwin von *et al.* Hrgb. (1956) *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften: Zugleich Neuaufgabe des des Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Stuttgart – Tübingen – Göttingen, G. Fischer und J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) – Vandenhöck und Ruprecht
- Berndtson, Erkki (2009) Schools of Political Science and the Formation of a Discipline, izlaganje o akademskom formiranju discipline prezentirano na 21. svjetskom kongresu *International Political Science Association – IPSA*, od 12. do 16. srpnja 2009. u Santiagu de Chile. Neobjavljeno.
- Bidet, Jacques (2008) *Opća teorija moderne: Teorija prava, ekonomije i politike*, pr. i pog. Dragutin Lalović, Zagreb, Disput
- Bodin, Jean (2002) *Šest knjiga o republici (izbor)*, pr. i uv. studija Dragutin Lalović, Zagreb, Politička kultura
- Conrad, Joseph *et al.* Hrgb (1909-1911) *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Jena, G. Fischer
- Finifter, Ada W. ed. (1983) *Political Science: The State of the Discipline*, Washington, APSA
- ... (1993) *Political Science: The State of the Discipline II*, Washington, APSA
- Goodin, Robert E., gen. ed. (2006-2008) *The Oxford Handbooks of Political Science I-X*, Oxford, Oxford University Press
- Haddow, Anna (1939) *Political Science in American Colleges and Universities 1636-1900*, New York & London, Appleton
- Kasapović, Mirjana (2008) Dvojac bez kormilara, u: *Anali Hrvatskog politološkog društva 2008*.
- ... (2007) Izlazak iz množine? Kraj unutarnje kolonizacije hrvatske političke znanosti, u: Kasapović M., ur. (2007)
- Kasapović, Mirjana ur. (2007) *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti*, Zagreb, FPZ – Politička misao
- Klingemann, Hans-Dieter ed. (2007) *The State of Political Science in Western Europe*, Opladen & Farmington Hills, Barbara Budrich Publishers
- Križanić, Juraj (1997, 1666) *Politika*, uv. A. Pažanin, Zagreb, Golden marketing – Narodne novine
- Križanić, Juraj – ref. – *Encyclopedia Britannica o.l.*, <http://www.britannica.com/bps/browse/alpha/k/76>
- Laband, Paul *et al.* Hrgb. (1912-1913) *Handbuch der Politik I-II*, Berlin und Leipzig, Dr. Walther Rothschild
- Lalović, Dragutin (2008) Zdjovna posebnost u raljama ohole općenitosti?: Politologija kao znanost i politolog kao stručnjak, *Anali HPD-a 2008*.
- ... (2008a) *Države na kušnji*, Zagreb, Disput
- ... (2006) *Mogućnosti političkoga: Preko građanina ka čovjeku*, Zagreb, Disput

- ... (1989) (Zlo)upotreba Jugoslavije, *Naše teme*, 1-2
- Lalović, Dragutin ur. (1989) Memorandum SANU, *Naše teme*, 1-2
- Lalović, Dragutin & Dag Strpić (1976) Dileme naše idejne fronte II, *Pitanja*, 10-11-12/1976.
- Letiche, John M. & Basil Dmytryshyin (1985) *Russian Statecraft: The Politics of Iurii Krizhanich*, Oxford & New York, Basil Blackwell
- Roseman, Cyril et al. eds. (1966) *Dimensions of Political Analysis: An Introduction to the Contemporary Study of Politics*, Eglewood Cliffs N. J., Prentice Hall
- Seligman, Edwin R. A. ed. (1932, 1948) *Encyclopedia of Social Sciences*, New York, Macmillan
- Smailagić, Nerkez (1964) Problemi nastavnog plana Fakulteta političkih nauka, *Politička misao*, I, 1
- ... (1964a) Politički studij u svijetu, dodatak u Smailagić 1964
- ... (1964b) Politički studij kod nas, dodatak u Smailagić 1964
- Strauss, Leo (2003) *Progoni i umijeće pisanja*, Zagreb, Disput
- Strpić, Dag (2010) *Karl Marx i politička ekonomija Moderne*, Zagreb, Disput – ZCRH (u tisku)
- ... (2009) Moderna normala, *Politička misao*, 3
- ... (2008) Razlomak politologije, *Anali HPD-a 2008*.
- ... (2008a) Razvojna politologija i politike razvoja, *Anali HPD-a 2008*.
- ... (2002) Politička ekonomija na sveučilištima u svijetu: Teorija, povijest i analiza političko-ekonomskih poredaka, njihova razvoja i razvojnih politika – kako se predaje u svijetu, u: *Uloga povijesti ekonomske misli u nastavi na fakultetima društvenih znanosti u Hrvatskoj*, Osijek, Ekonomski fakultet
- ... (2001) Godina Hrvatskog proljeća je 1970., a 1971. je godina njegova kraha, intervju s Nevenom Šantićem, *Novi list*, 1. 12. – podlistak *Profil*
- ... (2001a) Politička ekonomija – ekonomija – politologija, *Politička misao*, 1
- ... (2001b) Reutemeljenje kroz političku ekonomiju: Negativni kapital i nova globalna politička znanost, *Politička misao*, 3
- ... (1998) *Promjena. Politička i političko-ekonomska promjena od Hobbesa do Hayeka: Uvodne studije*, Zagreb, Politička misao – FPZ
- ... (1998a) Zbunjujuća strategija, *Vijenac*, 110/VI, 26. 3.
- ... (1998b) Kamo je zakasnila nacija? Ili: Intervencija jednog politologa, *Politička misao*, 1
- ... (1997) Struktura političke znanosti, *Politička misao*, 2
- ... (1996) Fašizam, antifašizam i političko-ekonomski ciklusi, u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb, Židovska općina
- ... (1996a) Ekonomija i sociologija: Problemi mladih parova, *Ekonomski pregled*, 11-12
- ... (1971) Hrvatska i Hrvati, *Studentski list*, 1-3
- Strpić, Dag, prir. (1994) “Prijedlog novog nastavnog plana Fakulteta političke znanosti i novinarstva”, arhiva FPZ, neobjavljeno
- Täuber, Wolfgang (1956) Staatswissenschaft, u: Beckerath (1956)
- Žagar, Davorin (2009) Politologija u Hrvatskoj – percepcija aktera, *Mali Levi-jatan*, 3

Osvrti i recenzije

TEORIJA INSTITUCIJA I RAZVOJA U DJELU ELINOR OSTROM: POVODOM NOBELOVE NAGRADE ZA EKONOMIJU 2009.

Zdravko Petak

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Osvrt

Švedska kraljevska akademija znanosti ovogodišnju je Nobelovu nagradu za ekonomiju prvi put dodijelila jednoj ženi, američkoj politologinji Elinor Ostrom. Profesorica Ostrom, ili jednostavno Lin, kako je od milja zovu oni koji su imali prigodu raditi i surađivati s njom, dobila je tu prestižnu nagradu zajedno s Oliverom E. Williamsonom, poznatim američkim institucionalnim ekonomistom. Nobelovu nagradu za 2009. godinu zaslužili su za svoje doprinose ekonomskom upravljanju, ona za doprinose razumijevanju upravljanja zajedničkim dobrima (*commons*), a on za istraživanja odnosa institucionalnih značajki tržišta i hijerarhijskih organizacija kao što su tvrtke. Njihova su istraživanja komplementarna – Williamson je usmjerio pozornost na problem reguliranja transakcija koje nisu pokrivena detaljnim ugovorima i

pravnim odredbama, a Ostrom je velik dio svojih istraživanja posvetila problemu provođenja pravila u lokalnim zajednicama. Oboje su pokazali da se ekonomske transakcije ne odvijaju samo na tržištima, već i u okviru tvrtki, različitih asocijacija i zajednica, kućanstava i agencija. Ekonomska je teorija glavninu svojih istraživanja posvećivala razmatranju tržišta, njegovih prednosti i nedostataka, a na izvjestan je način zapostavila ulogu ostalih institucionalnih oblika u ekonomskim transakcijama. Dodjeljivanjem Nobelove nagrade za ekonomiju 2009. upravo njima dvoje zapravo se htjelo naglasiti da se ekonomska znanost treba više okrenuti proučavanju različitih oblika društvene organizacije koje je dosada zanemarivala, a ne samo tržištu. Jednostavnije rečeno, željelo se ukazati na činjenicu da je ekonomija prije svega društvena znanost, a ne znanost koja

bi se trebala razvijati kao neki oblik prirodne znanosti zasnovane na matematičkom izboru.

Elinor Ostrom već je niz desetljeća jedna od vodećih svjetskih politologinja čiji je rad dobro poznat i našoj znanstvenoj javnosti. Prije nekoliko godina u nas je prevedeno njezino kapitalno djelo *Upravljanje zajedničkim dobrima: evolucija institucija za kolektivno djelovanje* (Ostrom, 2006), a niz je domaćih društvenih znanstvenika surađivao s njom i njezinim suprugom Vincentom Ostromom.¹ U svojim radovima uvjerljivo je pokazala da treba dovesti u pitanje rašireno shvaćanje da se zajedničkim vlasništvom loše upravlja i da ga zbog toga treba nadomjestiti nekom vrstom državne regulacije ili da ga treba prepustiti tržištu. Proučavajući bezbrojne primjere upravljanja zajedničkim dobrima diljem svijeta, pokazala je da su ishodi upravljanja na temelju različitih oblika zajedničkog vlasništva često znatno bolji nego što pretpostavlja konvencionalna ekonomska teorija. Dokazala je tako da korisnici resursa koje označavamo zajedničkim dobrima uspijevaju razviti vrlo sofisticirane mehanizme odlučivanja i provođenja pravila, koji se u većini slučajeva pokazuju kao učinkoviti institucionalni aranžmani za prevladavanje konflikta interesa i postizanje ravnotežnih ishoda u raspodjeli takvih resursa.

Zajednička dobra jest izraz koji upotrebljavamo kao zajednički nazivnik za dobra kao što su pašnjaci, irigacijski sustavi, zalihe riba u morima i oceanima,

¹ Na njihovu *Workshopu*, kao gostujući znanstvenici, boravilo je više profesora Sveučilišta u Zagrebu: Ozren Žunec s Filozofskog fakulteta, Branko Smerdel s Pravnog fakulteta te Inge Perko Šeparović, Ivan Grdešić i Zdravko Petak s Fakulteta političkih znanosti.

zalihe pitke vode, šume. Tu vrsta dobara razlikujemo od javnih dobara (*public goods*) prije svega zbog njihove iscrpivosti, odnosno svojstva koje se u ekonomskoj literaturi označava konkurentnošću u potrošnji. Za razliku naime od javnih dobara, kod kojih potrošnja dodatnog, novog potrošača ne smanjuje količinu tog dobra za druge potencijalne potrošače koji bi mogli poželjeti to dobro, zajedničkim je dobrima svojstveno da dodatna potrošnja smanjuje količinu koja ostaje na raspolaganju uključivanjem u potrošnju novih konzumenata.

Zanimanje društvenih znanstvenika za zajednička dobra poraslo je naročito krajem 1960-ih, nakon što je američki znanstvenik Garrett Hardin u časopisu *Science* upotrijebio izraz "tragedija zajedničkog dobra" da bi upozorio na problem devastacije prirodnih resursa što ju je prouzročila industrijska civilizacija. Pitanje zajedničkih dobara od tog je trenutka pobuđivalo sve veći interes znanstvenika iz društvenih, ali i iz prirodnih znanosti, a Elinor Ostrom tom je pitanju posvetila cjelokupnu znanstvenu karijeru.

Pošavši od činjenice da u alokaciji zajedničkih, jednako kao i javnih dobara, tržište u pravilu zakazuje i pokazuje značajne manjkavosti, započela je istraživati institucionalne mehanizme pogodne za njihovo pribavljanje. To ju je dovelo do već široko prepoznate programske inačice "Ni s tržištem ni s državom" (*Neither markets nor states*), koja je postala nekom vrstom aksioma u novom pristupu upravljanju zajedničkim dobrima, kao iscrpivim resursima (Ostrom, Walker, 1997: 35-72).² I dok je za tipič-

² Upravo takav naslov nosi njezin zajednički rad s ekonomistom Jamesom Walkerom (McGinnis, 2000: 427-471), koji je priredila

na javna dobra poput nacionalne sigurnosti ili reda i poretka posve jasno da ih može pribavljati država, kao institucija koja može sankcionirati sve one koji ne doprinose pribavljanju dobara što ih pribavlja država – koji se stoga označavaju švercerima ili neplatišama (*free-rider*) – u slučaju zajedničkih dobara pitanje sankcioniranja neplatiša mnogo je složenije.

Nakon što je sredinom 1960-ih doktorirala političku znanost na Sveučilištu UCLA, Elinor Ostrom postala je profesoricom na Sveučilištu Indiana u Bloomingtonu. Zajedno sa svojim suprugom, također istaknutim američkim politologom Vincentom Ostromom, započela je istraživački program iz političke teorije i analize javnih politika, koji će s vremenom dovesti do stvaranja znamenitog *Workshopa*.³ Riječ je o istraživačkom

za jedan zbornik o perspektivama teorije javnog izbora. Naime u pregledu doprinosa eksperimentalnih istraživanja teoriji javnog izbora oni ukazuju na činjenicu da slogani kao što su “privatizacija” ili “regulacija” najčešće ne nude adekvatna rješenja za zajednička dobra i često više zamućuju sliku nego što su korisni vodiči u provedbi politike prema tim dobrima.

³ *Workshop in Political Theory and Policy Analysis*, čiji su supružnici Ostrom utemeljitelji i intelektualni gurui, smatra se jednom od najznačajnijih znanstvenih institucija u istraživanju teorije javnog izbora i institucionalne analize. *Workshop* od svojeg osnutka nastoji povezati političku teoriju (utemeljenu velikim dijelom na Tocquevilleovu učenju) i političku ekonomiju s praktičnim problemima javnih politika. Bloomingtonska škola tradicionalno se smatra jednom od tri najvažnije škole u području teorije javnog izbora, uz virginijsku, s Buchananom i Tullockom, te rochestersku, s Williamom Rikerom. Vidi Mitchell (1988, 101-119). Sustavna zbirka oda-

institutu i institutu za poslijediplomsku nastavu koji je pokrenuo multidisciplinarni istraživački program proučavanja institucija i razvoja i koji je Sveučilištu Indiana priskrbio svjetski značaj u suvremenoj političkoj znanosti.

Premda je i prije objavljivanja knjige *Governing the Commons* Elinor Ostrom bila poznata i cijenjena politologinja, pojavom te knjige stekla je svjetsku slavu. Utjecaj tog djela na političku, ali i na druge društvene znanosti bio je izniman. U knjizi se razmatra problem zajedničkih dobara (*commons*), iscrpivih prirodnih resursa koji jednako kao i javna dobra zahtijevaju neki oblik kolektivnog djelovanja u procesu njihova pribavljanja. Ali za razliku od javnih dobara zajednička dobra izložena su, kao što smo već naglasili, konkurentnosti u potrošnji – potrošnja dodatne jedinice te vrste resursa ostavlja smanjenu količinu narednim, novim potrošačima. Upravo zbog tog svojstva, koje ih razlikuje od javnih dobara, zajednička dobra zahtijevaju uspostavljanje institucionalnih aranžmana koji su u stanju ublažiti posljedice te njihove imanentne karakteristike.

Osim tog djela, koje se u mnogim istraživanjima razvoja političke znanosti kao discipline često navodi kao jedno od najutjecajnijih i najcitiranijih politoloških djela uopće, objavila je više od trideset knjiga i preko dvije stotine članaka u časopisima, te poglavlja u knjigama. Velikim dijelom te je radove objavila u suautorstvu s kolegama iz Bloomingtona, ali i s mnogim istraživačima diljem svi-

branih radova nastalih u okviru *Workshopa* nalazi se u tromnoj ediciji koju je uredio Michael McGinnis, profesor političke znanosti na Sveučilištu Indiana i jedan od najbližih suradnika Ostromovih. Vidi McGinnis (1999a, 1999b, 2000).

jeta. Osim pitanjem zajedničkih dobara bavila se i pitanjem javnih dobara, naročito lokalnih javnih dobara vezanih uz sustav organizacije policijskog sustava u metropolitanskim područjima, pitanjem socijalnog kapitala, održivog razvoja, ali i pitanjima dodatnog priskrblijvanja javnih usluga (*coproduction in service provision*), primjerice u sustavu obrazovanja. Osim toga značajan dio svog rada posvetila je i metodološkim pitanjima političke znanosti, poput odnosa politologije i ekonomije, pitanjima daljnjeg razvoja teorije javnog izbora, a napose mogućnostima povezivanja te teorije s različitim vrstama teorijskih orijentacija vezanim uz institucionalistički pristup.⁴

U nastojanju da istraži značajke institucionalnih aranžmana kojima se mogu smanjiti negativne strane konku-

rentnosti u potrošnji koja je na djelu kod zajedničkih dobara Ostrom je započela sustavna empirijska istraživanja zajedničkih dobara diljem svijeta, od rodne Amerike preko zemalja Latinske Amerike, Španjolske, Švicarske i Turske do Nepala i Indije. Nastojala je precizno utvrditi i objasniti konkretne mehanizme u upravljanju različitim vrstama zajedničkih dobara, poput irigacijskih sustava, zaliha ribe u morima i oceanima, zaliha šuma i pitke vode. Time je došla do niza preciznih uvida o značaju različitih vrsta samoupravnih aranžmana zahvaljujući kojima lokalne zajednice uspijevaju racionalno gospodariti tom vrstom prirodnih resursa – bez oslanjanja na tržište i upletanja države. Pokazala je, primjerice, na koji način nepalski irigatori ili turski ribari uspijevaju dogovoriti način korištenja irigacijskih sustava za natapanje rižinih polja, odnosno za ulov ribe, samostalno određujući sankcije za prekršitelje pravila. Kombinirajući teoriju racionalnog izbora sa spomenutim matricama upravljanja, postupno je zaokružila svoj pristup kao neku vrstu racionalnog institucionalnog izbora, kojem pripadaju i neki drugi znameniti autori, poput, primjerice, njemačkog sociologa Fritza Scharpfa.

Premda bi netko mogao očekivati da takva tema ne može ponuditi ništa više od golih situacijskih dvojbi s kojima se susreću akteri zainteresirani za prisvajanje resursa zajedničkih zaliha (*common-pool resources*), Ostrom je u *Upravljanju zajedničkim dobrima*, kao i u ostalim radovima, razvila vrlo sofisticiran jezik formalne političke analize, snažno oslonjen na teoriju igara. Zahvaljujući takvom metodološkom konstruktivnom pristupu razvila je posve originalan pristup menadžmentu prirodnih resursa, kojim se inače bave znanstvenici od ekonomije do prirodnih

⁴ Osim *Upravljanja zajedničkim dobrima*, kao njezina najznačajnijeg i najpoznatijeg rada, svakako treba spomenuti barem još dva iznimno važna rada. Prvi je napisala zajedno s kolegama s *Workshopa* Royom Gardnerom i Jamesom Walkerom, inače profesorima ekonomije na Sveučilištu Indiana. Riječ je o knjizi *Pravila, igre i resursi zajedničke zalihe* (Ostrom, Gardner, Walker, 1994). U tom je radu Ostrom do kraja zaokružila metodološki okvir postavljen četiri godine ranije u *Upravljanju zajedničkim dobrima*. To se naročito odnosi na mnogo konzekventniju primjenu teorije igara u proučavanju pravila kojima se ljudi rukovode u prisvajanju prirodnih resursa. Značajnu pomoć u razvoju takvog, sofisticiranijeg pristupa dobila je zahvaljujući suradnji s dvojicom spomenutih ekonomista, vrsnih znalaca teorije igara i općenito matematički vrlo potkovanih znanstvenika. Drugi važan rad njezina je novija knjiga – *Razumijevanje institucionalne različitosti* (Ostrom, 2005), u kojoj je podastrela jedno od najuvjerljivijih suvremenih tumačenja nastanka i razvoja ekonomskih, političkih i društvenih institucija.

znanosti. Svi ti pristupi nastoje dati odgovor na pitanje kako izbjeći pretjerano korištenje iscrpivih resursa od strane pojedinaca koji pri njihovoj eksploataciji nastoje maksimizirati jedino vlastite interese.

Konvencionalni odgovori na to pitanje, poput centralizacije ili privatizacije, smatra ona, nisu donijeli zadovoljavajuća rješenja. Uobičajene preporuke da se prirodni resursi prepuste tržištu, jednako kao i nastojanja da potpunu kontrolu nad njima preuzme država, pokazali su se zapravo vrlo ograničavajućim izborom. Oslanjanjem isključivo na ta dva pristupa nije moguće riješiti njihovu makrodimeziju – pretjeranu eksploataciju, ali ni njihovu mikrodimeziju – neučinkovito korištenje na bazi privatnih interesa. U prvom slučaju ostaje problem iscrpljivanja te vrste dobara, a u drugom problem raspoloživih količina koje ostaju drugim zainteresiranim potrošačima. Jedino zadovoljavajuće rješenje koje može doprinijeti rješavanju obiju strana problema ona pronalazi u oblikovanju održivih kooperativnih institucija. Samo je na taj način moguće organizirati djelovanje aktera zainteresiranih za resurse zajedničkih zaliha koje neće dovesti do švercanja, varanja ili oportunističkog djelovanja.

Proučavajući niz empirijskih slučajeva u upravljanju zajedničkim dobrima diljem svijeta, pokazala je da postoje, u osnovi, tri bitna problema koja se pokazuju u svakom od tih slučajeva: problem ponude novih institucija, problem vjerodostojnog preuzimanja obveza i problem uzajamnog nadzora. Te probleme pak valja povezati s hijerarhijski ustrojenim sustavima pravila u skladu s kojima se raspolaze resursima zajedničkih zaliha. Na najnižoj su razini operativna pravila, kojima se u svojim dnevnim od-

lukama vode prisvajajući resursa. Operativni izbor koji nastaje kao rezultat primjene takvih pravila odnosi se na četiri temeljne odluke: o načinu prisvajanja, pribavljanja (pružanja usluga), nadzora i provođenja odluka vezanih uz resurse zajedničkih zaliha, poput riba u morima ili zaliha pitke vode.

Na višoj razini analize institucionalnih aranžmana valja uzeti u obzir pravila kolektivnog izbora. Riječ je o pravilima koja indirektno utječu na svakodnevne izbore. Izraz kolektivni izbor, koji Ostrom rabi kao oznaku za djelatnu primjenu takvih pravila, odnosi se, s jedne strane, na primjenu pravila koja u svom odlučivanju slijede opunomoćeni zastupnici prisvajajuča resursa – na pitanja koja se odnose na složeni problem menadžmenta, upravljanja resursima zajedničkih zaliha. Drugo, kod spomenute vrste izbora riječ je i o procesima uključivanja vanjskih vlasti, odnosno o kreiranju politika vezanih uz pitanje na koji način upravljati resursima zajedničkih zaliha.

Na najvišoj razini analize nalazi se konstitucionalni izbor, koji se odnosi na procese formulacije i modifikacije operativnih pravila odlučivanja. Pravila konstitucionalnog izbora utječu na operativne aktivnosti i rezultate svojim utjecajem na pravila kolektivnog izbora. Na toj razini izbora određuje se tko je uopće prikladan i na koji način može određivati specifična pravila koja se koriste u menadžmentu, kreiranju politika ili u donošenju pravnih odluka koje se tiču resursa zajedničkih zaliha.

Sve tri razine izbora i pripadajuća im pravila nisu međutim nešto što je moguće lako izdvojiti i učiniti neovisnim jedno o drugome. Upravo suprotno, Ostrom u nizu radova pokazuje da su ta pravila povezana, štoviše – da su “ugniježđena” jedno u drugo (*nesting of rules*).

Sva pravila, napominje ona, ugniježđena su u drugi sklop pravila koja određuju kako se prvi skup pravila može promijeniti. Gniježđenje pravila unutar pravila na različitim razinama slično je, smatra ona, gniježđenju računalnih jezika na nekoliko razina. Ono što je moguće učiniti na višoj razini ovisit će o mogućnostima i krajnjim granicama softvera (pravila) na toj razini, o softveru (pravilima) na dubljoj razini te o hardveru (resursu zajedničkih zaliha).

Institucije se u takvoj analizi *de facto* mogu odrediti kao skupovi radnih pravila koja se koriste kako bi se odredilo tko je ovlašten donositi odluke u nekoj areni djelovanja – operativnoj, kolektivnog izbora ili konstitucionalnoj. Pomoću institucija određuje se koje su akcije dopuštene, a koje ograničene, koja će se pravila prisvajanja resursa koristiti, koje procedure treba slijediti, koje se informacije moraju, a koje se ne smiju davati te koje će naknade davati pojedinci. Ono što je u svemu tome možda i najvažnije, radna pravila uvijek nadziru i provode, barem u nekoj mjeri, oni koji su izravno uključeni u prisvajanje resursa. U bilo kojoj situaciji može se stoga pretpostaviti da su pojedinci, na osnovi svog iskustva, u stanju dobro procijeniti razine nadzora i provođenja odluka vezanih uz prirodne resurse. Upravo na tome Elinor Ostrom zasniva svoju tezu da je u upravljanju zajedničkim dobrima neka vrsta samoupravljanja zainteresiranih aktera često bolji mehanizam alokacije nego što su to tržište ili državna regulacija.

Osim analize pravila za razumijevanje institucionalnog racionalnog izbora Elinor Ostrom važno je i razumijevanje arena djelovanja (*action arenas*). Na svakoj razini analize može postojati jedna ili više arena u kojoj će se pojavljivati različiti tipovi odluka. Izraz arena od-

nosi se na institucionalni kontekst neke odluke, koji može imati svoju formalnu i neformalnu stranu. Osim toga odnosi između arena i pravila rijetko uključuju samo jednu arenu i njezin odnos s jednom skupinom pravila. Najčešće više arena kolektivnog izbora utječe na skup operativnih pravila koja koriste prisvajajući kako bi izabrali strategije ubiranja plodova i ulaganja u resurse zajedničke zalihe. Odluke koje nacionalna zakonodavna tijela i sudovi donose u vezi s pristupom resursima određenog tipa u pravilu utječu na operativna pravila koja se primjenjuju u prisvajanju tog resursa.

Višerazinska dimenzija analize institucija postala je tijekom vremena zaštitnim znakom Ostromovih i bloomingtonske škole. Danas se taj pristup istraživača okupljenih oko *Workshopa* označava kao *IAD okvir* (*Institutional Analysis and Development* – Institucionalna analiza i razvoj). Za sam pristup presudno je insistiranje Ostromovih i njihovih suradnika na važnosti proučavanja utjecaja odluka donesenih na jednoj razini na odluke donesene na nekoj drugoj razini analize. Minuciozna analiza pravila i akcijskih arena treba omogućiti analitičarima da utvrde “na koji način specifična pravila dovode do posljedica na strukturu i dinamiku drugih razina” (Aligica, 2005: 161).

U teoriji Elinor Ostrom i pripadnika bloomingtonske škole jedan je od ključnih elemenata njihovo razumijevanje javne ekonomije. Izrazom “javne ekonomije” Ostromovi označavaju različite oblike kolektivnih potrošačkih jedinica, od malih ruralnih općina do velikih metropolitanskih cjelina. Njihova ključna uloga vezana je uz pribavljanje (*provision*) javnih usluga, funkciju koja se odnosi na postupak odlučivanja o načinu na koji će se osigurati pristup javnim uslu-

gama, njihova regulacija i prisvajanje. Proizvodnja javnih usluga se, sukladno tome, promatra kao funkcija koja je odvojena od pribavljanja. Razlikovanje pribavljanja i proizvodnje je u slučaju privatnih dobara nevažno. Potrošač koji, primjerice, kupuje automobil ne obavlja taj posao s proizvođačem automobila, već u autosalonima ovlaštenih prodavača. Autosalon se u tom slučaju pojavljuje kao posrednik između proizvođača i potrošača, no sam salon nije pribavljač tog dobra jer konačnu odluku o kupnji donosi potrošač. Budući da je dakle individualni potrošač *de facto* i pribavljač, spomenuto razlikovanje nema nekog naročitog smisla u razmatranju transakcija na privatnim tržištima. Kod kolektivnih dobara međutim razlikovanje fizičkog procesa putem kojeg će dobra biti stvorena (proizvodnja) i procesa kolektivnog odlučivanja putem kojeg će taj proizvod postati dostupan potrošačima (pribavljanje) ima itekako smisla. Na tu elementarnu činjenicu ukazali su još 1961. u svom znamenitom članku "Organizacija vlasti u metropolitanskim područjima: teorijsko istraživanje" Vincent Ostrom, Tiebout i Warren (McGinnis, 1999a: 31-51), te je spomenuto razlikovanje postalo jednim od temeljnih postulata bloomingtonske škole javnog izbora.

Ukazivanje na činjenicu da u privatnoj ekonomiji nije potrebno organizirati kolektivne potrošačke jedinice, jer odluke o potrošnji privatnih dobara donose sami potrošači putem mehanizma tržišta, poslužilo je kao dobar temelj za isticanje suštinskih razlika između javne ekonomije i privatnih tržišta. U javnoj ekonomiji alociraju se dobra koja nije moguće podvrgnuti načelu isključivanja, poput svih vrsta zajedničkih ili javnih dobara. Suštinsku značajku tržišnog mehanizma, da se iz potrošnje dobra is-

ključuje potrošač koji ne plati određeno dobro, nije moguće jednoznačno primijeniti u slučaju spomenutih dobara. Za ta je dobra naime karakteristična pojava neplatiša, odnosno onog što se u kolokvijalnom jeziku označava izrazom "švercer". Razlika je samo u tome što se sa svakom dodatnom potrošnjom zalihe zajedničkih dobara, poput zaliha vode ili riba u morima ili oceanima, smanjuju i postaju u manjim količinama raspoložive novim, potencijalnim potrošačima. Za razliku od tih, iscrpivih dobara, u slučaju čistih javnih dobara, kao što su, primjerice, nacionalna sigurnost (obrana) i održavanje javnog reda i poretka (policija), potrošnja dodatnih potrošača u pravilu ne smanjuje potencijal potrošnje koji ostaje na raspolaganju dodatnim, novim potrošačima.

Nakon istraživanja načina na koji se pružaju usluge u američkim metropolitanskim područjima, čime se uvrstila među najznačajnije istraživače javnih dobara u SAD-u, Elinor Ostrom postupno se počela okretati detaljnijem proučavanju iscrpivih resursa. Resursi zajedničkih zaliha (*common-pool resources*) pokazali su joj se kao izazovniji istraživački zadatak. Sve veće iskorištavanje iscrpivih resursa dovelo je tijekom vremena u pitanje opstanak osnove tih dobara, jer je razina sječe šuma, izlova ribe ili pak iscrpljivanja zaliha pitke vode počela dovoditi u pitanje ekološku ravnotežu same prirode. Pri svemu tome ona je nastojala pokazati da se efikasni sustavi regulacije tih dobara mogu zasnovati i na oblicima koji se ne odnose na tržišne mehanizme ili pak na hijerarhijsko usmjeravanje države. Minucioznom analizom aranžmana putem kojih se donose odluke o eksploataciji resursa zajedničkih zaliha ona je nastojala pokazati da različiti oblici samoupravljanja,

odnosno samoodlučivanja lokalnih zajednica mogu biti jednako tako dobra osnova za pružanje usluga vezanih uz takve, iscrpive resurse. Spomenute aranžmane nastojala je rasvijetliti uporabom složenih, analitičkih postupaka zasnovanih na formalnoj političkoj analizi prožetoj matematičkim modelima, s teorijom igara kao glavnim oruđem.

Razmatrajući konkretne primjere alociranja resursa zajedničke zalihe, pokazala je da su akteri, koji sudjeluju u pribavljanju te vrste dobara, u stanju riješiti sve probleme koji proisteknu iz njihova kolektivnog djelovanja, bez bilo kakvog upletanja sa strane. Tradicionalni metodološki pristupi takvim situacijama, poput Olsonove "logike kolektivnog djelovanja", "tragedije zajedničkog dobra" Garretta Hardina ili pak "zatvorenikove dileme" Rusella Hardina, pokazali su se, prema njezinu mišljenju, odveć pesimističnim u odnosu na probleme koji mogu nastati u kolektivnom djelovanju vezanom uz zajednička dobra. Ona stoga odbacuje pretpostavku da pojedinci neće osmisliti vlastita pravila alociranja tih dobara. Nasuprot tome, uvjerljivo pokazuje da se to može desiti, štoviše – da se vrlo često i dešava! Naime pojedinci suočeni s problemom kolektivnog djelovanja u procesu pribavljanja zajedničkih dobara osmišljavaju vlastita pravila te se obvezuju na njihovo poštovanje i nadzor kako bi na taj način promijenili strukture odnosa koje bi mogle dovesti do neuspjeha kolektivnog djelovanja zasnovanih na takvoj, kooperativnoj osnovi. Pokazalo se da je kapacitet pojedinaca da restrukturiraju svoje međusobne odnose u procesu kolektivnog djelovanja često znatno veći nego što su pretpostavljala sva tri prethodno spomenuta pristupa. Ona je pritom pokazala da preveliko oslanjanje na prevelika analitička

pojednostavljenja teorije racionalnog izbora, koje dolazi do izražaja u različitim modelima teorije igara, često onemogućuje ispravno razumijevanje ishoda kolektivnog djelovanja. Stoga u znatno većoj mjeri treba uzimati u obzir specifične institucionalne značajke konkretnih situacija (*action situation*) unutar kojih se odvija kolektivno djelovanje, što ju je postupno dovelo do pristupa koji se danas označava institucionalnim racionalnim izborom.⁵

Pozivanje na kontekstualnost institucionalnih aranžmana dovelo ju je dakle do djelomičnog odbacivanja deduktivne logike teorije racionalnog izbora. Usmjeravajući svoju istraživačku pozornost na konkretnu akcijsku situaciju, Elinor Ostrom veliki je broj konstantnih pretpostavki pretvorila u promjenjive veličine, šireći na taj način opseg svog istraživanja. Zbog toga njezin istraživački pristup dobiva oblik okvira (*framework*), koji može biti podudaran s nizom modela. Njegova je funkcija da utvrdi bitne, a ne jednu jedinu varijablu koja objašnjava ishod kolektivnog djelovanja. No takav pristup koji se, kao što smo prethodno naglasili, u literaturi naziva institucionalnim racionalnim izborom, stvara neke dodatne probleme. Za razliku od drugih pristupa kolektivnom djelovanju institucionalni pristup suočava se ne samo s problemima vezanim uz pribavljanje zajedničkih i javnih dobara već i s problemom prisvajanja (*appropriation*). Riječ je o preuzimanju resursnih jedinica iz nekog tipa resursnog sustava, tako da se pojam prisvajanja može odno-

⁵ Riječ je o pristupu koji se uobičajeno navodi kao jedan od triju temeljnih pristupa unutar novog institucionalizma: sociološkog institucionalizma, historijskog institucionalizma i institucionalizma racionalnog izbora.

siti na pastire, navodnjavaše u irigacijskim sustavima, ribare i sve druge koji se koriste resursima zajedničke zalihe. Za razliku dakle od čistog javnog dobra čija su proizvodnja i potrošnja nedjeljive, tako da se, primjerice, svatko tko bi mogao zagaditi atmosferu mora svojevolumeno suzdržati da to ne učini, proizvodnja i potrošnja zajedničkih dobara naprosto su djeljive. Zbog djeljivosti i mogućnosti privatnog prisvajanja, po čemu su zajednička dobra slična privatnim dobrima, prisvajajući se moraju suglasiti o raspodjeli proizvedenih količina. Problem je u tome što u slučaju privatnih dobara tu zadaću razmjerno efikasno obavlja tržište, koje se kod zajedničkih dobara pokazuje neefikasnim alokacijskim mehanizmom.

Naredni problem koji nastaje napuštanjem tradicionalnih deduktivnih pristupa racionalnog izbora očituje se u nemogućnosti da se problem kolektivnog djelovanja razmotri isključivo na jednoj, operativnoj razini analize. Pristup institucionalnog racionalnog izbora, na način na koji su ga razvili Elinor i Vincent Ostrom, pretpostavlja razlikovanje triju razina izbora: konstitucionalnog izbora, kolektivnog izbora i operativnog izbora. Pravila kolektivnog izbora određuju tako operativnu razinu izbora, a ta su pak pravila određena konstitucionalnom razinom izbora. Razlikovanje tih triju razina izbora omogućilo je Elinor Ostrom slojevito formuliranje triju temeljnih zagonetki vezanih uz pitanje kolektivnog djelovanja: problema ponude novih institucija, problema vjerodostojnog obvezivanja i problema uzajamnog nadzora.

Prvi se problem odnosi na stvaranje novog skupa institucija. Pozivajući se na kritička promišljanja novog institucionalizma, ona je pokazala da institucionali-

zam ima problema s odgovorom na pitanje zašto uopće nastaju institucije. Da bi se odgovorilo na to pitanje, potrebno je ponovno posegnuti za teorijom igara, gdje teorije ponovljenih igara u situacijama neizvjesnosti objašnjavaju na koji se način može proizvesti suradnička ravnoteža koja vodi uspostavljanju povjerenja i osjećaja zajednice. Drugi problem vezan je uz pitanje vjerodostojnog obvezivanja. Je li moguće da se bez sustava vanjskih sankcija osigura pridržavanje preuzetih obveza? Standardne teorije racionalnog izbora tvrde da to nije moguće, no proučavanje konkretnih slučajeva raspolaganja resursima zajedničke zalihe dovelo je Elinor Ostrom do zaključka da je to pod određenim uvjetima moguće. I na kraju, standardna teorija kolektivnog djelovanja ne pokazuje na koji se način može osigurati uzajamni nadzor prisvajača nekog zajedničkog dobra. Ostrom je, za razliku od takvih pristupa, pokazala da se to, pod određenim uvjetima, može riješiti unutar same skupine prisvajača. Pri svemu tome od ključne je važnosti uspostavljanje ovisnosti svih triju navedenih problema. Bez nadzora nema ni vjerodostojnog obvezivanja, jednako kao što bez vjerodostojnog obvezivanja nema ni razloga da se predlažu nova pravila.

Proučavajući probleme upravljanja resursima zajedničke zalihe diljem svijeta, Elinor Ostrom došla je do važnih metodoloških zaključaka o značajkama evolucije institucija vezanih uz pribavljanje zajedničkih dobara. Jedna od najvažnijih implikacija njezine analize jest tvrdnja da traganje za jednim općim modelom analize treba jednostavno napustiti. Umjesto toga ona predlaže usmjeravanje pozornosti na kontekstualnost i detaljno proučavanje specifičnih institucionalnih aranžmana vezanih uz pojedine situaci-

je. To se, po njezinu mišljenju, pokazalo ključem za razumijevanje složenih situacija raspolaganja resursima zajedničke zalihe. Lokalni običaji i znanje mogu, drugim riječima, biti rješenjem dilema kolektivnog djelovanja.

Metodologijski pristup Elinor Ostrom i čitave bloomingtonske škole može se zbog svega toga ocijeniti kao kombinacija “zgnusnutog”, detaljističkog pristupa koji insistira na nizu pojedinačnih značajki predmeta koji se proučava i razmjerno “mršavih” teorijskih pretpostavki od kojih se početno polazi (Boettke, Coyne, 2005, 157). Usporedi li se takav pristup sa standardnom ekonomijom, ubrzo dolazimo do sličnosti u pogledu “mršavosti” teorijskih pretpostavki od kojih se polazi, za razliku od, primjerice, glavnog toka sociologije ili antropologije. S druge strane, standardna ekonomija ne pridaje veliku važnost ispitivanju empirijskih pretpostavki na kojima se zasniva *IAD okvir* bloomingtonske škole. Pristup standardne ekonomije je “čist”, bez pretjeranih detaljiziranja o pojedinačnim situacijskim značajkama predmeta istraživanja. S te točke motrišta glavni je tok ekonomije sličan političkoj znanosti zasnovanoj na strogim kvantitativnim mjerenjima i sofisticiranoj statistici, koja ne pokazuje previše interesa za “zgnusnute”, detaljističke opise predmeta istraživanja. U mnogo se većoj mjeri oslanja na opće, bihevioralne značajke u ponašanju aktera. Takva politička znanost, opet, dijeli sa sociologijom i antropologijom široko konstruirane teorijske pretpostavke istraživanja, za razliku

od “mršavih” pretpostavki *IAD okvira* i glavnog toka ekonomije.

Kombinirajući empirijske pretpostavke istraživanja zasnovane na detaljističkim opisima i razmjerno ograničen niz teorijskih pretpostavki, Elinor Ostrom razvila je, zajedno s drugim pripadnicima bloomingtonske škole, originalan metodologijski pristup, koji predstavlja jedan oblik novog institucionalizma jer povezuje pristup racionalnog izbora s proučavanjem institucija. Pozivanje na Tocquevillea trebalo im je, pritom, omogućiti da temelje svoje analize ne zasnivaju samo na metodologijskom individualizmu ili pak na holizmu, koji tako snažno obilježavaju teoriju racionalnog izbora. Umjesto toga razvili su pristup koji su prvotno označili “metodologijskim komunitarizmom”, a u novije vrijeme “Tocquevilleovom analitikom”. Elinor Ostrom pritom pripada zasluga što je razmjerno “čiste” empirijske pristupe glavnog toka ekonomije nadopunila detaljističkim, “zgnusnutim” pristupom, ostajući vjerna “mršavim” teorijskim pristupima kakve gaji uobičajena ekonomska znanost. Proučavajući pritom mnogobrojne institucionalne značajke u kojima ljudi odlučuju o zajedničkim ili javnim dobrima, nepovratno je zadužila političku znanost, ali i stvorila osnovu za oblikovanje pravednijih politika upravljanja prirodnim resursima i socijalno-ekonomskim razvojem. Zbog toga je, uostalom, i dobila Nobelovu nagradu za ekonomiju 2009. godine, kao prva žena u povijesti kojoj je uspjele postići takvo priznanje.

**GLAVNI RADOVI
ELINOR OSTROM:**

Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press [hrvatski prijevod: Ostrom, E. (2006) *Upravljanje zajedničkim dobrima: evolucija institucija za kolektivno djelovanje*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk].

Ostrom, E., Gardner, R., Walker, J. (1994) *Rules, Games, and Common-Pool Resources*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Ostrom, E. (2005) *Understanding Institutional Diversity*. Princeton: Princeton University Press.

**SEKUNDARNA LITERATURA
O ELINOR OSTROM I
BLOOMINGTONSKOJ ŠKOLI:**

Aligica, P. D. (2005) Institutional analysis and economic development policy: notes on the applied agenda of the Bloomington School: Extending Peter Boettke and Christopher Coyne's Outline of the Research Program of the Workshop in Political Theory and Policy Analysis. *Journal of Economic Behavior & Organization* 57 (2): 159-166. [cjelokupni broj ovog časopisa posvećen je doprinosu Elinor i Vincenta Ostroma političkoj znanosti, a priloge su napisali redom: P. D. Boe-

ttke i C. J. Coyne, P. D. Aligica, M. D. McGinnis, R. E. Wagner, R. Herzberg, S. J. Shivakumar, T. Dietz, C. C. Gibson, M. Sproule-Jones, A. Sawyer, P. T. Leeson]

Aligica, P. D., Boettke, P. J. (2009) *Challenging Institutional Analysis and Development: The Bloomington School*. New York: Routledge.

Boettke, P. J., Coyne, C. J. (2005) Methodological individualism, spontaneous order and the research program of the Workshop in Political Theory and Policy Analysis. *Journal of Economic Behavior & Organization* 57 (2): 145-158

McGinnis, M. D. (1999a) *Polycentricity and Local Public Economies: Readings from the Workshop in Political Theory and Policy Analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

McGinnis, M. D. (1999b) *Polycentric Governance and Development: Readings from the Workshop in Political Theory and Policy Analysis*. University of Michigan Press.

McGinnis, M. D. (2000) *Polycentric Games and Institutions: Readings from the Workshop in Political Theory and Policy Analysis*. University of Michigan Press.

Mitchell, W. C. (1988) Virginia, Rochester, and Bloomington: Twenty-Five Years of Public Choice and Political Science. *Public Choice* 56 (2): 101-119.

STRANKE I JAVNE POLITIKE: IZBORI U HRVATSKOJ 2007.

Alem Maksuti

*Fakulteta za društvene vede,
Univerza v Ljubljani*

Recenzija

Ideja o tome da političke stranke imaju krucijalnu ulogu u javnopolitičkim (*public policy*) procesima proizlazi iz njihova nedvojbenog utjecaja na izbore i izborne rezultate u demokratski stabilnim državama.* Budući da utječu na oblikovanje javnih politika, političke su stranke svojevrsna veza između ljudi i njihovih vlada. One djeluju na granici između državne institucionalne strukture i društvenih aktera i pritom često imaju ulogu *gatekeepera* preko kojega različiti akteri dobivaju pristup poziciji odnosno instrumentima političke moći. Političke stranke utječu na javne politike ponajprije preko svoje uloge u formiranju izvršne i zakonodavne vlasti. Tome, naravno, prethodi sam proces izbornog natjecanja na kojem stranke nastupaju s jasnim *policy*-preferencijama zapisanim u njihovim političkim programima, za koje se pretpostavlja da su ključni sadržajni elementi (pred)izborne bitke i ključne determinante postizbor-

nog političkog procesa u smislu formiranja izvršne vlasti (Laver i Hunt, 1992).

Zbornik *Stranke i javne politike* važan je element u mozaiku (hrvatske) političke znanosti koji otvara raspravu o tome kako političke stranke razumiju javne politike, koje bi – kao potencijalni okviri za rješavanje određenih problema (Howlett i sur., 2009) – trebale biti zastupljene u njihovim programima. S pretpostavkom o modernizaciji (pred)izborne kampanje, koja je posljedica transformacije društvenih veza, razvoja masovnih medija i sve jačeg prodora političkog marketinga, programi političkih stranaka gube važnost i kredibilitet u strategijama nastupa stranaka na izborima. To je moguća podloga znanstvenog argumenta u analizama preferencija birača i njihove uloge u izbornom procesu, ali ne i u analizama sadržaja javnih politika koje u obliku stajališta formuliraju političke stranke u svojim programima (Robertson, 1976). Neposredni

* Petak, Zdravko (ur.): *Stranke i javne politike: izbori u Hrvatskoj 2007.*, Zagreb, Fakultet političkih znanosti, Biblioteka Politička misao, 2009, 268 str.

utjecaj političkih stranaka na javne politike tako je vidljiv već u samom procesu definiranja javnih problema, odnosno vrste rješenja koja moraju biti u skladu s preferencijama potencijalnog biračkog tijela. Pritom veliku ulogu imaju same političke stranke, potom mediji pri oblikovanju javne agende i, naravno, određeni kontekst, odnosno predizborni proces u kojem političke stranke prepoznaju dominantnost (*salience*) određenih problema u društvu.

Autori zbornika *Stranke i javne politike* bave se analizom odnosa hrvatskih političkih stranaka prema različitim javnim politikama (ekonomskoj, zdravstvenoj, obrazovnoj) u kontekstu procesa demokratizacije hrvatskog stranačkog sustava i ulogom Sabora u procesu pristupanja Hrvatske Europskoj uniji (EU). Isto tako pokušavaju proučiti stupanj prisutnosti racionalnog momenta politike (*policy*) u programima političkih stranaka koje su sudjelovale u parlamentarnim izborima u Hrvatskoj 2007. godine. Zadnje poglavlje u zborniku donosi analizu socijalnog kapitala u Hrvatskoj. U njemu se autor bavi analizom kulturne i strukturne dimenzije socijalnog kapitala i njegove uloge u oblikovanju socijalno, ekonomski i politički stabilnije zajednice, koja bi posljedično trebala olakšati postizanje određenih ciljeva na putu društvenog razvoja. Zbornik je strukturno podijeljen na sedam poglavlja koja bi se mogla definirati kao individualni tematski sklopovi u kojima autori analiziraju različite segmente odnosa između političkih stranaka i javnih politika služeći se različitim metodološkim pristupima. Zbornik je ujedno u sadržajnom smislu koherentna cjelina izabranog predmeta proučavanja u kojoj se oslikavaju pogledi mlađih znanstvenika, što – prema urednikovim riječima –

odražava i neku vrstu generacijskog manifesta.

Poznato je da programske dokumente političkih stranaka imaju važnu ulogu u njihovu pozicioniranju na kontinuumu ideološko-kulturnog i socijalno-ekonomskog rascjepa, gdje često dolazi do pojednostavljenog razumijevanja pozicije političke stranke u svjetlu ideološke jednodimenzionalnosti “lijevo-desno”. U poglavlju o odnosu političkih stranaka prema ekonomskoj politici Z. Petak – na temelju modela stvaranja makroekonomske politike zasnovanog na stranačkoj diferencijaciji (prema D. Hibbsu) – proučava stajališta o ekonomskim politikama konzervativnih, odnosno socijaldemokratskih stranaka. Poglavlja koja govore o prisutnosti zdravstvene (D. Radin i A. Džakula) i obrazovne (V. Baričević i V. Koska) politike u programima stranaka i o njihovoj zastupljenosti na izborima uključuju i pogled iz perspektive (racionalnog) birača, pa se autori u analizi, pored proučavanja sadržaja programa političkih stranaka, služe i elementima proučavanja javnog mnijenja (telefonski intervju), medijskih sadržaja (dnevni časopisi) i neposrednog intervjuiranja političkih lidera. Autori uočavaju da obje teme spadaju u okvir predizbornog diskursa hrvatskih političkih stranaka, s tim da zdravstvena politika nije toliko važan element u njihovim platformama. Donekle je drugačije na polju obrazovne politike, koju političke stranke u nekim državama Zapadne Europe smatraju važnim političkim pitanjem. Razlike između programa hrvatskih političkih stranaka u pogledu te javne politike autori smatraju manjim i punim nedostataka pri izgradnji modela obrazovanja.

Opće je prihvaćena činjenica da su stranački programi i stavovi birača vr-

sta simboličkog tržišta na kojem se susreću ponuda i potražnja (D. Dolenc). To je u kontekstu svoje ekonomske teorije demokracije utvrdio i A. Downs (1957/1992), pozivajući se pritom na ideju A. Smithiesa (1941) o elastičnoj potražnji (*elastic demand*) koja, ako je primijenimo na svijet politike, govori o (ne)participaciji građana na izborima kao primjeru njihove ideološke udaljenosti, odnosno blizine u odnosu na ideološke pozicije političkih stranaka. Autorica u svojem tekstu zaključuje da se u predizornoj kampanji u Hrvatskoj 2007. uglavnom govorilo o pitanjima nacionalnih interesa, pravima Hrvata u dijaspori, ulozi Crkve u društvu te o komunističkoj prošlosti. Za potpuniju sliku autorica je uključila i dimenziju europske stranečakog diskursa, te je na osnovi prije utvrđenih rascjepa analizom stranačkih programa došla do zaključka o pripadnosti dviju najvećih hrvatskih političkih stranaka (HDZ-a i SDP-a) europskim obiteljima socijaldemokrata i kršćanskih demokrata, o čemu u nekoj mjeri govori i Z. Petak u poglavlju o ekonomskoj politici.

U poglavlju koje govori o neuspjehu javnih politika na parlamentarnim izborima 2007. K. Petković najprije daje sažet povijesni razvoj stranačke arene u Hrvatskoj od osamostaljenja do danas, a zatim analizom parlamentarnih izbora (2007) potvrđuje prisutnost medijskog spektakla i elemenata političke propagande, koji prevladavaju nad sadržajnim elementima predizborne kampanje. Usredotočuje se na analizu redistribucijskih javnih politika (prema T. Lowiu) te analizom stranačkih programa dolazi do uvida o minornim razlikama među njima i zaključuje da simbolička politika prevladava nad stvarnom. Razloge za to Petković vidi u uskom manevarskom

prostoru za definiranje razlika među političkim strankama, koje su primorane da – pored ideoloških razlika – svoje političke preferencije grade na temama koje se uglavnom tiču tržišnih kretanja u doba globalizacije, elemenata lokalne demografske situacije (negativan prirodni prirast, staro stanovništvo i milijun umirovljenika) te ovisnosti o preuzetom putu ulaska Hrvatske u EU. O povezanosti potonjeg s ulogom Hrvatskog sabora u procesu pristupanja Hrvatske EU-u više govori M. Škrabalo, koja iznosi podatke o radu Sabora te ističe važnost njegove legitimacijske funkcije i uloge u poticanju sadržajnih rasprava o ključnim pitanjima europskih integracija, u koje su pored političara uključeni i stručnjaci i praktičari za područja različitih javnih politika. Autorica zaključuje da se Hrvatski sabor nije dovoljno prilagodio novim okolnostima i da parlamentarne stranke u Hrvatskoj nisu posve osvijestile vlastitu važnost u odnosu na vlade i institucije EU-a.

U zadnjem poglavlju zbornika B. Šalaj pokušava odgovoriti na pitanja o razini socijalnog kapitala i povezanosti njegovih dviju dimenzija (izloženi podaci pokazuju pozitivnu povezanost za Hrvatsku). Na osnovi rezultata provedenog empirijskog istraživanja autor pokušava objasniti uključenost socijalnog kapitala u političku participaciju. Pritom dolazi do zaključka da povjerenje u društvu pozitivno utječe na političku participaciju, što je argument koji ide u prilog tezi da dobri odnosi među ljudima u nekoj zajednici bitno utječu na njezinu socijalnu i političku djelotvornost. Gledano iz tog kuta, okviri za rješavanje određenih društvenih problema predstavljeni u stranačkim programima morali bi biti usklađeni na relaciji birači-političke stranke, što ujedno znači i bolje razumi-

jevanje odnosa političkih stranaka i javnih politika.

Zbornik *Stranke i javne politike* na primjeru parlamentarnih izbora u Hrvatskoj 2007. nudi detaljan uvid u to kako hrvatske političke stranke razumiju ključne sadržajne elemente izborne kampanje (javnih politika) i sam izborni proces. Baveći se utjecajem političkih stranaka na oblikovanje javnih politika, zbornik otvara širok dijapazon ideja i različitih metodoloških pristupa koji nam nude širu sliku o stanju na polju stranačkog nadmetanja u trenutku (pred)izbornog procesa. Zajednički rad autora, gledano u cjelini, svjež je i inovativan pogled na izabranu tematiku koji uključuje ideje

svjetski priznatih znanstvenika s područja političke znanosti, slijedeći pritom načela znanstvenog kanona te doprinoseći razvoju političke znanosti u Hrvatskoj. Detaljan prikaz različitih podataka i provedenih empirijskih istraživanja pomaže čitatelju da izgradi jasnu sliku o stanju na jednom političkom prostoru, što je konstruktivno polazište za daljnja istraživanja i zanimljiva idejna pozicija za svakog pojedinca. Poznavanje konteksta i uključenost cjelokupnog rada u geopolitički prostor dobra je podloga za potencijalna buduća istraživanja političkih stranaka i javnih politika kako u nacionalnom tako i u regionalnom, odnosno nadnacionalnom političkom okviru.

LITERATURA

Downs, A. (1957/1992) *An economic theory of democracy*, New York: Harper Collins.

Howlett, M., Ramesh, M., Perl, A. (2009) *Studying public policy: policy cycles & policy subsystems*, Oxford: Oxford University Press.

Laver, M., Hunt B. W. (1992) *Policy and party competition*, New York, London: Routledge.

Robertson, D. (1976) *A theory of party competition*, London: Wiley.

GESCHICHTSPOLITIK UND SOZIALWISSENSCHAFTLICHE THEORIE

Tihomir Cipek

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Recenzija

Zbornik koji predstavljamo javnosti rezultat je rada sekcije Politika i povijest Njemačke udruge za političku znanost (Deutsche Vereinigung für Politische Wissenschaft, DVPW).^{*} Radi se o trećem zborniku u nizu koji iz različitih aspekata tematizira politiku povijesti. Prije njega objavljeni su zbornici “Engagierte Demokraten. Vergangenheitspolitik in kritischer Absicht” (1999) i “Geschichtspolitik. Wer sind ihre Akteure, wer ihre Rezipienten?” (2004). Objavljeni su tekstovi najprije u obliku izlaganja bili predstavljeni na kongresima DVPW-a.

Politika povijesti mlada je politološka disciplina koju su začeli upravo njemački politolozi i politologinje. Pojam politika povijesti prvi se put spominje 1986. godine u čuvenom “Historikerstreitu” (svađi povjesničara). Isprva se dakle radilo o pojmu kojim se u polemikama nastojao raskrinkati protivnik kao prevrtljivac koji izvrće povijesne činjenice da bi “dokazao” vlastite teze. U smislu novog politologijskog koncepta ko-

jim se istražuju politički procesi prvi ga je upotrijebio Michael Wolffsohn 1988. godine. Nakon prihvaćanja kulturalnog obrata i u političkoj znanosti pojmom politika povijesti označuje se nova politologijska disciplina. U tom ga je smislu krajem devedesetih godina 20. stoljeća afirmirao Edgar Wolfrum. Zadaća politike povijesti jest analiza političko-legitimacijske funkcije različitih interpretacija povijesti. Tri su glavna područja predmet njezine analize: prvo, slika povijesti koja ima integrativnu funkciju za društvo; drugo, povijesne pretpostavke političkog djelovanja (*legacy-teorija*) koje imaju konstitutivnu funkciju za recentni politički sustav; i, treće, način i cilj zbog kojeg se neki povijesni događaj neposredno rabi u politici: da bi se iz povijesti legitimiralo političko djelovanje, izvršilo razgraničenje prema prošlom političkom poretku, ili povijest pak služi kao argument u dnevnoj stranačkoj političkoj borbi.

Urednici zbornika u uvodnoj su studiji naglasili da tekstovi u zborniku pro-

^{*} Horst-Alfred, Heinrich/Michael Kohltruck (ur.), *Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2008, 146 str.

izlaze iz dviju kultura gnoseoloških teorija unutar društvenih znanosti. Realističke, koja smatra da su ljudi kao spoznajući subjekti sposobni neposredno spoznati stvarnost koja ih okružuje i da stoga svoje spoznaje mogu provjeriti neposredno u samom realitetu. Naravno, realisti ne tvrde da su spoznaja i svijet identični, ali smatraju da je moguća objektivna spoznaja, iako, naravno, priznaju da ne možemo imati potpuno izvjesno znanje o svijetu. Suprotno tomu, konstruktivistička paradigma pretpostavlja da nije moguće neposredno iskustvo svijeta, nego da je spoznaja uvijek rezultat naše konstrukcije, dakle spoznajući svijet, mi samo pretpostavljamo da je on jednak našoj predodžbi. U taj tip teorija spada *cultural turn* koji svraćá pozornost na kulturnu dimenziju političkih procesa. Obje su teorije primijenjene u politologijskim istraživanjima tranzicije koja se bave utjecajem *cleavages* ili pak *legacies* na institucionalizaciju političkih struktura u postsocijalističkim državama. Tekstovi zbornika mogu se čitati i kao razgovor između realista i konstruktivista, te su s metodologijskog motrišta izuzetno poticajni i zanimljivi.

U tekstu "Erklärung von Geschichtspolitik mittels der Theorie sozialer Identität" Horst-Alfred Heinrich analizira odnos između teorije socijalnog identiteta i politike povijesti. Pita se zašto pojedinci i socijalne grupe za konstrukciju svojeg identiteta nužno trebaju "veliku i slavnu povijest". Odgovor je pronašao u postavkama teorije socijalnog identiteta koja pokazuje kako svi ljudi, a i socijalne skupine, imaju potrebu za samopoštovanjem. Ono proizlazi iz socijalnog vrednovanja pri kojem jedna skupina sebe doživljava boljom od druge. Za to joj je nužno potrebno da svoju povijest tuma-

či kao veliku i slavnu. Zanimljiv je njegov primjer njemačke politike povijesti, jer radi se o naciji koja se zbog nacizma ne može pozitivno identificirati sa svojom prošlošću. Na tom je primjeru uspješno pokazao značajke teorije socijalnih identiteta Henria Tajfela. Zaključio je da se ona može uspješno primijeniti u tumačenju sukoba u kulturi sjećanja i politici povijesti, ali ujedno ukazuje i na njezina ograničenja.

Johannes Marx u tekstu "Geschichtspolitik und Rational Choice-Theorie. Zur ökonomischen Betrachtung kultureller Phänomene" pokazuje kako se ekonomska istraživanja mogu uspješno povezati s konceptom politike povijesti. Polazi od stava da se širenjem pojedinih slika povijesti doprinosi uspjehu pojedinih političkih odluka, koje, naravno, imaju i ekonomske posljedice ili su zapravo od početka imale jasne ekonomske ciljeve. Naime određena politika povijesti utječe na način razumijevanja stvarnosti, dakle na subjektivni doživljaj zbilje, a samim time i na način političkog odlučivanja i djelovanja. Iz određene slike povijesti pojedinac će odabrati ono djelovanje kojim će povećati svoju dobit. Kultura i s njome usko povezana percepcija povijesti definirane su kao proizvod, ali i kao pretpostavka individualnog djelovanja, što je ključna teza ovog članka.

Mark Arenhoevel u tekstu "Das Gedächtnis der Systeme" razvija svoje stavove pomoću teorije socijalnih sistema. Smatra da ona omogućuje da se spozna tko su nositelji socijalnog sjećanja, u kakvom su međusobnom odnosu razni podsustavi sjećanja, te da se shvate promjene slike povijesti izazvane globalizacijom. Tvrdi da su socijalni sistemi nezamislivi bez vlastitog sjećanja koje oblikuje njihov identitet. Svaki se sistem

mora razlikovati od nekog drugog sistema, a to pretpostavlja da jasno razlikuje svoju prošlost od svoje budućnosti. Taj se odnos temelji na spoznaji o tome što se ne smije zaboraviti, odnosno čega se trebamo sjećati. Sjećanje je pojmljeno kao pretpostavka za oblikovanje dobre komunikacije unutar sistema na kojoj se temelje javni diskursi, a time i političko odlučivanje. Ističe da je rezultat politika povijesti unutar političkog sistema politička obveza, obveza da se određenim događajima iz povijesti iskazuje javno poštovanje. Arenhoevel zaključuje da svaki politički sistem radi vlastite stabilnosti nastoji njegovati sjećanje na događaje iz povijesti koji ga legitimiraju te ih tumači kao dobar ishod povijesnih zbivanja.

U tekstu pod naslovom “Konstruktion, Bedeutung, Macht. Zum kulturwissenschaftliche Profil einer Analyse von Geschichtspolitik” Harald Schmid ukazao je na kontinuitet znanstvenih istraživanja kulture unutar kojih je došlo do propitivanja samog pojma kulture. Istaknuo je kako kulturalne studije žive od preuzimanja istraživačkih motiva strukturalizma, a kao bitno obilježje novog kulturalnog pristupa navodi nestanak “velikih pripovijesti”. Dalje naglašava da za objašnjenje djelovanja političkih subjekata treba dobro istražiti odnos između slika o povijesti i njihove veze s političkim interesima, tvrdeći da je to moguće samo ako se istraživanje politike povijesti povežu s istraživanjem kulture. Na taj se način mogu otkriti izvori simboličke strane moći, a to je u suvremeno vrijeme vladavine medija iznimno važno. Mediji i politika simbola postaju naima važan subjekt legitimacije političkog poretka.

U svom članku “Politische Erinnerung. Eine akteurs- und handlungsbe-

zogene Perspektive auf den Zusammenhang von Gedächtnis, Erinnerung und Politik” Brigitta Schwelink – koja se afirmirala kao urednica knjige “Politikwissenschaft als Kulturwissenschaft” – naglašava potrebu da se tragovi prošlosti traže i ondje gdje se ona prvi pogled ne vidi, dakle ondje gdje nije izričito zastupljena. Smatra da bi se analizom sjećanja moglo pokazati na koji se način oblikuju društvene veze, a samim time i odnos između procesa pamćenja, političkog identiteta i političkog legitimiteta. U tom se smislu zalaže za istraživanje utjecaja povijesti na politiku te načina na koji se politika služi poviješću za legitimaciju svojih postupaka. Smatra da u obzoru politike povijesti treba istraživati način na koji se u javnosti predstavlja odnos između kolektivnog sjećanja, procesa pamćenja u svrhu simboličkog ocrtavanja, a samim time i stabilizacije političkih kolektiva.

Zbornik zaključuje tekst Claudie Froelich i Michaela Kohlstrucka “Aus der Geschichte lernen. Zur aktuellen Bedeutung einer Alltagsmaxime” u kojem se, kako nam govori i naslov njihova članka, pitaju može li se učiti iz povijesti. Prikazan je način na koji se Nijemci suočavaju sa svojom prošlošću i kako se s obzirom na aktualne političke zahtjeve mijenja pedagoška funkcija maksime *historia magistra vitae*. Konstatirali su da se u suvremenom njemačkom društvu zahtjev da se uči iz povijesti shvaća na nekoliko različitih razina. Na razini etike radi se o zahtjevu da se iz učenja izvuče moralna pouka, dakle više se radi o tome da se uči od povijesti nego o njoj. Istaknuto je da taj tip učenja o prošlosti nastoji oblikovati spoznaju o važnosti poštovanja ljudskih prava. Učenje od povijesti za Nijemce znači da se učenici identificiraju sa svojom nacijom i da na

taj način osjete obvezu da poštuju žrtve nacističkog režima.

Ova knjiga bit će dragocjena pomoć politologinjama i politolozima koje zanima način na koji se konstruira političko, dakle onima koje zanima jedan od najvažnijih aspekata politike, naime borba za vlast nad formiranjem javnog diskursa. Očito je naime da onaj koji ima monopol nad označavanjem i definiranjem socijalnih fenomena u pravilu dominira i u politici. Stoga su se kolegice i kolege okupljeni u DVPW-u potrudili pokazati kako politologija traži odgovore na ovo za legitimaciju političkog poretka ključno pitanje. Iz njega proizlaze pitanja na koje ukazuje ova knjiga. Tko odlučuje o javnom predstavljanju određene slike povijesti? U čijem se interesu određuje

ni povijesni događaji nastoje potisnuti, a drugi istaknuti? Kako se uopće oblikuje određeni sustav značenja? Kako određena percepcija povijesti utječe na djelovanje političkih subjekata? Koliko se uopće na nečije stavove i djelovanje može utjecati službenom slikom povijesti? Koliki je prostor za manipulaciju različitim interpretacijama povijesti? Ova knjiga pružit će izvrsne metodologijske naputke za traženje odgovora na navedena pitanja. Na mnoga su pitanja na primjerima Japana i Njemačke autorice i autori već dali izvrsne odgovore. Stoga ovaj zbornik preporučujemo hrvatskoj stručnoj javnosti koja želi upoznati ne samo politiku povijesti kao novu politologijsku disciplinu nego i najnovije smjerove istraživanja njemačke političke znanosti.

MIROTVORCI. ŠEST MJESECI KOJI SU PROMIJENILI SVIJET

Stjepan Matković

Hrvatski institut za povijest

Recenzija

Monografija Margaret MacMillan "Paris 1919: Six Months that Changed the World" prije nekoliko je godina bila jedna od najvećih uspješnica na rang-listama prodanih knjiga u svijetu.^{*} I to s pravom. Rijetka su djela iz pera sveučilišnih profesora koja svojim živim stilom zaokupljaju čitatelja, naročito kad je riječ o naoko suhoparnim temama kakve su one iz područja diplomatskog pregovaranja. Epizode znamenite priče o uspostavi novog poretka u francuskoj metropoli i njezinim predgrađima nakon Prvoga svjetskog rata, popraćene nizom detaljnih analiza najznačajnijih figura mirotnih događanja i podacima o zbivanjima u Parizu toga vremena nisu privlačne samo povjesničarima, nego i svima onima koje zanima "velika povijest", a takvih je, na zadovoljstvo historiografskog zanata, još uvijek vrlo mnogo. Stoga je odluka da se ovo djelo profesorice sa Sveučilišta u Torontu prevede na hrvatski jezik bila posve opravdana i dobrodošla.

Sadržaj knjige raspoređen je u trideset poglavlja koja se uglavnom dijele po obradi pojedinih nacija s važnijim sudjelovanjem u radu konferencije. Jedno poglavlje bavi se Jugoslavijom (Kraljevinom SHS) u okviru šire cjeline o Balkanu (151-167). Već takav razmještaj upućuje povjesničara na geopolitički obrat za one zemlje koje su do kraja 1918. bile u sklopu Dvojne Monarhije. To poglavlje, kao i ostala, utemeljeno je na literaturi na engleskom jeziku te na istraživanju pretežitom britanskih i francuskih arhiva. Među konzultiranim povjesničarima koji su podrijetlom iz nekadašnje Jugoslavije ili dolaze izravno s tih prostora nailazimo na imena I. Banca, C. Jelavicha, A. Dragmicha, M. Ekmečića, I. Lederera, D. Živojinovića i A. Mitrovića. Autorica je temeljito iščitala navedene izvore, tako da ne pronalazimo previše činjeničnih pogrešaka, što često znade biti slučaj kod inozemnih historika. U uvodnom dijelu najviše prostora posvećuje Nikoli Pašiću, i to s pravom jer riječ je o predvodniku (jugoslavenske) delegacije. Upada

^{*} MacMillan, Margaret, *Mirotnorci. Šest mjeseci koji su promijenili svijet*, Naklada Ljevak, Zagreb 2008, 686 str.

u oči da ga na jednom mjestu uspoređuje sa Slobodanom Miloševićem (“poput jednog drugog srpskog vođe iz devedesetih godina 20. stoljeća”), zaključujući da su obojica bili “neiskreni” i “opasni ljudi” koji vole “moć i Srbiju”. Slijedi kraći opis Ante Trumbića, koji je bolje prošao jer nije dobio pejorativne atribute. Predstavljen je kao političar koji je na vrijeme spoznao da je budućnost njegova naroda izvan Habsburške Monarhije i unutar južnoslavenske federacije, ali je istodobno bio svjestan svih prepreka koje su nametali himbeni Talijani i kulturološke razlike između Hrvata i Srba. Opisujući hrvatski dio u raspletu Dvojne Monarhije, autorica naglašava da su uz federaliste iz Jugoslavenskog odbora i Narodnog vijeća i “mnogi” prečanski Srbi bili za priključenje Srbiji, dok je “znatan broj” Hrvata bio za nezavisnu državu, pretpostavlja se nezavisnu u nacionalnom smislu. Premda takav sud nije popraćen bilješkom, poznavatelji tadašnjeg stanja mogu se na temelju brojnih dokumenata složiti s njime. Čin stvaranja Kraljevstva SHS autorica je popratila tumačenjem da je to bio “nelagodan brak naroda razdvojenih poviješću, vjerom, kulturnim utjecajima i, u najnovije vrijeme, ratovima”. Tomu je pridodala gledišta neimenovanog vojnog promatrača iz SAD-a za kojega je tvrdnja o jedinstvenom narodu bila “besmislena” jer su se Srbi i Hrvati razlikovali u društvenom smislu, te koji je i sam bio svjedokom nepopularnosti srpske vojske u Hrvatskoj. Da bi bila još jasnija, MacMillan bilježi: “Iako je na Srbe otpadalo manje od polovice stanovništva, oni su vladali novom zemljom. Srpska vojska postala je vojska nove države; hrvatske postrojbe iz nekadašnje austro-ugarske vojske raspuštene su. U upravi i vlasti Srbi su držali sve važne položaje. Beo-

grad je ostao prijestolnica, a srpski kraljevi postali su kraljevi nove države./.../ Jugoslavija se nikada nije oporavila od takvog početka.” Toliko o Jugoslaviji, za koju će autorica na kraju reći da se počela raspadati na sastavne dijelove sedam desetljeća nakon što je pariška Mirovna konferencija prvi put priznala njezino postojanje.

Što se tiče faktografskih omaški, uočava se da je Krfska deklaracija smještena u srpanj 1918. umjesto 1917, kod opisa Londonskog ugovora navedeno je da su Saveznici obećali Italiji “velik komad Slovenije i sjeverni dio dalmatinske obale”, što je poprilično nepouzdan podatak, te da je Međimurje predano Jugoslaviji poslije rasprave, što nije točno jer su ga postrojbe Narodnog vijeća već prije zauzele oružanom akcijom svojih snaga. No ti previdi ne umanjuju autoričinu oštroumnost i sposobnost shvaćanja suštine pojedinih povijesnih problema. Treba uzeti u obzir da je ona za ovu studiju proučila desetine slučajeva iz različitih dijelova svijeta vezanih uz rad Mirovne konferencije u Parizu, tako da se moglo očekivati da joj se potkrade pokoja pogreška.

Fascinantna je pokrivenost različitih tema koje su bile na dnevnom redu Mirovne konferencije. Od temeljite raščlambe djelovanja glavnih arhitekata ratne pobjede i novog međunarodnog poretka do minucioznih opisa stanja poraženih strana na Balkanu, u istočnoj i srednjoj Europi, na Bliskom i Dalekom Istoku čitatelju je omogućen uvid u gotovo sve probleme koje su vodeći diplomati nastojali riješiti prema različitim interesima. Prikazi jadranskog pitanja, grčko-turskih sukoba preko energičnih istupa Kemala Atatürka i Eleutheriosa Venizelosa ili pohlepne borbe velikih sila za vlast i utjecaj u zemljama Trećeg

svijeta dočaravaju svu dinamiku događaja. Naravno, nisu zaobiđeni ni važni predmeti pregovora kao što su uspostava Lige naroda te mandata ili starateljstva radi izbjegavanja aneksija ili novih (re)kolonizacija, kao i sučeljavanje s nadirućim boljševizmom. Tu je i sve snažnija afirmacija politike SAD-a, koji je u skladu s vlastitim prioritetima određivao ključna pitanja međunarodne politike.

Knjigu krase izrazito visoki stil pisanja koji ističe individualne odlike i mane pojedinih mirotvoraca. Autoričina namjera da uvuče čitatelja pod njihovu kožu, popraćena ironičnim komentarima, zapravo upućuje na pitanja tko je doista tijekom Mirovne konferencije bio istinski zagovornik mira, a tko je zagovarao isključivo najuže interese vlastitih država, pa makar oni izazvali nastavak sukoba. Na temelju iznesenih podataka puno bi se moglo raspravljati o osobinama političara koji su određivali Versajski poredak, a autorica se pokazuje vrlo vještom u kritičkom postavljanju problema. Pogrešno bi bilo zaključiti da se tu radilo samo o goljoj pohlepi. Prije je riječ o osnovnom načelu da pobjednički državници određuju uvjete mira i da nastoje zadovoljiti potrebe naroda koje su vodili u ratu. Nije li darvinistička teorija o životu kao neprestanoj borbi već ranije pustila duboke korijene? Autorica je ponudila prihvatljivo tumačenje da su mirotvorci nastupali u skladu sa stvarnošću i da se ne mogu optužiti za sve ono što će dovesti do Drugoga svjetskog rata. Tomu u prilog govore činjenice da Njemačka nije bila "temeljitiše potučena", da su veliki europski pobjednici poput Velike Britanije i Francuske ustvari bili osjetno oslabljeni ratom, a SAD nije bio ono što će biti nakon 1945, da je "nestala" Austro-Ugarska, što je izazvalo neod-

govarajuće popunjavanje vakuuma, pa i lažne nade u trijumf nacionalne ideje koje nisu bile potvrđene pravom naroda na samoodređenje, te da su stvoreni preduvjeti za preživljavanje boljševičke Rusije s tendencijom jačanja komunizma na Istoku. Ipak, poredak iz Versaillesa bio je neuspjeh. Budući događaji to su uvjerljivo potvrdili.

Istaknimo i poneke primjedbe. Kao i izvornik na engleskom jeziku i hrvatsko izdanje na početku donosi nekoliko zemljopisnih karata. Izvornik sadrži sedam karata, a hrvatsko izdanje četiri (14-17). Nije jasno zašto u hrvatskome izdanju nema političke karte koja ocrtava odnose u Europi uoči izbijanja Prvoga svjetskog rata, jer upravo ona može čitatelju vizualno predočiti opseg poslijeratnih promjena granica. Karta "istočno-srednje Europe" po sadržaju je kvalitetnija u izvorniku jer ocrtava područja koja su nekada pripadala Austro-Ugarskoj s oznakom unutrašnjih granica crno-žute Monarhije.

Izdavač je odlučio u knjigu uvrstiti i pogovor, koji je pod naslovom "Početak novog doba" (675-686) u ležernijem stilu sastavio Tvrtko Jakovina. U njemu autor govori o uzrocima i tijeku Prvoga svjetskog rata, njegovu svršetku i stvaranju novog poretka. Ocjene o raspletu rata i njegovim posljedicama za Hrvate struci su uvijek dobrodošle i poticajne. Mišljenje da je stvaranje prve Jugoslavije bilo "najbolje moguće rješenje" jer je najveći dio hrvatskih zemalja okupljen unutar jedne zemlje i pod istim sustavom može nas samo uputiti na zaključak da je Austro-Ugarska s takvog stajališta imala velike prednosti jer je okupljala sve hrvatske zemlje. Mišljenje da se o Prvome svjetskom ratu "uglavnom posve šuti" ne stoji, što je dokazano 2008. godine, kad se na više mjesta obilježila

90. godišnjica te prekretnice u suvremenoj povijesti. Godinu dana ranije dosta je pozornosti posvećeno Svetozeru pl. Boro(j)eviću održavanjem međunarodnog skupa i izložbe te objavljivanjem više radova. Potom je objavljena monografija Mire Kolar *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata* (Slavonski Brod, 2008), što je sigurno važan prilog upoznavanju s ratnim stradanjima i socijalnim posljedicama. Održana je i velika izložba u Hrvatskom povijesnom muzeju, o kojoj su iznimno pohvalno pisali autor ovoga pogovora te Chris Cviic. Na sreću, popis povjesničara koji se bave tim razdobljem puno je širi od onoga izloženog, a ostaje samo da se odgovori na pitanje koja su njihova postignuća, koliki je stupanj njihove istraživačke koncentracije i zašto je trebalo tako dugo čekati – nekoliko desetljeća – da se sveobuhvatnije počnemo baviti Velikim ratom. Što se tiče ostalih pojedinosti, izdvojio bih da bilješka da su ulice nazvane po Anti Trumbiću “uglavnom preimenovane” ne odgovara stvarnom stanju. Kratak pogled u današnji popis ulica u Zagrebu, Zadru ili Slavanskom Brodu demantira tvrdnju o prešućivanju prvaka Jugoslavenskog odbora, prvog ministra vanjskih poslova Kraljevine SHS u suvremenoj Hr-

vatskoj i kasnijeg izbornog saveznika HSS-a, HFSS-a i pravaša, a, usput rečeno, najnovija istraživanja (vidi: J. Stanić – L. Šakaja – L. Slavuj, “Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova”, *Migracijske i etničke teme*, br. 1-2, 2009, str. 98) pokazuju da je Trumbić dobio svoju ulicu u Zagrebu u doba NDH, pa bi temeljitija rasprava o promjenama imena ulica možda dala naizgled neočekivane rezultate. Na kraju, u pogovoru su se potkrale i manje bibliografske pogreške, primjerice u bilješki broj tri koja se poziva na izvjesnog Kovačevića čije se ime ne nalazi na popisu literature.

Recimo da u izvorniku knjige nema pogovora, ali postoji predgovor Richarda Holbrookea, koji je bio pravi izbor za uvodničara zbog svojeg diplomatskog iskustva i zanimanja za prošlost. Unatoč neizbježnom spominjanju Jugoslavije i Versajskog sporazuma, koji mu je bio na umu, kako bilježi, kad se kovao Dejtonski sporazum, ništa nije rekao o tome kako su suvremeni mirotvorci s predvodnikom bosansko-hercegovačkih Srba doista dogovarali mir. Možda tehnike sklapanja mirovnih sporazuma ipak nisu doživjele veće promjene od vremena uzaludnih Wilsonovih napora da se suzbije tajna diplomacija sa svim repovima?

KSENIJA ATANASIJEVIĆ, ETIKA FEMINIZMA

Maja Jelić

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Recenzija

Ljiljana Vuletić uredila je i objavila biografiju i sabrane tekstove Ksenije Atanasijević (1894-1981) u knjizi pod naslovom *Ksenija Atanasijević, Etika feminizma*, u kojoj je uz život ove autorice, koji je obilovao teškoćama, ali i uspješnim intelektualnim razvojem i dostignućima, pokazala njezin veliki interes za problem položaja žena, koji je razmatrala iz etičkog, socijalnog, književnog i povijesnog aspekta.* Ksenija Atanasijević, prva srpska filozofkinja, prva žena koja je na Beogradskom univerzitetu stekla titulu doktora znanosti te postala profesorica na fakultetu, u svojem je radu bila izložena pritiscima radne okoline, zbog čega je napustila mjesto docenta. No unatoč tome ostavila je za sobom zavidnu količinu tekstova, među kojima je Ljiljana Vuletić odabrala četrdeset u kojima se Atanasijević bavila problemom položaja žene. Tekstovi sabrani u knjizi objavljeni su od 1923. do 1959, što je, kada se postavi kao kontekst u kojemu je autorica pisala, dodatni pokazatelj njezine intelektualne nadmoći mnogim autorima toga vremena, a znakovito je i to da je u intelektualnim

krugovima i danas konkurentna, a mnogima i nadmoćna.

Ravnopravnost muškaraca i žena temelji se na jednakosti svih individua, slobodnih da se izražavaju i napreduju. Budući da su žene u duhovnom, etičkom i socijalnom pogledu ravnopravne s muškarcima, trebale bi se moći razvijati na isti način i imati jednaku slobodu izražavanja i djelovanja kao muškarci. Ksenija Atanasijević u svom je radu razmatrala položaje žene od stare Grčke do druge polovice dvadesetog stoljeća.

Kada je riječ o antičkom stvaralaštvu, nezaobilazni su grčki tragičari, o čijim se djelima i danas uvelike govori i koji su pisali o gotovo svim etičkim dilemama koje prožimaju grčku tragediju, mitologiju i filozofiju. Te su dileme i danas teme raznih skupova, služeći kao oslonac mnogim suvremenim razmatranjima, među kojima je i promišljanje o ženama kao ravnopravnim članovima društva. Mitovi koji su o ženama pisani i prepričavani stvorili su kobno ozračje ženskom stvaranju, bilo književnom bilo filozofskom ili kojem drugom, a rušenje tih konstrukta najčešće se smatralo

* *Ksenija Atanasijević, Etika feminizma* (priredila Ljiljana Vuletić), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2008.

nemogućim, pretencioznim i neuspješnim. Među piscima koji su pisali o ženama bilo je onih koji su to radili konvencionalno, i sami vjerujući u istinitost poražavajućeg shvaćanja žena i njihova položaja, ali i onih koji su odstupali od te društveno utabane staze. Eshil u trilogiji *Orestija* prikazuje lik Klitemnestre odlučne da ubije Agamemnona. Ona velikom kralju najprije priređuje veličanstven doček, a zatim ga nemilosrdno ubija. Sofoklo je u tragediji *Antigona* dao prikaz snažne žene koja stoji iza svojih postupaka i bez straha od kazne odlučuje prihvatiti svoju sudbinu. Za razliku od svoje sestre Ismene ona svjesno odbacuje strah, što Ismenino mirenje s nametnutim položajem žene koja se ne smije odupirati muškarcima, nego moli mrtve da joj oprostite njezino povlačenje, čini bijednim. Euripid, najmlađi od trojice tragičara, najbolje je analizirao čovjeka, prikazujući ga onakvim kakav jest. U svojim je tragedijama najviše pažnje posvetio pomnom razmatranju karaktera žena, a njegov je najupečatljiviji lik Medeja, iznevjerena i očajna žena koja ubija svoju i Jazonovu djecu te Jazonovu novu ženu. Iako odlučna i nepopustljiva u svojoj nakani da uništi sve što je imala, Medeja se koleba oko izvršenja tog čina, što su mnogi kritičari prigovorili Euripidu, međutim upravo njezino kolebanje dokaz je Euripidove vještine da ljude prikaže onakvima kakvi jesu i poznavanja ljudske psihe koje mu je omogućilo da uvidi da bi se svako ljudsko biće u takvoj situaciji lomilo.

Veliki filozof Platon život je proveo okružen malim brojem slobodnih građana i velikim brojem robova, žena i djece, koji nisu mogli uživati uzornu atensku demokraciju. Unatoč uvriježenom stavu toga doba da se život žene ostvaruje majčinstvom i odgojem pod tutor-

stvom muškarca, te kao takav ni na koji način ne ulazi u područje obrazovanja i državnih poslova, Platon se zauzimao za posve drugačije stajalište. U konstrukciji idealne države, vladavine filozofa, ukazao je na problem shvaćanja žena i obitelji. Ako se razlika između muškarca i žene temelji samo na snazi i mogućnosti rađanja, ta razlika nikako nije dovoljna kada je riječ o u umnom i duhovnom razvoju žene. Taj napredni grčki filozof kaže da ženama treba omogućiti jednak odgoj kao i muškarcima, jer ne postoji ni jedan posao koji je svojstven isključivo ženama odnosno isključivo muškarcima. One mogu vježbati, obrazovati se, ratovati, dosegnuti najviša mjesta u državi i promatrati ideju Dobra. Dvadesetih godina dvadesetog stoljeća Ksenija Atanasijević ukazala je na naprednu Platonovu misao u odnosu na autore dvadesetog stoljeća, "koji će se čak pozvati i na autoritet primitivnih naroda, kod kojih je žena još uvijek rob, da bi onemogućio modernoj ženi pravo na pozive za koje je pokazala dovoljno zrelosti i spremne!" (str. 85).

Ne smiju su zaboraviti ni znamenite pjesnikinje i filozofkinje stare Grčke, tim više što su one i danas, kao i u vrijeme Ksenije Atanasijević posve nezasluženo manje poznate i zastupljene. Možemo pretpostaviti da bi se njihova imena i djela znatno više spominjala da je njihov društveni položaj bio povoljniji. Naime društveno uređenje stare Grčke isključivalo je intelektualni razvoj žena. Pjesnikinje o kojima Ksenija Atanasijević piše su Eutemis (kći Kleobula), Sapfa s otoka Lezbosa, Korina iz Tanagre, Mirtis iz Bizanta, Anite iz Tegeje i Nosis iz Lokra. Najveća je od njih Sapfa, koju su antički i moderni autori optuživali, ismijavali, ali i branili i isticali njezin velik značaj i doprinos. O njezinu životu i smrti mno-

go se nagađalo, no usprkos tome vrijednost je njezine lirike neosporna. Pisala je himne, ljubavne pjesme i epitalamije (svadbene pjesme). "Njeni stihovi pokazuju raskošno obilje oblika, njen izraz je sugestivan svojom neposrednošću, skala njenih tema je bogata; ona ide od burlesknog podsmeha velikim nogama jednoga devera i nestašnih osećanja šiparice, do ozbiljne i teške erotike, do tragike ostavljenosti" (str. 117). Solon, Platon, Ovidije i drugi hvalili su njezinu ljepotu, genijalnost i pjesnički talent, stanovnici Mitilene kovali su novac s njezinim likom, a slikari su je ovjekovječili na vazama. Grčka nije bila uskraćena ni za doprinos filozofkinja kao što su Hiparhija, Hipatija, Areta, Lastineja iz Mantineje, Aksioteja iz Filiusa, Asklepigenija, Aria i Aedezija. Među najvećima je Hiparhija, koja se unatoč svom dotadašnjem životu u plemićkoj obitelji priklonila Kratesu, Diogenovu učeniku, pjesniku kiniku, izjavivši da se želi udati za njega jer ju je govor tog "ružnog, sakatog i aljkavog" kinika toliko zanio. On ju je pokušao odvratiti od toga: "Krates je metnuo pred nju ogrtač, štap i torbu, i rekao joj: 'Ti polaziš za ovo.' Na to ona dogovori da polazi za njegovu ličnost, i time pobjeđi" (str. 124). Kinici su nastojali osloboditi grčki duh predrasuda naglašavajući jednakost Grka i barbara, odbacujući mogućnost postojanja robova i bogova te ističući da muškarci i žene trebaju imati podjednaka prava. Hiparhija je dosljedno živjela u skladu s načelima kinicke škole, odbacivši u potpunosti sva dobra i povlastice koje je kao plemkinja mogla uživati. Ipak, Ksenija Atanasijević naglašava kako treba uzeti u obzir činjenicu da je značaj grčkih filozofkinja manji od značaja pjesnikinja jer nisu stvorile originalan filozofski sustav koji bi bio ravan sustavima grčkih filozofa. Una-

toč tome samo priklanjanje filozofiji pokazuje istinsku hrabrost, inteligenciju, strast, ljubav prema znanju i naklonost vrlinama.

Među tekstovima koje je Ljiljana Vuletić izabrala za prikaz djela Ksenije Atanasijević nalazi se i tekst napisan za Letopis Matice srpske 1927. "Ibzenova shvatanja žene". Norveški pisac Henrik Ibsen bori se za neograničenu slobodu individuumu, a ženu stavlja u središte moralnog rasvjetljavanja ljudskih odnosa "jer do moralnoga oslobođenja ona brže dolazi nego čovek" (str. 105). Norina preobrazba i zahtjev za slobodom i pravima pokazuje Ibsenovu naklonjenost borbi žene koja, razmatrajući svoj život lutke, prvo očeve, a potom i suprugove, uviđa: "(...) Ali šta svet kaže, i šta u knjigama stoji, to ne može više da bude merodavno za mene. Ja moram sama da razmišljam, da bih došla do jasnosti o stvarima" (str. 109), čime odbacuje društvenu predrasudu o inferiornosti žene čija je jedina uloga da bude uslužna i odana supruga i majka. U tekstu o Ibsenovu shvaćanju žene nalazi se i citat iz knjige *Savez mladih* koji je Ksenija Atanasijević istaknula: "Oblačili ste me kao lutku, i igrali ste se sa mnom, kao što se sa detetom igra. A ja sam želela da sa vedrom radošću podnesem nešto teško, ja sam ozbiljno čeznula za svim što podstiče, diže i uzvišava". Autorica svojim razmatranjem Ibsena pokazuje njegovu sposobnost prepoznavanja istinskih potreba i osobina žena, zbog čega je usporedila s Euripidom kao autorom koji poznaje psihologiju i prikazuje ljude onakvima kakvi jesu. Ogorčena Euripidova Medeja i osviještena Ibsenova Nora, iako se njihovi postupci razlikuju, nepopustljive su i odlučne u svojoj nakani da ostvare ono što se smatra nedopustivim za žene.

U burnom razdoblju nakon Prvog svjetskog rata, kada su njezini tekstovi bili objavljeni, Ksenija Atanasijević isticala je i potrebu da žene sudjeluju u politici. One bi nesebičnim i racionalnim zalaganjem za prosperitet zemlje pokazale sposobnost za kulturnu i pacifističku "borbu". Prisustvovala je brojnim međunarodnim konferencijama, gdje je dobila uvid u stanje i položaj žena u mnogim zemljama. Na međunarodnoj Konferenciji za mir i razoružanje u Beogradu 1931. godine u svojem je predavanju istaknula potrebu za harmoničnom suradnjom između dvaju dijelova čovječanstva. Feministice pacifistički pozivaju na slogu i mir, poštujući svaku osobu. Naglašavala je da znanost svojim pronalascima doprinosi razornosti sredstava za uništenje drugoga, a da je čovjekova moralna dužnost život u miru s bližnjima. Traženje svojih prava zahtjev je utemeljen etički i ontološki, a njihovo priznanje omogućuje ravnopravno djelovanje muškaraca i žena. Ono ne samo

da doprinosi unapređenju položaja žena nego zabranjuje bilo kakvu zlorabitu drugoga. Shvaćanje prema kojem sva živa bića imaju jednu suštinu poništava svaki povod za sukob. Obratno, zahtjev za shvaćanjem svakog živog bića kao suštinski jednakog drugome ujedno je i zahtjev za priznanjem žena i muškaraca kao suštinski jednakih.

Ova zbirka tekstova Ksenije Atanasijević prikazuje rad intelektualke, filozofkinje i feministice koja je svojim razmatranjima u razdoblju između dva svjetska rata predstavila mnoga napredna stajališta utemeljena na širokom poznavanju ponajviše filozofije i književnosti. Njezin život i djelo kao borba za ostvarenje i priznanje, doprinos literaturi etike feminizma i shvaćanju svih ljudskih bića kao suštinski jednakih, potvrđuje i dodatno ojačava rečenicu koju je Ljiljana Vuletić istaknula na koricama knjige: "na duboko moralnim temeljima nazidani su feministički zahtevi i težnje".

Izvješća

IZVJEŠĆE S 21. KONGRESA IPSA-e (SANTIAGO, 2009)

Od 12. do 16. srpnja 2009. u glavnom gradu Čilea održan je 21. svjetski kongres političke znanosti (*21st World Congress of Political Science*) na temu "Globalno nezadovoljstvo? Dileme promjena" (*Global discontent? Dilemmas of Change*), kojim je ujedno obilježena i 60. godišnjica osnivanja Međunarodnog udruženja za političku znanost (*International Political Science Association – IPSA*). Na Kongresu je bilo 2119 sudionika iz 70 država svijeta, a prvi je put žena bilo više od 40%. Najbrojnije delegacije bile su iz država Južne Amerike (287 iz Čilea, 220 iz Argentine, 149 iz Brazila i 79 iz Meksika), zatim iz SAD-a (229) te iz europskih zemalja (92 iz Velike Britanije, 84 iz Francuske, 79 iz Njemačke i 76 iz Španjolske). Hrvatsku delegaciju činilo je 11 znanstvenika.

U službeni program uvrštena su 2343 referata. Rad se odvijao kroz 600 panela, a 72% panela činila su izlaganja politologa koji su se prvi put predstavili politološkoj zajednici. Glavna tema Kongresa "Globalno nezadovoljstvo? Dileme promjena" propitivala je probleme globalizacije i njezinih posljedica, a razrađena je u nekoliko konferencijskih izlaganja, odnosno setova panela (*Main Theme Sessions*), uglavnom prema glavnim poddisciplinama političke znanosti: 1. međunarodni odnosi, 2. komparativna politika i političke institucije, 3. politička sociologija, 4. međunarodna politička ekonomija, 5. politička teorija, 5. javne politike, 6. rod, kultura i identitet te 7. ideje. Izlaganja su se održavala i kroz panele istraživačkih odbora (*Research Committee Sessions*), zatim dodatne specijalne panele (*Special Sessions*), pretkongresne panele (*Pre-Congressional Sessions*) te panele organizatora na španjolskom i portugalskom jeziku. Kongres je bio posebno obilježen pitanjem rodni uloga u politici i politikom prema ženama, temom koja je jedan od ključnih interesa IPSA-e već nekoliko godina.

Hrvatska je ove godine imala najveću delegaciju na Kongresu dosad, čak 11 znanstvenika, članova HPD-a. Hrvatsku su delegaciju, po abecednome redu, činili: Ante Barišić, Nebojša Blanuša, Davor Boban, Davorka Budimir, Marijana Grbeša, Marko Grdešić, Andrija Henjak, Ivan Koprić, Viktor Koska, Zdravko Petak i Ana Petek. Davorka Budimir je kao potpredsjednica predstavljala HPD u Skupštini IPSA-e te je sudjelovala u izborima za novi Izvršni odbor i za predsjednika. Ostali članovi hrvatske delegacije predstavili su se izlaganjima vlastitih istraživanja.

Najviše je izlaganja bilo vezano uz Istraživački odbor za javne politike i upravu (*Research Committee on Public Policy and Administration – RC32*), s kojim HPD uspješno surađuje već niz godina i čiju je konferenciju organizirao u Dubrovniku u lipnju 2008. Na radnome sastanku Odbora dogovoreno je da dubrovačka konfe-

rencia o javnim politikama i upravi postane tradicionalno okupljanje RC32 godinu dana prije Svjetskoga kongresa. Sljedeća će se konferencija održati početkom ljeta 2011. godine, što će biti prigoda za umrežavanje i predstavljanje HPD-a te Odsjeka za javne politike, menadžment i razvoj Fakulteta političkih znanosti renomiranim međunarodnim znanstvenicima iz područja javnih politika i javne uprave. Takva je praksa bila bogata već i na ovoj konferenciji. Zdravko Petak je u panelima RC32 bio diskutant i moderator te je održao izlaganje pod naslovom *The Work of Policy Bureaucracy in Croatia*. U panelima istoga Odbora izlagali su i Ivan Koprić (*Contemporary Croatian Public Administration on the Matter of Reform*) i Ana Petek (*A Democratic Governance Approach to the Regulatory Reform in Croatia: A Chance to Develop Constitutive Policies?*). Na srodnome bloku panela *Public Policy* u sklopu glavne teme izlaganje su održali Marko Grdešić i Viktor Koska (*Governance in the Weak State – Weak Society Settings of Eastern Europe*).

Davor Boban i Andrija Henjak na Kongresu su se predstavili temama iz komparativne politike, a izlagali su i u sklopu glavne teme, na dijelu o političkoj sociologiji (Henjak: *Institutional Design and Voting Behavior: A Cross-National Comparison of the Impact of Leaders, Partisanship, Performance Evaluations and Ideology on the Vote*) te na specijalnoj sesiji o polupredsjedničkim sustavima (Boban: *Abandoning Semipresidentialism in Central and Eastern Europe? Cases of Croatia and Poland*). Marijana Grbeša i Nebojša Blanuša svojim su izlaganjima HPD povezali s dva dodatna istraživačka odbora – odborom koji se bavi političkom komunikacijom – RC22 *Political Communication* (Grbeša: *Is Private Still to Private? The Privatization of Politics in Croatia*) te odborom koji se bavi političkom psihologijom – RC29 *Psycho-Politics* (Blanuša – *The Structure of Conspiratorial Beliefs in Croatia*). Ante Barišić nastupio je na panelu lokalnog organizacijskog odbora.

Na 21. svjetskom kongresu političke znanosti dodijeljen je i niz važnih nagrada i priznanja. Najznačajniju nagradu, nagradu Karl Deutsch za renomiranog istraživača više disciplinarnih polja, dobio je Giovanni Sartori, jedan od najpoznatijih politologa današnjice. U organizaciji izdavačke kuće Sage Publications održano je i primanje za IPSA-in časopis *International Political Science Review* te za bazu časopisa *IPSA Abstracts*, na kojemu su bili i glavni urednik te izvršna urednica *Anala*. Kongres je završio izborima novog vodstva IPSA-e – predsjednika, potpredsjednikā i ostalih članova Izvršnoga odbora. Novi je predsjednik Leonardo Morlino, talijanski politolog iz Firence, a potpredsjednici su Helen Milner (SAD), Wyn P. Grant (V. Britanija) i Marian Sawyer (Australija).

Dvadeset i drugi kongres IPSA-e održat će se 2012. godine u Madridu.

*Davorka Budimir,
potpredsjednica HPD-a*

IZVJEŠĆE O RADU HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA U 2009.

U 2009. Hrvatsko politološko društvo živjelo je bogatim i aktivnim životom. Sastanci Izvršnog i Nadzornog odbora održani su 2. travnja, 1. listopada, 6. studenoga i 17. prosinca. Izvršni odbor sazvao je redovitu godišnju Skupštinu Društva, u sklopu Hrvatskih politoloških razgovora, s ovim dnevnim redom: 1. Izvješće predsjednika HPD-a o radu Društva u mandatu 2007-2010; 2. Izvješće potpredsjednice HPD-a o financijskom poslovanju Društva; 3. Promjena Statuta HPD-a. Izmjene i dopune Statuta HPD-a, kojima se Statut usklađuje s novim Zakonom o udrugama i praksom rada HPD-a, izglasane su jednoglasno, čime je prestao vrijediti Statut donesen 30. ožujka 2007.

I u 2009. redovito je ažuriran popis svih članova Društva, koje trenutačno broji 501 člana (redovite i pridružene). Popis članova dostupan je na internetskoj stranici HPD-a (www.politologija.hr). Posebna je pozornost posvećena redovitom informiranju članova o aktivnostima Društva te o drugim događajima vezanim uz struku postavljanjem obavijesti na internetskoj stranici i slanjem obavijesti elektroničkom poštom.

Članovi Hrvatskog politološkog društva (prof. dr. sc. Branko Caratan, prof. dr. sc. Damir Grubiša, doc. dr. sc. Ana Matan, dr. sc. Mario Sošić) prisustvovali su godišnjem susretu slovenskih politologa koji je u organizaciji Slovenskog politološkog društva održan od 28. do 30. svibnja 2009. u Portorožu. Tema susreta bila je "The End Of Democracy? New Movements And Paradigmas". No najznačajnija aktivnost HPD-a u sklopu međunarodne suradnje bila je odlazak delegacije HPD-a na IPSA-in kongres koji je od 12. do 16. srpnja 2009. održan u Santiagu u Čileu i čija je tema bila "Globalno nezadovoljstvo? Dileme promjena".

Hrvatsko politološko društvo organiziralo je tradicionalni međunarodni znanstveni i stručni skup Hrvatski politološki razgovori. Skup je održan 6. i 7. studenoga, a tema mu je bila "Obećanja revolucije 1989: Demokracija, nacionalni identitet i Europa". Razgovori su započeli svečanim otvorenjem u prostorijama Fakulteta političkih znanosti, a tom je prigodom obilježena i 47. godišnjica Fakulteta. Skupu je prisustvovao i Stjepan Mesić, koji je održao predavanje na temu "Dvadeset godina demokracije u RH". Izloženo je 15 referata. HPD je u suradnji s Hrvatsko-kanadskim akademskim društvom organizirao predavanje Thomasa Marra, veleposlanika Kanade u Republici Hrvatskoj, na temu "Canada Confronts Global Political And Economic Challenge", koje je održano 20. svibnja 2009. na Fakultetu političkih znanosti.

Internetska stranica HPD-a (www.politologija.hr), koja je postavljena još 1. veljače 2004, a redizajnirana u prosincu 2006, redovito se održava. No u 2009. HPD

je pokrenuo i zasebnu internetsku stranicu *Anala Hrvatskog politološkog društva* (www.analihpd.com). Time je svojim članovima i svima zainteresiranima za znanstvene i stručne politološke tekstove omogućio pregledavanje i preuzimanje svih članaka koji su dosada objavljeni u časopisu Društva. Na novoj se internetskoj stranici *Anala* mogu pronaći osnovni podaci o časopisu i njegovu uredništvu, detaljne upute postojećim i budućim autorima o zahtjevima *Anala*, popis zanimljivih *linkova* ili forum za diskusije o tekstovima. Najvažnija inovacija uvedena pokretanjem internetske stranice *Anala* jest *on-line* procedura zaprimanja članaka i anotacija te *on-line* sustav njihova recenziranja. Svi registrirani korisnici moći će u bilo kojem trenutku *Analima* predati svoj rad i pratiti u kojemu je statusu njegovo recenziranje, obrada i priprema za objavljivanje.

U ožujku 2009. izdan je peti broj – *Anali Hrvatskog politološkog društva 2008*. Najobimniji broj dosada, na 550 stranica donio je pregled znanstvenih i stručnih radova s Hrvatskih politoloških razgovora 2008. na temu “Stanje i povijest političke znanosti u državama bivše Jugoslavije” te blok radova s konferencije Istraživačkoga odbora za javne politike i upravu Međunarodnoga udruženja za političku znanost, koja je održana u Dubrovniku od 13. do 15. lipnja 2008. na temu “Constructing policy work in a changing governmental environment”. No najznačajnija je vijest da su *Anali* uvršteni u dvije renomirane svjetske citatne baze znanstvenih časopisa i članaka – u *IPSAbstracts* te u *CSA Worldwide Political Science Abstracts*, čime status *Anala* kao tzv. A1-časopisa postaje neupitan.

Ana Petek,
tajnica HPD-a

MEĐUNARODNI ZNANSTVENI SKUP KULTURA SJEĆANJA – ISTORIJSKI/ POVIJESNI LOMOVI I SAVLADAVANJE PROŠLOSTI: “1945. GODINA U MEMORIJI NACIJA”, BANJA LUKA 2008.

Dvanaestog i trinaestog prosinca 2008. u Banjoj Luci održan je Međunarodni znanstveni skup koji je okupio brojne izlagače.* Izlaganja su bila kategorizirana u tri skupine: politike prošlosti, studije slučaja te udžbenici povijesti i historiografija, čime je 1945. godina, kao prekretnica i početak jednog novog razdoblja, osvjetljena iz filozofske, sociološke, politološke, antropološke, povijesne i umjetničke perspektive.

Suočavajući se sa zlom koje je proizvela fašistička ideologija, suočavamo se i s pitanjem krivice, kao i s propitivanjem univerzalistički shvaćenog uma koji je važeći za sva umna bića. Promatranje 1945. godine osvještava pogled na zlo i na nove vrijednosti koje će iz tog pogleda nastati, jer je iskustvo poraza fašizma i nacionalsocijalizma uz iskustvo ponovnog promišljanja moralnih normi označilo i novo iskustvo pravnog i moralnog sankcioniranja počinjenog zločina. Preokret iz nacionalne svijesti u komunističku koja je vrijedila kao vladajuća ideologija zahtijeva legitimaciju sistema putem spajanja pojedinca s kolektivnom voljom, odnosno spajanja jednog *Ja* u *Mi* zajednice, koja zahtijeva prihvaćanje određenih novih kolektivnih vrijednosti i normi. Takvo spajanje u kolektivno pamćenje usmjereno je prema prošlosti i motivirano je njome, a kao takvo ima dvojako značenje, s jedne strane ima konstruktivne učinke stvaranja homogene zajednice, a s druge održava mržnju, konflikte i zločine na kojima počiva preokret koji je od samog početka pomoću njih legitimiran.

Promjenama koje su nastupile podlegla je i umjetnost, s jedne strane u vidu spomeničkih skulptura i portreta koji dočaravaju vodstvo i snagu Josipa Broza Tita i koji umjetnost stavljaju u službu prođužetka politike, vlasti i moći, a s druge strane i književnost je tretirana kao politika kolektivnog identiteta. Osim kao borba protiv fašizma rat je prikazivan i kao komunistička revolucija, na temelju čega se stvarao mit za objašnjenje prošlosti i budućnosti, i to uvelike putem obrazovnog sustava koji omogućuje da se dugim procesom obrazovanja uspostavi identitetska točka okupljanja društva. Godine 1941. i 1945. do danas su ostale sporne teme udžbenika povijesti koji odražavaju sjećanje na rat, a nude i interpretativni okvir prošlosti. Kad

* Međunarodni znanstveni projekt, zaklada Friedrich Ebert, voditelj projekta prof. dr. Tihomir Cipek.

je riječ o udžbenicima povijesti u Hrvatskoj, pisanje o 1945. godine uspoređeno je s pisanjem o 1941. godini. Primjećuje se da je veći broj stranica posvećen temi 1945. godine u vidu kvantitativne karakteristike, ali i obojenost termina, primjerice naslovi dvaju poglavlja, jedno je *Ustaški režim* i drugo, *Slom NDH i Bleiburška tragedija*, jasno, ovo je samo jedan od izloženih primjera. Na skupu smo imali priliku vidjeti i manipulaciju udžbenicima u Srbiji. Primjerice, u interpretaciji završetka Drugog svjetskog rata prikriva se četnička kolaboracija, naglašava uloga Rusa u dolasku komunizma u Srbiju te postojanje antisrpske međunarodne zavjere te zavjere u rukovodstvu komunističkog pokreta.

Referenti skupa svojim su zanimljivim i kritičkim izlaganjima pokazali da se povijest, koja je na sve nas utjecala bilo kroz vlastita iskustva ili kroz prepričana i pisana iskustva drugih, ugrađena u kolektivna sjećanja može razumjeti kao nasljeđe koje određuje ne samo povijesna zbivanja nego i njihovu kritiku te stvaranje identiteta nacija koje se potvrđuje u njihovoj memoriji.

Maja Jelić

MEĐUNARODNI ZNANSTVENI SKUP KULTURA SJEĆANJA – POVIJESNI LOMOVI I SVLADAVANJE PROŠLOSTI: “1992. GODINA U MEMORIJI NACIJA”, BANJA LUKA 2009.

Dvodnevni međunarodni znanstveni skup *Kultura sjećanja – povijesni lomovi i svladavanje prošlosti: “1992. godina u memoriji nacija”* održan je 4. i 5. prosinca 2009. u Banjoj Luci, u organizaciji zaklade Friedrich Ebert Stiftung. Skupu je prisustvovalo dvadesetak stručnjaka iz područja povijesti, politologije i filozofije koji su u svojim izlaganjima problematizirali političke, društvene i duhovne odnose vezane za događaje iz 1992. godine.

Skup je uvodno pozdravio prof. Tihomir Cipek, voditelj projekta, koji je podsjetio na prijašnje skupove održane u sklopu projekta te na važnost zajedničkog nasljeđa i prikazivanja prošlosti pomoću koncepta kolektivnih i individualnih spoznaja i sjećanja, koji omogućuju da se ispita proces procjenjivanja događaja iz prošlosti s pozicije sadašnjosti. U odnosu prošlosti i sadašnjosti otkriva se važnost sjećanja na 1992, i to kako za uspostavu suživota različitih etničkih grupa tako i za interpretiranje događaja u okviru nacionalnih identiteta.

Izlaganja predavača na skupu bila su tematski podijeljena u četiri korespondirajuće cjeline: “Politike, povijesti i rat”, “Uzroci traumatiziranog sjećanja”, “Studije slučaja” te “Teorije sjećanja i suočavanje s prošlošću”.

Plenarno izlaganje održao je dr. Sulejman Bosto, koji je govorio o specifičnim lokalnim odnosima snaga i interesa europske političke povijesti. Nestankom Jugoslavije proizveden je vakuum koji nije popunjen novom demokratskom i nenasilnom političkom kulturom i institucijama modernih demokratskih političkih poredaka, nego se otvorio prostor novim akterima društvene i političke moći. Raspad Jugoslavije bio je izazov za novu distribuciju moći, odnosno prilika da se na ruševinama bivše zajedničke države brzo postigne privilegiran položaj u političkom polju – na račun bivše države.

Glavno sredstvo te mobilizacije bilo je oživljavanje arhaičnih nacionalističkih programa i mitova te sustavna promidžbena priprema javnosti: u obliku poticanja mržnje prema Drugom ili straha od Drugog. Na scenu su stupili hegemonistički interesi i volja za moći – koja se sasvim svjesno poslužila oživljavanjem starih mitova o “nacionalno čistoj” državi, odnosno o naciji kao posljednjem i jedinom cilju. “Nacija” se instalira kao krunski alibi za svaku političku i vojnu akciju te kao apsolutno mjerilo za konstituiranje identiteta. U tom pogledu nacionalizam se instalirao kao sredstvo brutalnog nasilja.

Kada je riječ o odnosu razvoja tržišnih institucija i zaoštavanju nacionalnih konflikata, prezentacija prof. Zdravka Petaka upoznala nas je s projektom istraživanja veličine ekonomskih, a tako i društvenih suprotnosti u bivšoj Jugoslaviji. Bankrotom socijalizma i ekonomskih institucija nacionalizam donosi koncept Jugosfere kao održivog ekonomskog pakta između zemalja bivše države. Autor daje praktičan prikaz načina na koji su razoreni socijalni i politički aranžmani koji su održavali jugoslavensku federaciju, s posebnim naglaskom na nespremnosti nacija da trošak bankrota socijalizma podijele s drugim nacijama. Raspad SFRJ izvodi iz postavke o bankrotu socijalizma, gdje ekonomska dimenzija raspada asocira na ekonomski nacionalizam. Pregledom podataka o međurepubličkoj razmjeni autor daje ocjenu o razini ekonomske integriranosti i ovisnosti republika pred raspad Jugoslavije.

U rekonstrukciji brojčanih pokazatelja ljudskih stradanja uvelike može pomoći prezentacija Vladimira Geigera. Na temelju najznačajnijih historiografskih, demografskih i viktimoloških radova prikazuju se ljudski gubici Hrvatske prouzrokovani Drugim svjetskim ratom i Domovinskim ratom. Geiger pokušava odgovoriti na pitanje koliko je među stradalima/žrtvama bilo vojnika i civila te kojim su nacionalnim/etničkim, vjerskim i političkim skupinama pripadali. Za pojedine skupine stradalnika/žrtava najprije se prikazuje kakve su bile početne, najčešće proizvoljne procjene i navodi, zatim kakvi su znatno pouzdaniji statistički/demografski izračuni te naposljetku kakvi su poimenični i brojčani pokazatelji utemeljeni na sustavnom istraživanju.

Enver Kazaz u tekstu "Disidentska uloga književnosti prema konstruktivnoj ideološkoj normiranosti kolektivnog pamćenja rata u BiH 1992-1995" na javnu scenu kao temeljni faktor konstrukcije etničkog identiteta postavlja kolektivno pamćenje zadnjeg krvavog sukoba u BiH. Pritom je prostor današnje BiH podijeljen granicama triju kolektivnih pamćenja, koje se pokazuju kao granice etničkih teritorija, ali i granicama triju različitih društava. Takvo pamćenje postaje instrument oblikovanja etničkih identiteta, ali istodobno i autoritarni instrument etnonacionalističkih ideologija, pri čemu se baš preko kolektivnog pamćenja ponajbolje vidi etnonacionalizam kao novi ideološki totalitarizam koji nastoji ovladati ukupnom društvenom diskurzivnom praksom, baš onako kako je to nekada činila komunistička ideologija. Kolektivno pamćenje izbrisalo je individuu i njezin glas, njezino sjećanje iz nje same, etnički je definiralo i kolektiviziralo žrtvu te se nametnulo društvenom horizontu. Linija bosansko-hercegovačke književnosti koja se oslonila na poetiku svjedočenja kao na svoj temeljni konstituens disidentski je postavljena prema takvom konceptu kolektivnog pamćenja. To je književnost koja se bazira na etici kolektivnog nepripadanja, pa neprestano prelazi etničke granice, da bi na koncu funkcionirala kao disidentski diskurs u odnosu na totalitarnost etnonacionalističke ideologije. Paradigmatički su primjeri takve književnosti Jergovićeva zbirka priča *Sarajevski Marlboro*, proza Vladimira Pištala, Nenada Veličkovića, Alme Lazarevske, romani Tvrtka Kulenovića, Josipa Mlakića ili Zdenka Lešića, poezija Ilije Ladina, Marka Vešovića itd. Takva književnost zasniva antimilitaristički kulturalni diskurs i oblikuje postupijsku i posttragičku kulturu u bosansko-hercegovačkoj tranzicijskoj društvenoj pustinji.

Brigita Malenica upoznala nas je s projektom istraživanja i stvaranja arhiva feminizma u svom izlaganju “Iz tamnice u državotvorni raj: Muškost u stvaranju Hrvatske”. U hrvatskoj politici simbola u devedesetim godinama 20. st. obitelj zauzima istaknuto mjesto, a kroz obitelj i žene dobivaju svoju čvrsto definiranu ulogu u hrvatskoj “borbi za slobodu”. S druge strane, sjećanje na borbu za hrvatsku državu većinom je vezano uz osobnu priču muških političkih aktera, koja je često popraćena sjećanjima na “zatvorsku tamnicu”. U izlaganju je prikazana konstrukcija muškosti i “muškog etničkog Ja” u narativima o hrvatskoj državi te način na koji takav dekonstruirani narativ povezuje vlastitu traumu s oslobođanjem i izbavljenjem Hrvatske, koja u isti mah isključuje druge legitimacije političkog djelovanja.

Goran Gretić u teorijskom članku naslovljenom “Bližnji i drugi-strani i neprijatelj” upućuje na filozofiju koja promišlja jednu moguću, ali svakako ne nužnu manifestaciju temeljnih etičkih i socijalnih određenja; ta se odnošenja mogu zbivati na ovaj način: može se reći da je moja vlastitost, moji vlastiti bitak, takva vrsta egzistencije u svijetu koja ne treba nikakvu drugu, stranu egzistenciju, strani bitak. Tako zahvaćena egzistencija zapravo teži jedino zadovoljavanju svog vlastitog interesa, a iz toga slijedi da je tako zahvaćena vlastitost, vlastita egzistencija, ujedno i onaj bitak o kojemu se u toj egzistenciji jedno i radi, vlastiti je bitak njezin jedini interes. Međutim upravo ta vlastita egzistencija može postati upitna i ugrožena u opasnoj situaciji rata, u kojoj izlazi na vidjelo kako se neka druga, strana egzistencija, može pojaviti u liku neprijatelja, te ta egzistencija nikako ne predstavlja onaj bitak o kojemu se brine, o kojem se vodi računa u tom tegobnom stanju rata.

Maja Jelić otvara aktualnu tematiku kolektivnog identiteta prezentacijom “Identitet i drugi – jučer, danas, sutra”. Autorica govori o kolektivnom identitetu kao dominantnom identitetu koji stvara kolektivne “druge” kao bitno različite od nas. Pritom osobni, individualni identitet privremeno nestaje, zanemarujući različitost istih u svrhu negiranja drugog. “Ja jesam” više nije potvrda sebe, nego negacija drugog; biću koje misli pretpostavlja se biće koje osjeća, vjeruje i voli. Od 19. stoljeća nadalje stvorene su državne forme temeljem svojih konstitutivnih elemenata problem rješavale konceptom nacionalizma i nacionalnog članstva u nekoj državi. Svaka država ima svoje “druge” i u svakoj od njih stvorene su određene imaginarne oznake i podjele između “nas” i “njih”, zbog čega je i odnos nacionalnosti i državljanstva rezultat raznih povijesnih previranja i teritorijalnih sukoba. Dakako, u razdoblju mira poželjna je uloga države u rješavanju problema “drugih” kako bi se zakonskim putem očuvala sloboda i jednakost svih njezinih građana pojedinaca, međutim u razdobljima previranja, kada dotada potencijalni sukob postaje stvaran, kolektivni identitet prestaje biti problem koji se regulira pravima čovjeka građanina kao “drugog” i postaje moćno oružje država za konačno rješenje problema drugih, odnosno za njihovo uništenje.

Teorijski rad Đorđa Pavićevića “Društveno pamćenje i pravda: o zaleđenim sukobima” razmatra ulogu institucionalnog zadovoljenja odnosno nezadovoljenja pravde nakon sukoba. Nezadovoljena pravda jaka je motivacijska osnova za dugotrajno društveno pamćenje, koje u tom slučaju održava žar sukoba i može ga na različite načine oživiti. U tom slučaju sukobi preživljavaju u zamrznutom stanju u pamćenju.

Zamrznuti su sukobi posebno podložni političkoj manipulaciji. Oni opterećuju odnose i među građanima i među različitim zajednicama. Pretpostavka je da su nacionalističkoj legitimaciji sukoba na prostorima bivše Jugoslavije umnogome doprinijeli upravo zamrznuti sukobi i da će (pravno, političko i povijesno) nerazjašnjavanje sukoba iz devedesetih otežati “normalizaciju” odnosa u regiji.

Općenito možemo reći da je skup ukazao na mnoge perspektive u problematiziranju i istraživanju kulturnog sjećanja i pamćenja. Važno je istaknuti i društvenu korisnost ovakvih skupova, ali i nagovještaj trećeg zbornika, u pokušaju prevladavanja ratnih trauma koje su u kolektivnom pamćenju još uvijek trajni izvor stagniranja u društvu.

Kompleksnost izučavanja implicira i količinu različitih područja koja se moraju zahvatiti ukoliko se želi rekonstruirati kultura sjećanja. Stoga možemo zaključiti da je povijest nepresušan izvor novih spoznaja koje možemo i moramo integrirati u korpus znanja kako bismo bolje razumjeli sadašnjost. Ovakvi skupovi pokazuju zrelost našeg društva, a brojnost prezentacija i njihov širok tematski raspon dodatni su pokazatelj da humanističke znanosti u drugačijim, novijim povijesnim okolnostima mogu obuhvatiti ovako značajne teme.

Ivana Milan

Nove knjige

NOVE KNJIGE

Zygmunt Bauman

Postmoderna etika

AGM, Zagreb, 2009, 323 str.

U listopadu prošle godine prevedena je i objavljena knjiga *Postmoderna etika* poznatog poljskog sociologa Zygmunta Baumana, koji je razmotrio pitanja proizvedena modernom koja nesumnjivo ulaze u živote ljudi, dovode ih u moralne nedoumice i izazivaju potrebu da se zapitaju o etici koja je zapala u krizu. Teme je razradio u osam poglavlja koja je prema problematici podijelio na: moralne odgovornosti, etička pravila; izmičuća univerzalnost; skliski temelji; moralna stranaka od dvoje; izvan moralne stranke; društveni prostori; privatni morali, javni rizici i pregled: na kraju bijaše početak.

Probleme koje svakodnevno donosi suvremena zbilja moderna je nastojala riješiti propitivanjem morala i pokušajima donošenja univerzalnih moralnih zakona, što je rezultiralo čovjekom zatvorenim i udaljenim od drugih. Zato nas autor upozorava na propitivanje samih sebe i odnosa s ljudima u postmodernom svijetu koje utemeljuje pojedinca kao individuu bez društvenih i moralnih okvira te mu zadaje uloge koje mora vješto odraditi kako bi se prema kriterijima uspješnog života održao u takvom stanju.

Pojedinci otuđeni od drugih nužno su otuđeni i od vlastite moralne odgovornosti jer se ona sama po sebi očituje u odnosu prema drugom koji je ne samo poljuljan nego je gotovo iščeznuo. Iz toga proizlazi moralna nesigurnost, a radikalno individualistički stav potiče ljude da pronalaze kompenzaciju za izgubljeno u vidu formiranja udruženja, koja Bauman naziva neoplemenima, a koja su "nesumnjivo, erupcije društvenosti – obično neplanirane ekspedicije u svijet izvan dohvata morala, izmakle uskom 'strukturiranju' hereditarnih zajednica i legislativnih organa političke države; kratke istraživačke in-

vazije nadahnute nadom (iako ne s realističnim izgledima) duže, čak i trajne kolonizacije" (str. 177).

Zygmunt Bauman ovom je knjigom pružio uvid u postmodernu te ujedno dao i njezinu kritiku. Budući da se bavi aktualnim pitanjima koja se tiču svakog čovjeka sklonog promišljanju vlastitih postupaka i načina života, pretpostavljamo da će imati brojnu čitalačku publiku. (Maja Jelić)

...

Edgar Morin

Etika

Masmedia, Zagreb, 2008, 234 str.

Edgar Morin jedan je od vodećih sociologa današnjice. Baveći se brojnim temama, on svoja sociološka razmišljanja obogaćuje znanjem iz filozofije, biologije i antropologije. Ovo je djelo reakcija na postmoderni relativizam, ubrzani znanstveno-tehnički napredak i sve veće socijalne razlike. Svoju glavnu tezu autor iznosi na samom početku knjige – svijet se nalazi u suvremenoj krizi etike. Cijela je knjiga posvećena pokazivanju niza razloga zbog čega je do toga došlo, koji su suvremeni izazovi etici, te kako (ako je moguće) "spasiti etiku".

Knjiga se sastoji od pet dijelova, od kojih je svaki podijeljen na manje tematske cjeline. Naslov je prvog dijela *Misao etike i etika misli*, a u njemu Morin raspravlja o kozmičkom ukorjenjivanju, etičkoj neizvjesnosti, etici misli itd. Drugi dio nosi naslov *Etika, znanost, politika*, u kojem piše o problemima današnje znanosti, etike, politike i društva te o njihovoj korelaciji. Treći je dio naslovljen *Autoetika*, a objedinjuje teme etičkog individualizma, psihičke kulture, etike povezanosti, etike razumijevanja, velikodušnosti i oprosta te umjetnosti življenja. Četvrti dio nosi naslov *Socioetika*, a u njemu autor govori o

etici zajednice i problemima kognitivne demokracije. Peti dio, naslova *Antropoetika* raspravlja o prihvaćanju čovjekova položaja u svijetu, planetarnoj etici, regenerativnim putovima te o etičkoj nadi.

Na samom kraju Morin iznosi etičke zaključke o vječnim pitanjima dobra i zla.

Zbog eventualnog nerazumijevanja određenih termina kojima se pisac služio, na kraju knjige nalazi se kratki glosar u kojem su oni objašnjeni, što ovu knjigu čini dostupnom širem čitateljstvu. Pogovor knjizi napisao je Rade Kalanj. (Iris Duka)

...

Sabrina P. Ramet

Tri Jugoslavije: Izgradnja države i izazov legitimacije: 1918-2005

Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, 811 str.

Knjiga *Tri Jugoslavije: Izgradnja države i izazov legitimacije: 1918-2005* kruna je rada poznate američke politologinje i povjesničarke Sabine Petre Ramet u utvrđivanju glavnih čimbenika turbulentne političke egzistencije jugoslavenske ideje te, još i više, razloga turbulentnih i dramatičnih odnosa južnoslavenskih naroda, kako u minulom stoljeću tako i u ovome. Oslanjajući se na teze razvijene već u knjizi *Balkanski Babilon*, Ramet opovrgava tezu, popularnu na zapadu, o drevnoj etničkoj mržnji kao uzroku "južnoslavenskog krvavog dvadesetog stoljeća". Ona njegov uzrok vidi u nedostatku političkog legitimiteta svih triju jugoslavenskih državnih formacija. Nedostatak političkog legitimiteta, tj. nedemokratski temelji uspostave svih triju jugoslavenskih država bili su, kako Ramet pokazuje, uzrok nemogućnosti razrješenja međunarodnih sporova u višenacionalnim jugoslavenskim zajednicama, pretvorivši na kraju te sporove u krvave međunarodne obračune. Kako pokazuje autorica, oni su u prvoj Jugoslaviji, Kraljevini Jugoslaviji, uvjetovani dominacijom velikosrpskih političkih elita te sverasirenom korupcijom, u drugoj, socijalističkoj Jugoslaviji, disfunkcionalnošću federalnog sustava vlasti i proklamirane ideologije "bratstva i jedinstva", dok se treća, kruna Jugoslavija, jedva mogla nazvati "nor-

malnom" državom, kako zbog uvjeta nastanka tako i zbog kriminalnog karaktera sustava vlasti. Knjiga *Tri Jugoslavije* nastala je na temelju autoričine knjige *Nacionalizam i federalizam u Jugoslaviji 1962-1983*, izvorno objavljene 1984. godine te prerađivane za kasnija izdanja tijekom 1990-ih godina. (Stevo Đurašković)

...

Lidija Kos Stanišić

Latinska Amerika – Povijest i politika

Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, 280 str.

U knjizi *Latinska Amerika – Povijest i politika* Lidija Kos-Stanišić daje prikaz povijesti i politike, ali i drugih društvenih procesa jedne od politički najinteresantnijih regija svijeta – Latinske Amerike.

Knjiga *Latinska Amerika – Povijest i politika* prva je hrvatska knjiga posvećena toj regiji. Tematski je podijeljena na dvije velike cjeline. U prvom poglavlju prvoga dijela autorica definira regiju, a potom u drugom poglavlju daje pregled njezine političke povijesti od početka 16. stoljeća pa sve do danas. Autorica navodi kako su termin Latinska Amerika prvi počeli rabiti Francuzi početkom 19. stoljeća kako bi legitimirali svoju politiku prema američkom kontinentu južno od SAD-a. Taj se termin odnosio na sve zemlje "latinskog" odnosno romanskoga govornog područja. Otada se često rabi, iako se pritom ne vodi računa o tome na koje se zemlje odnosi. U trećem poglavlju autorica obrađuje društvo i politiku, s posebnim naglaskom na političkoj kulturi, identitet Latinske Amerike i strukturu vladavine, te nas upoznaje s teritorijalnom organizacijom vlasti država regije. Tako je 16 država uređeno unitarno, dok su Meksiko, Argentina, Brazil i Venezuela federalne države. Prezidencijalizam, tj. predsjednički sustav vladavine u kojem je predsjednik ujedno i šef vlade na snazi je u 18 država regije (osim na Haitiju i Kubi). Zakonodavna vlast u regiji uglavnom je reaktivna, dok se sudska vlast ne smatra odvojenom od ostale dvije grane vlasti niti jednako njima. Četvrto je poglavlje posvećeno intraameričkim odnosima i organizacijama te sukobima u regiji. Autorica nas upozna-

je i s najvažnijim integracijama u Latinskoj Americi kao što su SICA, MERCOSURA, UNASURA i Andska zajednica, ali i s najpoznatijim gerilskim pokretima kao što su kolumbijski FARC ili meksička Zapatistička nacionalnooslobodilačka vojska.

Peto je poglavlje posvećeno procesima demokratizacije regije. Unatoč valovima demokratizacije u Latinskoj Americi i njezinim pozitivnim posljedicama na regiju autorica navodi kako je zbog velikog stupnja kriminala, ali i čestih sukoba i ratova vojska postala izuzetno važan politički igrač te stoga i velik izazov demokraciji. Tako izuzev Kostarike i Meksika niti jedna druga država regije nije uspjela uspostaviti civilnu supremaciju nad oružanim snagama. U drugom dijelu knjige autorica nam ukratko objašnjava povijesne, političke i ekonomske prilike u osam zemalja Latinske Amerike (Meksiko, Argentina, Brazil, Čile, Venezuela, Kolumbija, Paragvaj i Urugvaj).

Knjiga *Latinska Amerika – Povijest i politika* iznimno je zanimljivo i važno politološko djelo. Riječ je ponajprije o kvalitetnoj studiji iz područja komparativne politike, ali i o regionalnoj studiji bez presedana u znanstvenoj i stručnoj literaturi u Hrvatskoj (izuzev možda nekoliko prijevoda stranih autora). Baveći se Latinskom Amerikom, kulturno bogatom i politički dinamičnom regijom čijem se proučavanju kod nas ne pridaje veće značenje, autorica nam pokazuje kako izuzev europskog kontinenta i SAD-a postoje područja koja su od velike političke i ekonomske važnosti za čitav svijet, te bi ih i u Hrvatskoj, a posebice na Fakultetu političkih znanosti trebalo proučavati. (Borna Zgurić)

...

Mladen Nakić

Sjedinjene Američke Države i globalno okruženje

Politička kultura, Zagreb, 2009, 223 str.

Knjiga *Sjedinjene Američke Države i globalno okruženje* podijeljena je u šest poglavlja. Bavi se suvremenom pozicijom SAD-a u međunarodnoj zajednici i preispituje njegovo vođenje politike s pozicije moći, odnosno svrsishodnost upotrebe moći u dominantnoj

poziciji koju SAD danas zauzima u međunarodnim odnosima. U prvom poglavlju, pod naslovom *Strategija i nacionalni interes*, autor definira suvremeno sigurnosno okruženje kao skup faktora, okolnosti i utjecaja koji u određenom vremenu i prostoru mogu značajnije ili čak odlučno mijenjati postojeće odnose između međunarodnih aktera. Ti se faktori odnose na sve snažniju tendenciju usmjeravanja globalnog težišta prema Aziji, na demografske promjene i nejednakost stope nataliteta u svijetu, na AIDS na te tradicionalne točke sukoba u smislu otvorenih gorućih pitanja, ali i odnosa Kine, SAD-a, Rusije i Europske Unije. Iako među tim točkama sukoba autor spominje i fundamentalističke islamske vjerske pokrete, naglasak ne stavlja na terorizam kao eventualnu prijetnju u budućnosti, međutim naknadno mu posvećuje dosta pozornosti. Osim toga propustio je naglasiti utjecaj kriznih situacija u budućnosti, koje danas nezaobilazno izučavaju svi autori koji se bave pitanjima sigurnosti i odnosima u sigurnosnoj zajednici. Važnost kriza, posebice onih s predznakom prirodnih ili ekoloških katastrofa, kao faktora koji nedostaje u ovoj analizi iskazuje se i u njihovu mogućem utjecaju na demografsku sliku (kao jedan od važnijih faktora u autorovoj analizi), ali i na koncepte i instrumente sigurnosnih politika u budućnosti. Nažalost, autorovo tumačenje globalnoga sigurnosnog okruženja i preispitivanje prognoza za budućnost na razini sustava i regionalne stabilnosti nije došlo mnogo prostora. Teza o preraspodjeli globalne sile s eurocentričnog na azijsko-pacifičko usmjerenje zahtijeva podrobnije objašnjenje, a kritika teorije o razini sustava u smislu novih subjekata međunarodnih odnosa prisutnih u međunarodnoj zajednici ostavlja širok prostor spekulaciji čitatelja što je autor zapravo želio reći – kako novi subjekti utječu i utječu li uopće. Posljednjih dvadesetak godina u stranoj se literaturi vodi vrlo živa i iscrpna rasprava o izmijenjenoj ulozi države kao subjekta međunarodnih odnosa, koju bi svaki autor koji se bavi tim područjem morao ozbiljno uzeti u obzir. Završna kritika prvog poglavlja tehnička je napomena čitatelju, tekst fusnota ne podudara se s brojčanom oznakom, te je stoga tekst teško čitljiv. Ipak, autor se ne poziva često na izvore, pa nije po-

trebno mnogo truda da se dokuči koji tekst pripada traženoj referenci. Drugo poglavlje, *Hladnoratovska ravnoteža i globalna stabilnost*, selektivni je prikaz globalne sigurnosti za vrijeme Hladnog rata. Treće, četvrto i peto poglavlje bave se trima pojmovima, *transatlantizmom, globalizacijom i (vojnom) moći*. Iako su sva tri pojma nezaobilazna u prikazu suvremene pozicije SAD-a u globalnom okruženju, njihovoj definiciji i ulozi autor ponovno pristupa selektivno, ne uzimajući u obzir njihov cjelokupni obujam i posljedice. Posljednje poglavlje bavi se pitanjem legalnosti uporabe sile u međunarodnim odnosima, međutim autor ne posvećuje dovoljno prostora tom itekako važnom pitanju u kontekstu naslova, odnosno teme kojom se bavi.

Niz pogrešno kontekstualiziranih stranih pojmova i njihovi diskutabilni prijevodi greška su urednice, ali i autora, te pokazuju da se autor nije na primjeren način služio stranom literaturom iz područja međunarodnih odnosa. Izdanje vrvi prikazima i kartama bez prijevoda, navedenih izvora ili grafičke obrade, tako da su neki od shematskih prikaza mutni do nečitljivosti. Uz to, u knjizi se nalazi niz tabela čije uključivanje nije opravdano tekстом i/ili analizom autora. Uvodna i zaključna razmatranja pisana su senzacionalistički (*Vjerojatno se mnogi pitaju zašto (ne) volimo SAD...*, samo je jedna od rečenica za čije bi obrazlaganje znanstvene (ne)utemeljenosti trebalo mnogo više prostora nego što dopušta forma anotacije), prešažeto i ne odgovaraju na pitanja koja se čitatelju nameću tijekom čitanja knjige. Zbog prostornih ograničenja ovaj je prikaz kratak, iako bi nekim dijelovima knjige trebalo posvetiti mnogo više pažnje kad to već nije učinjeno prilikom njezina uređivanja. Ipak, pozivam čitatelje da bez obzira na ove, ne baš pozitivne retke, sami donesu sud. Knjiga će zasigurno, kao i svaka dosada, pronaći svoju publiku. (Marta Zorko)

Odd Arne Westad

Globalni Hladni rat – velike sile i Treći svijet

Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, 478 str.

U knjizi *Globalni Hladni rat – velike sile i Treći svijet* norveški povjesničar Odd Arne Westad pokazuje kako su se velesile SAD i SSSR tijekom Hladnog rata kontinuirano upletale u procese promjena u Africi, Aziji i Latinskoj Americi. U deset poglavlja pokazuje i kako su najmoćnije sile s kraja prošlog stoljeća tim upletanjima poticale pojavu brojnih zemalja, pokreta i ideologija koje danas dominiraju međunarodnim odnosima. Autor smatra da je američki i sovjetski intervencionizam vrlo snažno utjecao na međunarodni i unutarnji okvir u kojem su se zbivale političke, društvene i kulturalne mijene u Trećem svijetu.

Westad podsjeća da se pojam Treći svijet pojavio početkom pedesetih godina 20. stoljeća, najprije u francuskom, zatim i u engleskom jeziku, a općepoznat postaje poslije Bandunške konferencije 1955. godine, tj. poslije prvoga postkolonijalnog sastanka na vrhu azijskih i afričkih državnika. Taj pojam u knjizi rabi kao odrednicu “bivših kolonija ili polukolonija u Africi, Aziji i Latinskoj Americi, koje su bile podvrgnute europskoj (ili, bolje rečeno, paneuropskoj – što uključuje i američku i rusku) gospodarskoj ili političkoj dominaciji” (str. 16). Hladni rat definira kao razdoblje otprilike od 1945. do 1991. u kojemu je globalni sukob Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza dominirao međunarodnim odnosima, a globalnima označava procese koji se zbivaju na različitim kontinentima ili su usmjereni na njih u otprilike isto doba.

Westad se u knjizi usredotočio na sedamdesete i početak osamdesetih godina prošlog stoljeća, “razdoblje kad je sukob velesila u Trećem svijetu bio na vrhuncu i kad su tamošnja zbivanja najviše utjecala na vođenje i tijek hladnog rata” (str. 16). Iznosi i tvrdnju kako su “ideologije inherentne njihovim politikama u širem smislu poticale i nagonile Sjedinjene Države i Sovjetski Savez na intervencije u Trećem svijetu” (str. 16).

U prva tri poglavlja obrađuje ideologijska i politička izvorišta Hladnog rata i Trećeg svijeta. U prvom poglavlju pokazuje razvoj američkih promišljanja o neeuropskim narodima te njihovu odnosu prema američkom identitetu i vanjskoj politici, a u drugom poglavlju bavi se korijenima ruskih rasprava o Trećem svijetu od nastanka carstva do poststalinističke ere.

U trećem poglavlju pokazuje kako su "protukolonijalni pokreti dolazili u interakciju s ranim razdobljem hladnoratovskog sukobljavanja te kako su se neki vođe iz Trećeg svijeta odlučivali svrstati na stranu jedne ili druge suprotstavljene ideologije, dok su se ostali određivali i izjašnjavali kao oporba i jednoj i drugoj" (str. 19).

Westad u četvrtom poglavlju pokazuje kako je SAD od 1945. do 1960. godine svojom politikom prema Africi, Aziji i Latinskoj Americi pomagao i pridonio nastanku Trećeg svijeta, a u petom se osvrće na vanjsku politiku Kube i Vijetnama kao na oblik otpora uspostavi američke kontrole.

U šestom poglavlju daje pregled međunarodnih aspekata borbe protiv aparthejda i kolonijalizma na jugu Afrike, dok u sedmom govori o etiopskoj revoluciji i njezinoj povezanosti sa SAD-om te, osobito, sa SSSR-om.

U osmom poglavlju opisuje kako je jačanje i širenje islama u Iranu i Afganistanu zaustavilo i prekinulo neke projekte modernizacije koje su počeli provoditi tamošnji režimi te kako je SSSR odlučio intervenirati nastojeći ponovno uspostaviti socijalistički režim u Afganistanu.

U završna dva poglavlja, kao i u zaključku, raspravlja o Hladnom ratu u Trećem svijetu tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća te o njegovim učincima i posljedicama i na sadašnje doba.

U devetom poglavlju u osnovnim crtama prikazuje Reaganovu ofenzivu protiv ljevičarskih revolucionarnih režima i SSSR-a u Afganistanu, Angoli i Središnjoj Americi te pokazuje globalne gospodarske i ideologijske mijene koje su pridonijele uspjehu te ofenzive. U posljednjem poglavlju prikazuje zašto je Mihail Gorbačov odlučio obustaviti intervenciju i upletanje SSSR-a u sukobe u Tre-

ćem svijetu te njegova neuspješna nastojanja da izgradi međunarodni poredak polazeći od prava država na samoodređenje kao temeljnog načela.

Westadova knjiga nezaobilazno je štivo za sve koje zanima razdoblje Hladnog rata. Za nju je taj profesor međunarodne povijesti na London School of Economics and Political Sciences dobio Bancroftovu nagradu, nagradu Američkog udruženja politologa "Michael Harrington" te nagradu za knjigu iz međunarodne povijesti "Akira Iriye". (Tomislav Delač)

...

Valerij Panjuškin, Mihail Zigar

Gazprom – novo rusko oružje

Fraktura, Zagreb, 2009, 240 str.

Ruski novinari Valerij Panjuškin i Mihail Zigar u knjizi *Gazprom – novo rusko oružje* opisuju i razjašnjavaju povijest i sadašnjost jedne od najvećih svjetskih kompanija i najvećeg svjetskog dobavljača plina. Autori u 12 poglavlja opisuju nastanak Gazproma, njegovo prerastanje iz Ministarstva za plinsku industriju u kompaniju te događaje vezane uz dolazak na vlast u Rusiji Vladimira Putina, koji je energetsom strategijom doprinio jačanju Gazproma. Pokazuju i trgovačke odnose Gazproma, tj. Ruske Federacije s Ukrajinom, Bjelorusijom, Tadžikistanom, Uzbekistanom i Kazahstanom, koji su doveli do rusko-ukrajinskog plinskog rata. Kompanija je osnovana 1989. godine pretvorbom Ministarstva za plinsku industriju Sovjetskog Saveza u državni plinski koncern, a na inicijativu tadašnjeg ministra plinske industrije Viktora Stepanoviča Černomirdina, koji je postao i prvi predsjednik Gazproma. Panjuškin i Zigar pokazuju kako je tvrtka uspjela opstati iako je raspadom SSSR-a izgubila trećinu plinovoda, trećinu nalazišta i četvrtinu snage kompresorskih postaja. Navode da je Gazprom u vrijeme SSSR-a proizvodio više od 800 milijarda kubika plina godišnje, zauzimajući prvo mjesto u svijetu, te da je plinovodna mreža bila duga 160 000 kilometara. Posjedovao je i 350 kilometara kompresorskih postaja te 270 industrijskih pogona za potpunu pripremu plina. Detaljno navode

i višegodišnju povijest sporova oko plina između Rusije i Ukrajine, koja je glavni koridor za prijenos ruskog plina u Europu. Smatraju kako je plinski sukob s Ukrajinom bio "prvi jasan pokazatelj da je upravo Gazprom postao glavnim političkim oružjem Kremlja" (str. 147). Uz to ističu da je Ukrajina "u svih petnaest godina svoje nezavisnosti bila najmutnije i najnejasnije polje Gazpromove djelatnosti. Dotok plina u Ukrajinu uvijek je bio okružen velom tajne, nizom skandala i mnoštvom sumnja u čudovišnu korupciju" (str. 134). Tako je npr. 2002. godine pravo na dostavu turkmenistanskog plina u Ukrajinu dobila tvrtka Eural-Trans-Gas, koju su u mađarskom selu registrirala tri nezaposlena Rumunja i izraelski odvjetnik. Osvrćući se na podršku tadašnjeg ruskog predsjednika Vladimira Putina predsjedničkoj kandidaturi Dmitrija Medvedeva, predsjednika Vijeća direktora Gazproma, u prosincu 2007. godine, Panjuškin i Zigar ističu kako se "tisućama političkih promatrača u cijelom svijetu učinilo da ili je Gazprom napokon strpao podu se rusku državu ili se ruska država konačno spojila s Gazpromom" (str. 224). Autori navode i riječi neimenovanog Gazpromova top-menadžera, koji smatra da se svijet nalazi u trećem svjetskom ratu, koji nije ekonomski, već ideološki. "I onda nam je bilo jasno da cijevima ne teče samo plin nego i ideologija" (str. 226). "Gazprom nije ni dobar ni loš, kao što ni kalašnjikov ili kolt ne mogu biti dobri ili loši. Oružjem se može ubijati i plašiti, a možete se i braniti i čuvati. Sve ovisi u čijim je rukama. Oružje nema dušu. Ono ne strahuje, ne zna za ljubav i sažaljenje, i ni u kojem slučaju ne ostaje vjerno svomu sadašnjem vlasniku ako se promijeni vrijeme", smatraju Panjuškin i Zigar. U vrijeme energetske krize, kada većina "običnih" ljudi u Europi (pa tako i u Hrvatskoj) zimi napeto prati vijesti o sukobu oko plina između Rusije i Ukrajine, knjiga Panjuškina i Zigara pokazuje kako je i zašto Gazprom postao novo rusko oružje. (Tomislav Delač)

Livia Kardum

Suton stare Europe: Europska diplomacija i Prvi svjetski rat

Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, 407 str.

Velikom ratom 1914-1918. okončano je dugo 19. stoljeće koje je u najvećoj mjeri obilježila dominacija europske politike nad ostatkom svijeta. Ta se politika bazirala na politici ravnoteže snaga koja je uspostavom apsolutne ravnoteže dovela do sukoba dvaju suprotstavljenih tabora – Antante i Centralnih sila. Profesorica Livia Kardum u svojoj knjizi *Suton stare Europe* dosljedno prikazuje sve događaje koji su prethodili Velikom ratu i koji su najbolji primjer slabosti tradicionalne europske diplomacije tog razdoblja. Sam rat obrađen je detaljno i precizno te je prikazan kao presedan u cjelokupnoj ljudskoj povijesti. Sve krize – prva marokanska kriza (1905), aneksijska kriza (1908), druga marokanska kriza (1911), balkanski ratovi (1912-1913) te srpanjska kriza (1914) – u knjizi su u potpunosti obrađene i savršeni su primjer napetosti koja je vladala u Europi tog vremena. Poglavlje koje se bavi ratnim planovima i procjenama daje nam opsežan prikaz borbenih planova, kopnenih i pomorskih snaga te sam odnos između suprotstavljenih tabora. Kardum nam također daje uvid u sve velike bitke Prvog svjetskog rata za koji se može slobodno reći da je bio rat prepun besmislenih i neuspješno realiziranih bitaka s krvavim završetkom na objema stranama. Knjiga je podijeljena na deset poglavlja, međutim valja istaknuti kako se pri obradi ove uvijek aktualne teme autorica nije uvijek strogo držala kronologije, već je kod određenih događaja dala prednost tematskom pristupu. Tako je jedno poglavlje posvećeno mirovnim ponudama i inicijativama te mirovnom programu američkog predsjednika Wilsona, koji proklamira mir bez pobjednika. Poglavlje posvećeno Južnim Slavenima za vrijeme rata i Jugoslavenskom odboru od velike je važnosti za našu nacionalnu povijest. Ono se prvenstveno temelji na diplomatskoj borbi oko stvaranja jugoslavenske države koju obilježavaju sukobi u samom jugoslavenskom taboru s jedne te sukobi različitih interesa velikih sila s druge strane, dok se u njihovu središtu

nalazi Srbija sa svojom velikosrpskom politikom. Značajan je doprinos knjige i poglavlje koje obrađuje ruske revolucije. Iz revolucionarnih zbivanja može se iščitati logičan slijed uzročno-posljedičnih veza događaja, koji eskaliraju već na prijelazu 19. u 20. stoljeće, ali kulminiraju tek 1917. uzastopnim revolucijama.

Svi vodeći političari u knjizi su prikazani objektivno, sa svim svojim vrlinama i mana. Svakog političara, od njemačkog kancelara pa do britanskog premijera, autorica je opisala karakterno, što je od velike važnosti ukoliko se žele shvatiti i uvidjeti razlozi njihovih postupaka u danom trenutku. Poznavanje povijesnih događaja od izrazitog je značaja za sve koji se žele baviti ili se bave međunarodnim odnosima, jer bez poznavanja povijesti ne možemo kvalitetno razumjeti ni današnju međunarodnu politiku. (Bruno Korea Gajski)

...

Margaret MacMillan

Mirotvorci: Šest mjeseci koji su promijenili svijet

Naklada Ljevak, Zagreb, 2008, 686 str.

Kanadska povjesničarka Margaret MacMillan u svojoj knjizi *Mirotvorci* obrađuje najvažnijih šest mjeseci Mirovne konferencije u Parizu 1919. godine. Konferencija u prvi plan stavlja najmoćnije ljude svijeta – američkog predsjednika Woodrowa Wilsona, britanskog premijera Davida Lloyda Georgea, francuskog premijera Georges-a Clemenceaua te talijanskog premijera Vittoria Emanuelea Orlanda. Od siječnja do lipnja 1919. godine Pariz je istodobno bio svjetska vlada, svjetski prizivni sud i svjetski parlament. Tijekom same konferencije često je dolazilo do svađa između četiri glavna aktera. Svaki je od njih zastupao interese svoje zemlje, ali svaki je bio i zasebna ličnost. Svi njihovi nedostaci i njihove jake strane, umor i bolesti, simpatije i antipatije, svađe i mirenja također su utjecali na oblikovanje mirovnih rješenja, što je u knjizi vrlo vjerodostojno opisano. Knjiga je podijeljena na osam dijelova u kojima se iznose sve relevantne činjenice vezane uz odluke koje su mirotvorci donijeli za pojed-

ne narode i zemlje. U prvom dijelu opisane su same pripreme za Mirovnu konferenciju, dok se sljedećih šest dijelova bavi novim svjetskim poretkom, odnosno posvećeni su pojedinim zemljama i regijama. Autorica dosta pažnje posvećuje novoosnovanim europskim zemljama – Jugoslaviji, Čehoslovačkoj i Poljskoj – ali također daje široku sliku zbivanja na Bliskom te Dalekom istoku. Dobivamo uvid u odnos prema Japanu, prema kojem su se zapadnjaci odnosili s mnogo stereotipa i tretirali Japance kao inferiornu naciju, te u procvat turskog nacionalizma na čijem je čelu bio Kemal Atatürk – utemeljitelj moderne Turske. Zadnji dio prvenstveno se bavi potpisivanjem mirovnog ugovora s Njemačkom. Tom je ugovoru, kao najvažnijem pitanju Mirovne konferencije, autorica, razumljivo, posvetila najviše pažnje. Detaljno opisuje odnose između mirotvoraca, sukobe mišljenja, odnosno njihova podijeljena stajališta o kažnjavanju Njemačke. Gotovo svi na Mirovnoj konferenciji smatrali su da je Njemačka započela rat. Dvojbe oko toga, navodi MacMillan, pojavile su se tek kasnije. Reparacije nametnute Njemačkoj ostale su najistaknutiji simbol mira sklopljenog u Parizu. Odredbe o reparaciji neki još i danas smatraju dokazom da je taj mirovni ugovor bio osvetoljubiv, kratkovidan i poguban dokument. Njemačka je jedina morala preuzeti odgovornost za rat, što je *de facto* postalo glavni izvor mržnje Nijemaca prema mirovnom ugovoru.

Mirotvorci su u šestomjesečnom razdoblju obavili golem posao: osnovali su Ligu naroda, podijelili mandate, dovršili mirovni ugovor s Njemačkom te gotovo dovršili mirovne ugovore s Austrijom, Mađarskom, Bugarskom i otomanskom Turskom. Knjiga nam daje objektivan opis Velike četvorice, ali i mnogih drugih delegata Pariške konferencije, stoga je preporučujemo i stručnjacima i širokoj publici. (Bruno Korea Gajski)

Sulejman Bosto, Tihomir Cipek (ur.)

Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti

Disput, Zagreb, 2009, 280 str.

Tematski profiliran zbornik radova hrvatskih, bosanskih i srpskih povjesničara, politologa i filozofa koji kritički ispituju i analiziraju praksu kulturnog pamćenja događaja prijelomne 1945. godine. Zbornik je rezultat redovitih godišnjih simpozija koji se održavaju u Banjoj Luci. Na 279 stranica, podijeljenih na tri sadržajno komplementarne cjeline, *Politike prošlosti, Studije slučaja te Udžbenici povijesti i historiografija*, prikazuje se "godina epohalnog prijeloma i obrata u modernoj povijesti čovječanstva". U predgovoru koji potpisuju urednici Tihomir Cipek i Sulejman Bosto, pod naslovom "1945. godina: nagovještaji nade, posljedice i podijeljena sjećanja", ocrtani su temeljni problemi kulturnog i političkog pamćenja vezani za tu prijelomnu godinu. Članci daju pregled glavnih zbivanja i prijepornih točaka na jugoslavenskim prostorima. Autori članaka su: S. Bosto, I. Komšić, S. Musbegović, R. J. Kirin, G. Đerić, D. Pavićević, G. Gretić, Š. Filandra, L. Merenik, E. Kazaz, T. Cipek, V. Pavlaković, V. Geiger, S. Matković, S. Koren i D. Stojanović. Knjiga je objavljena u suradnji sa zakladom Friedrich Ebert Stiftung u Banjoj Luci. (Ivana Milan)

...

Božo Skoko

Država kao brend – Upravljanje nacionalnim identitetom

Matica hrvatska, Zagreb, 2009, 250 str.

Ovo je prva knjiga na našim prostorima koja se bavi fenomenom identiteta i imidža države te njihovom ulogom u suvremenim međunarodnim političkim i gospodarskim odnosima, odnosno načinima njihova nastajanja, mijenjanja i upravljanja.

U prilično cjelovitoj i sustavnoj analizi, potkrijepljenoj mnogobrojnim istraživanjima i primjerima iz svjetske prakse, autor pokazuje sve veću moć nacionalnog identiteta i imidža u globaliziranom i komunikacijski umreženom društvu te argumentira njihovu povezanost s političkim i gospodarskim

uspjesima države i ostvarenjem nacionalnih ciljeva.

Autor tako definira i analizira te prilično kompleksne pojmove i donosi bogat pregled dosadašnjih istraživanja na temu utjecaja imidža države na njezin politički i gospodarski položaj te analizu konkurentskih prednosti nacionalnog identiteta na globalnom tržištu.

Istražujući sve veću važnost imidža država u ostvarenju političkih, gospodarskih i drugih državnih interesa, posebno analizira – kroz postojeće teorije i istraživanja – utjecaj imidža na postizanje vanjskopolitičkih ciljeva, jačanje izvoznih perspektiva te privlačenje stranih turista i ulagača kao iznimno važnih područja za napredak države.

Naime mnogobrojni se znanstvenici slažu da ugled države ima izravan i mjerljiv utjecaj na gotovo svaki aspekt odnosa s drugim državama i njihovim stanovnicima te da ima presudnu ulogu u njezinu ekonomskom, društvenom, političkom i kulturnom razvoju. Najčešće se navodi kako imidž pomaže plasiranju proizvoda na inozemna tržišta, privlačenju turista, privlačenju stranih ulaganja i dobivanju poslova u drugim državama, privlačenju talentiranih stanovnika, kulturnih i sportskih događaja, zadobivanju poštovanja u međunarodnim odnosima i nametanju vlastitih vrijednosti. Skoko u ovoj knjizi to jasno i argumentirano potvrđuje mnogobrojnim primjerima, naglašavajući nove mogućnosti i trendove koje slijede suvremene države.

U tom kontekstu bavi se i fenomenom globalizacije kao poticatelja jačanja važnosti nacionalnog imidža, konceptom meke moći država, konceptom zemlje podrijetla, načinima i sredstvima komuniciranja država te fenomenom brendiranja država.

Analizirajući ulogu odnosa s javnošću, marketinga i javne diplomacije u upravljanju nacionalnim identitetom i imidžom, autor u zasebnom poglavlju donosi jasne smjernice za stvaranje brenda suvremenih država, što ovoj knjizi pored znanstvene relevantnosti daje i praktičnu uporabnu vrijednost. (Damir Jugo)

Gordan Grlić Radman

Neutralnost i nova sigurnosna arhitektura

Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, 383 str.

Knjiga *Neutralnost i nova sigurnosna arhitektura* bavi se pitanjima neutralnosti od nastanka do danas, s posebnim naglaskom na njezinu funkcioniranju u novim europskim strateškim uvjetima. U 20. stoljeću tim su se vanjskopolitičkim instrumentom služile mnoge europske države s ciljem izbjegavanja sukoba i ratova. Pored toga izborom neutralnosti nastojale su izbjegavati ispunjavanje tuđih strateških i političkih interesa. Međutim to nije značilo zanemarivanje sudjelovanja u međunarodnom životu, već upravo suprotno – aktivan i dinamičan angažman. Autor naglašava kako su neutralne države uvijek izazivale poštovanje u međunarodnom prostoru zbog provođenja mirotovorne politike. Međutim kod dijela država koje nastoje svoje interese i utjecaje proširiti izvan vlastitih granica neutralne države izazivaju svojevrsno nepovjerenje. Takva je situacija zahtijevala stalnu aktivnu vanjsku politiku i sudjelovanje neutralnih država u međunarodnom životu.

Od Drugog svjetskog rata neutralnost i njezino provođenje temeljili su se na povijesnim, pravnim i geopolitičkim postavkama. Tijekom Hladnog rata neutralne su zemlje prvenstveno bile usmjerene na uravnoteženu politiku prema ideološki, vojno i politički suprotstavljenim stranama. S nestankom bipolarne podjele Europe i svijeta te stvaranjem nove međunarodne okoline u kojemu više nije bilo suparništva Hladnog rata otvorilo se pitanje svrhe postojanja i primjene koncepta neutralnosti. Nova sigurnosna okolina pridonijela je i stvaranju novog međunarodnog poretka koji se temelji na sustavu kolektivne sigurnosti, na suradnji, stabilnosti i solidarnosti. Neutralne zemlje morale su se prilagoditi novim okolnostima iz "sigurnosnopolitičkih, institucionalnih ili gospodarskih razloga".

Knjiga je podijeljena u četiri poglavlja koja su značajan doprinos znanstvenim raspravama o novoj europskoj sigurnosnoj arhitekturi. U prvom poglavlju, "Nastanak i

osnovna obilježja neutralnosti", autor definira pojam neutralnosti, navodi njegove oblike te kroz povijesni prikaz nastanka neutralnosti navodi prava i obveze koje proizlaze iz tog koncepta.

Drugim poglavljem, "Neutralnost i sigurnost", autor nas uvodi u problem postojanja koncepta neutralnosti (kao samodostatnog) te ističe kako je promjenom sigurnosne okoline i međunarodnih uvjeta zatraženo univerzalno postupanje koje ne pozna je pojedinačno, pasivno i zasebno djelovanje. U trećem poglavlju, "Nova europska strateška okolina nakon raspada hladnoratovskog poretka", problematizira temu naznačenu u prethodnom poglavlju, pokazujući kako novi sigurnosni izazovi traže zajedničko djelovanje i rješavanje problema. Pritom analizira novu europsku stratešku okolinu i njezine posljedice na konstituciju novog poretka te načine djelovanja država u međunarodnom okruženju. U četvrtom poglavlju, "Neutralnost u praksi država", autor se bavi analizom postojećih sigurnosnih politika europskih neutralnih država. Analiza je ukazala na značajne promjene u interpretaciji vlastite neutralne pozicije te na promjene u politikama sigurnosti, koje sve više prihvaćaju značajnu adaptaciju na novu sigurnosnu okolinu i nove instrumente koji se u njoj koriste. Autor ističe da sve više prevladavaju instrumenti suradnje, solidarnosti i zajedničkog djelovanja, a sve manje instrumenti koji su usmjereni isključivo na samostalno djelovanje država. Sve europske neutralne države, osim Švicarske, u posljednjih dvadesetak godina promijenile su svoje politike usmjeravajući se prema ulasku u Europsku Uniju i razvoju partnerskih odnosa u okvirima Partnerstva za mir.

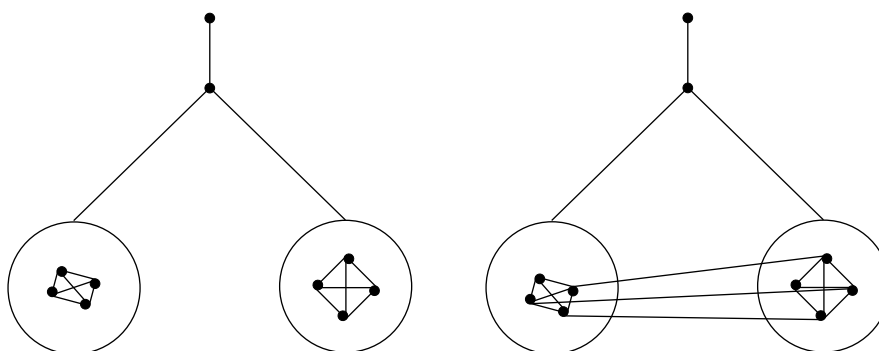
Danas koncept neutralnosti obuhvaća političko-pravne odnose među državama, kako u miru tako i u ratu. Redefiniranjem vlastitih politika neutralnosti, opredjeljivanjem za izgradnju nove europske sigurnosne arhitekture koja počiva na suradnji, solidarnosti, ali i sudjelovanju u zajedničkim međunarodnim misijama neutralne države pokazuju kako žele biti dio dinamičnih procesa integracija. Usprkos tim procesima neutralne države i dalje ne odustaju od svojeg ne-

utralnog statusa iako su u praksi u mnogim pitanjima napustile taj koncept. Autor ističe da je teško očekivati brže promjene, prije svega zbog povijesnih razloga i vjerovanja domaće javnosti u samodostatnost takve politike koja može pružiti (jamčiti) sigurnost i stabilnost državi, odnosno građanima. Političke elite ne žele službeno napustiti neutralni status jer za takav potez ne bi dobile podršku javnosti koja još uvijek "uživa" u tom posebnom statusu u međunarodnoj zajednici. "Budućnost neutralnosti, zapravo, leži u njenoj prošlosti i to je jedino istinsko vremensko mjerilo njene aktualnosti" ističe autor u zaključku knjige. U svojoj knjizi Gor-

dan Grlić Radman argumentirano, objektivno, stručno i na zanimljiv način iznosi i približava mnoga pitanja vezana uz neutralnost. Ova je knjiga vrlo studiozna i argumentirana rasprava o pitanjima relevantnosti neutralnosti u novim europskim strateškim uvjetima. Ona je, na određeni način, odgovor svima onima koji su predlagali neutralnost kao koncept vanjske politike Republike Hrvatske. Gordana Grlića Radmana jasno je pokazao sve slabosti takvog koncepta u novim strateškim uvjetima. Knjiga "Neutralnost i nova sigurnosna arhitektura" zaslužuje pozornost znanstvene i stručne javnosti, ali i šire čitateljske publike. (Maja Banovac)

Errata corrige

U posljednjem broju časopisa (*Anali Hrvatskog politološkog društva 2008*), na stranici 250, pod oznakom Slika 1 objavljena je kriva slika. Umjesto nje trebalo je objaviti drugu ilustraciju, koja predstavlja mreže. U ispravci objavljujemo odgovarajuću ilustraciju koja se trebala nalaziti na mjestu Slike 1.

UPUTE SURADNICIMA

(vrijede od izdanja za 2006. godinu)

Anali Hrvatskog politološkog društva časopis je koji prvenstveno objavljuje radove iz znanstvenog polja politologije. Osim toga u časopisu se objavljuju radovi iz komunikacijskih znanosti (komunikacijska teorija, masovni mediji i odnosi s javnošću) te drugih polja društvenih i humanističkih znanosti, poput sociologije, ekonomije, prava, povijesti i filozofije. Časopis izlazi jedanput godišnje, u pravilu do kraja prvog polugodišta godine koja slijedi godinu na koju se odnosi izdanje.

Časopis objavljuje recenzirane rukopise.

Rad se predaje uredništvu u tiskanom i elektroničkom obliku. Obim rada ne smije prelaziti dva autorska arka (57 600 slovnih mjesta s razmacima).

Na kraju rada navodi se cjelovit popis korištene literature, abecednim redom prema prezimenu autora, na sljedeći način:

KNJIGE:

Redom se navode autor, godina, naslov, mjesto izdanja, izdavač; na primjer:

Zakošek, N. (2002) *Politički sustav Hrvatske*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Buchanan, J. M., Tullock, G. (1962) *The Calculus of Consent*. Ann Arbor: Michigan University Press.

Kasapović, M., Šiber, I., Zakošek, N. (1998) *Birači i demokracija: utjecaj ideoloških rascjepa na politički život*. Zagreb: Alinea.

POGLAVLJA U KNJIGAMA (ZBORNICIMA):

Redom se navode autor, godina, naslov poglavlja (članka), urednici knjige (zbornika), naslov knjige (zbornika), mjesto, izdavač, stranice; na primjer:

Petak, Z. (2001) Proračunska politika Sabora, u: M. Kasapović, ur., *Hrvatska politika 1990.-2000*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

ČLANCI U ČASOPISIMA:

Redom se navode autor, godina, naslov članka, naziv časopisa, volumen (godište), broj, stranice; na primjer:

Prpić, I. (2001) Napomene o shvaćanju suverena u Ustavu Republike Hrvatske. *Politička misao* 38 (1): 5-11.

RADOVI DOSTUPNI NA INTERNETU

Rad koji je dostupan na internetu stavlja se u popis literature tako da se redom navеду autor, naslov, izvor (<http://>) i datum učitavanja; na primjer:

Ostrom, E., The Complexity of Collective Action Theory, <http://www.indiana.edu/~workshop> (20. 6. 2006.)

Pri upućivanju na tekstove iz literature, neovisno o tome radi li se o citatu ili o pozivanju na druge autore, izvor se navodi u tekstu, a ne u bilješkama. Referenca se stavlja u zagrade, a navodi se prema sljedećim primjerima:

1. (Zakošek, 2002);
2. Ako je riječ o preciznijem navodu ili citatu, u referencu treba uključiti i broj stranice; na primjer: (Zakošek, 2002: 36);
3. Ako rad ima dva autora, navode se oba; na primjer: (Buchanan i Tullock, 1962);
4. U slučaju zajedničkog rada trojice i više autora navodi se samo prezime prvog autora, a za doprinos ostalih autora upotrebljava se izraz "i suradnici"; na primjer: (Kasapović i sur., 1998);
5. Kod kontinuiranog pozivanja na isti izvor upotrebljavaju se oblici: (*ibid.*) ili (*op. cit.*).

Autorima se sugerira da bilješke predvide isključivo za komentiranje ili dopunu rečenog u tekstu.

NAJAVA NOVOG BROJA

Analiza Hrvatskog politološkog društva za 2009. donijet će tekstove o sljedećim temama:

DVADESET GODINA OD POČETKA DEMOKRATSKIH PROMJENA U HRVATSKOJ I ISTOČNOJ EUROPI

DOSSIER – KOMPARATIVNI POLITIČKI SUSTAVI

Radove o ostalim temama naći ćete u redovnim rubrikama časopisa:

STANJE DISCIPLINE, STUDIJE, OSVRTI, RECENZIJE I PRIKAZI,
ANOTACIJE, IZVJEŠĆA O RADU DRUŠTVA U 2009.